

Донецький національний університет імені Василя Стуса

Факультет історії та міжнародних відносин

**ІСТОРИЧНІ І ПОЛІТОЛОГІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ**

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Рік заснування – 1999

№ 1 (66), 2020

Вінниця – 2020

Головний редактор: Темірова Н. Р., д-р іст. наук, проф.

Заступник головного редактора: Гедьо А. В., д-р іст. наук, проф.

Відповідальний секретар: Кузіна К. В., канд. іст. наук, доц.

Редколегія: Аваліані Е., д-р іст. наук, проф., професор факультету соціальних наук Міжнародного Чорноморського університету (Грузія); Бут О. М., д-р іст. наук, проф., професор кафедри історії України Донецького національного університету імені Василя Стуса; Грідіна І. М., д-р іст. наук, проф., професор кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Маріупольського державного університету; Дудко І. Д., д-р іст. наук, проф., завідувач кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»; Задунайський В. В., д-р іст. наук, проф., професор кафедри світової історії нового і новітнього часу Українського католицького університету; Іваницька О. П., д-р іст. наук, проф., професор кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету імені Василя Стуса; Литвиненко Р. О., д-р іст. наук, проф., завідувач кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету імені Василя Стуса; Петкевич К., доктор габ., проф., директор Східного інституту Університету ім. Адама Міцкевича в Познані (Польща); Романова І., д-р іст. наук, проф., професор академічного департаменту історії Європейського гуманітарного університету (Литва); Стяжкіна О. В., д-р іст. наук, проф., ст. наук. співробітник відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України; Тодоров І. Я., д-р іст. наук, проф., професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій Ужгородського національного університету.

Рекомендовано до друку Вченою радою Донецького національного університету імені Василя Стуса (протокол № 9 від 28.02.2020 р.)

Включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з історичних наук, затвердженого наказом МОН України № 515 від 16.05.2016 р.

Зареєстровано Міністерством юстиції України. Свідectво про реєстрацію друкованого засобу масової інформації: Серія КВ № 16418–4890 ПР від 01.12.2009 р.; Серія КВ № 22883–12783 ПР від 17.07.2017 р.

Адреса редакції:

Факультет історії та міжнародних відносин,
Донецький національний університет
імені Василя Стуса,
вул. 600-річчя, 21,
Вінниця, 21021

© Донецький національний університет
імені Василя Стуса, 2020

E-mail: istordoslidzhennya@gmail.com

Електронна версія: <http://jhpr.donnu.edu.ua/index>

ЗМІСТ

Студії з української історії

<i>Дубяга Андрій</i> . Поховання катакомбної культури міжріччя Дніпра та Дону з бронзовими ножами.....	5
<i>Петрова Інна</i> . Генеалогія селянських родин с. Тернівка Черкаського повіту Київської губернії за матеріалами ревізійних переписів кінця XVIII – середини XIX ст.....	16
<i>Довжук Ігор</i> . Роль інженерно-технічної інтелігенції в становленні та розвитку промисловості Півдня України модерної доби	31
<i>Короткова Олена</i> . Соціальний вплив духівництва на життя русинського населення Америки на шпальтах часопису «Свобода» кінця XIX – початку XX ст.	43
<i>Прилипо Руслан</i> . Матеріальне забезпечення безробітних в УСРР у 1920-х рр.....	53
<i>Грузова Тетяна</i> . «Контрреволюціонери в рясі»: як знищували духовенство в радянській Україні (1932–1933 рр.).....	68
<i>Теміров Богдан</i> . Постаць Степана Бандери на сторінках шкільних підручників з історії	86
<i>Докашенко Віктор</i> . Профспілки та безпека праці у призмі політичних викликів «відлиги»	97
<i>Литвиненко Роман</i> . Микола Олімпійович Гриценко (17.07.1912–08.12.1979): до біографії видатного українського актора.....	119
<i>Мелексіцев Кирило</i> . Історія України в політичних маніпуляціях епохи постправди.....	130

Студії із зарубіжної історії

<i>Шульга Світлана</i> . Чеський елемент у російських військових формуваннях доби Великої війни.....	143
<i>Клинїна Тетяна</i> . Джеймс Бірнс – Державний секретар і політичний суперник Гаррі Трумена	158

Рецензії та огляди літератури

Сузір'я ректорів і професорів Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара / <i>Бут Олександр, Пятницькова Ірина</i>	169
Відомості про авторів	183

CONTENT

Studios on Ukrainian history

<i>Dubiaha Adriy.</i> Burials of catacomb culture inter-rivers Dnieper and Don with bronze knives	5
<i>Petrova Inna.</i> Genealogy of the village families of Ternivka (Cherkask county, Kiev region) by the materials of the revision census of the end of the XVIII – middle of the XIX century.....	16
<i>Dovzhuk Igor.</i> The role of engineering and technical intelligence in the fomation and development of the South of Ukraine industry modern ages.....	31
<i>Korotkova Olena.</i> Social impact of the cleritory on life Ruthenians population of America on the coils of the «Freedom» journal late XIX – early XX century.....	43
<i>Prilipko Ruslan.</i> Financial support for the unemployed in the USSR in the 1920s	53
<i>Hruzova Tetiana.</i> Counter revolutionists in rhasons: haw clergy was being eliminated in the Soviet Ukraine (1932–1933).....	68
<i>Temirov Bohdan.</i> Stephan Bandera's figure on the pages of school history books	86
<i>Dokashenko Viktor.</i> Trade unions and labor safety in the prism of political challenges of the thaw	97
<i>Lytvynenko Roman.</i> Mykola Olimpiyovych Grytsenko (July 17, 1912 – December 8, 1979): to the biography of a grate ukranian actor	119
<i>Mieliekiestsev Kyrylo.</i> History of Ukraine in the political manipulations of the «post-truth era»	130

Foreign history studios

<i>Shulha Svitlana.</i> Czech element in Russian military formations of the Great War.....	143
<i>Klinina Tetiana.</i> James Byrnes – Secretary of State and political rival of Harry Truman.....	158

Reviews and literature reviews

Constellation of rector and professors of Oles Honchar Dnipro national university / <i>But Alexander, Pyatnitskova Irina</i>	169
<i>Information about the authors</i>	183

Студії з української історії

УДК 902.01

ПОХОВАННЯ КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРИ МІЖРІЧЧЯ ДНІПРА ТА ДОНУ З БРОНЗОВИМИ НОЖАМИ

Дубяга Андрій

Метою статті є систематизація й аналіз поховань доби середньої бронзи міжріччя Дніпра та Дону, яке відповідає ареалу Донецько-Донської катакомбної культури, що містили бронзові ножі. Дослідження ґрунтується на використанні таких методів, як порівняльний, історико-типологічний і статистичний. Зокрема, на основі статистичного аналізу з'ясовано, що поховання з бронзовими ножами катакомбної культури не варто вважати пересічними. Про це свідчить насиченість супровідним поховальним реманентом, що перевищує середні показники. Також встановлено, що існують кореляції між похованнями з бронзовими ножами й іншими елементами озброєння, як-от вістря стріл, наконечники списів / дротиків, булав і сокир. Частина бронзових ножів могла виступати зброєю, причому зброєю неспеціалізованою. Для оцінки таких знахідок у похованнях важливим є аналіз супровідного інвентаря й іншого контексту. Актуальність цього напрямку досліджень катакомбної культурної спільноти полягає у відсутності в наукових колах загальноприйнятої думки стосовно значення та сфери застосування цього елемента поховальних комплексів. На сьогодні існує кілька підходів щодо інтерпретації ножів: по-перше, як частина столового набору (зумовлено стійким поєднанням у похованнях з шилом і розглядається як ніж та виделка), по-друге, як предмет суто господарського вжитку (таке розуміння зумовлене переважно невеликими метричними характеристиками клинка), по-третє, як предмет озброєння. У результаті аналізу поховань, що містять бронзові ножі, виявлено, що всі запропоновані підходи є реалістичними. Але необхідно брати до уваги, що бронзовий ніж є важливим маркером високого прижиттєвого статусу і, попри свої морфетричні характеристики, може нести семіотичне навантаження зброї, а відтак – надавати «військового забарвлення» похованню. Можна припускати, що не всі воїни мали настільки високі статки, аби забезпечити себе зброєю з металу. Бойовий ніж може засвідчувати високий майновий статус небіжчика.

Ключові слова: *Дніпро-Донське межиріччя, середній бронзовий вік, катакомбна культура, військові поховання, зброя, бронзовий ніж, соціальний статус.*

Протягом майже півтора століття триває дослідження катакомбної культури, проте наразі говорити про завершеність вивчення цієї безперечно яскравої археологічної культури доби середньої бронзи зарано. У наукових колах досі точаться запеклі суперечки щодо окремих аспектів існування цієї археологічної культури. Однією з проблем, яка не має остаточного вирішення, є проблема розвитку військової справи. Знахідки елементів озброєння не можна вважати вкрай рідкісними, проте їхня кількість не дає змоги припускати, що військова справа серед представників катакомбної культури посідала центральне, ключове місце. Навпаки, доволі часто дослідниками випадки зброї інтерпретуються як маркери високого соціального статусу померлого. З цієї тезою важко не погодитись, адже дійсно переважна кількість поховань, які серед поховального реманенту

містять предмети озброєння, не можуть вважатися пересічними, бо суттєво насичені супровідним інвентарем. Сучасний стан вивчення піднятої проблеми дає змогу говорити про наявність диференціації в межах військового комплексу. Так, поховання з булавами є дуже рідкісними, тому цілком виправдано вважаються соціально значимими [5, 290–291; 9, 64], про що свідчить і непересічний інвентар у цих похованнях. Також маркером високого прижиттєвого соціального статусу деякі дослідники вважають сокири. Частота знахідок цього компоненту військового комплексу дещо вища за булави. Ця обставина дала змогу дослідникам ввести до наукового обігу гіпотезу щодо наявності соціальної стратифікації катакомбного суспільства та співвідносити окремі елементи з певними прижиттєвими статусами [13, 16]. Як соціальний маркер подекуди розглядалися і накопичники стріл [3, 71], особливо в тому разі, коли вони є в комплексі з іншими предметами-маркерами, або ж супроводжуються реманентом для їх виготовлення. Проте на сьогодні приділяється недостатня увага такому елементу поховального комплексу, як ножі. По-перше, цей предмет може бути використаний як зброя, тому, безперечно, заслуговує на увагу як елемент військового комплексу. По-друге, ножі представниками катакомбної культури вироблялися з металу, що вже є безперечним свідченням високого соціального статусу, адже метал був дуже дорогий. По-третє, ніж міг використовуватися суто в господарських потребах, тому його покладення під час поховання є дуже символічним. Ножі є однією з найчисленніших знахідок з металу у похованнях катакомбної культури [4, 61], що дещо зменшує можливості для їх розуміння як соціального маркера. Проте, з іншого боку, це свідчить як про значимість цього реманенту при житті, так і про його символічність у похованнях, що значно підвищує актуальність аналізу поховань з ножами та встановлення статистичних корелятивів, адже окремих досліджень чи публікацій із зазначеної тематики не було.

Як зазначалося вище, спеціальних досліджень семіотичного значення ножів у сучасній археологічній науці немає. Проте одна з наймасовіших знахідок з металу в катакомбних похованнях міжріччя Дніпра та Дону не могла не привернути увагу дослідників. Треба констатувати факт, що здебільшого аналіз залученого дослідниками поховального реманенту не здійснюється в межах усього поховального комплексу, а обмежується фіксацією наявності. В окремих випадках у межах дослідження катакомбного металокомплексу проводяться аналізи хімічного складу металу зі з'ясуванням його походження. Але здійсненню семіотичного, типологічного та функціонального аналізів присвячено лише поодинокі наукові розвідки.

Початок наукової дискусії щодо застосування ножів було покладено на світанку дослідження катакомбної культури В. Городцовим. Саме він, проводячи польові дослідження в Ізюмському повіті Харківської губернії, уперше звер-

нув увагу на цей елемент поховального реманенту. Проте спочатку ці знахідки були інтерпретовані ним як наконечники списів. Уже з часом, здійснивши аналіз знахідок та метричні дослідження, науковець дійшов висновку, що це саме ножі. Головним критерієм віднесення цього виробу з металу до категорії ножів були товщина виробу та невеликий розмір черешка, що не дозволило б використовувати зазначений реманент як наконечником списів [8, с. 196].

У розрізі теми, що розглядається, важливим аспектом є розроблені класифікації ножів. Зазвичай використовуються дві класифікації: С. Братченка і Л. Черних. За класифікацією С. Братченка, ножі з катакомбних поховань поділяються на три типи: перший привільненський, другий привільненський і листовидні [1, 49–51]. Попри те, що ножі є предметом утилітарним і при тривалому використанні можуть суттєво змінювати форму внаслідок сточування та періодичних заточувань, ніж може виступати одним із маркерів археологічних культур поряд з таким загально визнаним маркером, як кераміка. Запропонована Л. А. Черних класифікація ножів є більш розгалуженою. В її основу покладено формально-типологічні особливості виробів. За класифікацією Л. А. Черних, ножі катакомбної культури міжріччя Дніпра та Дону поділяються на 10 типів: 1 – з клинком овальної форми та закругленим кінцем і розширенням посередині леза; 2 – вузько-клинкові, короткі ножі з паралельними боками та закругленим кінцем; 3 – листовидні з розширенням ближче до черенка; 4 – з листовидними клинками та розширенням у центрі; 5 – листовидні з розширенням близько до черенка та викривленням клинка; 6 – із розширенням у центрі черенка; 7 – з вираженим переходом від черенка до клинка; 8 – ромбовидної форми із розширенням клинка в центрі; 9 – з вузькими плічками поблизу черенка та розширенням верхньої частини клинка; 10 – з паралельними сторонами клинка та клиновидним кінцем [15, 26–63]. Беручи до уваги запропоновані класифікації бронзових ножів, доцільно зазначити, що не всі типи ножів можна віднести до зброї. Значну увагу при класифікації варто приділяти метричним і типологічним характеристикам. Зокрема, клинки із закругленим кінцем навряд чи могли використовуватися як зброя; так само ножі з короткими клинками не могли використовуватися як кинджал.

На окрему увагу заслуговує праця Р. Литвиненка, який у процесі ґрунтовного аналізу поховань з металевими ножами бабинської культури здійснив як типологічний, так і функціональний аналіз цього поховального реманенту, який можна використовувати і для інших культур бронзової доби, зокрема для катакомбної, яка передувала бабинській і значною мірою збігається з останньою за ареалом. Треба зазначити, що дослідник на основі метричних характеристик доходить висновку, що тільки окремі екземпляри могли бути використані як зброя. Зроблено висновок, що металеві ножі, найімовірніше, не відбивали особливий

соціальний статус небіжчика, проте рідкісність поховань з цими виробами та значна цінність металу можуть свідчити про непересічний ранг похованого [10, 49–51].

Мета дослідження полягає в аналізі однієї категорії поховального реманенту катакомбних пам'яток міжріччя Дніпра та Дону – бронзових ножів, виявлення характерних особливостей цих поховань і з'ясування семіотичного значення ножа.

Джерельною базою цього дослідження є 505 катакомбних поховань, серед яких 36 поховальних комплексів містять у складі поховального реманенту ніж. Поховання, представлені у виборці, локалізуються в Донецькій, Луганській і Харківській областях. Поховання з ножами, що розглядаються в цій науковій розвідці, відповідають пам'яткам донецько-донської катакомбної культури (за номенклатурою С. Братченка).

Незважаючи на те, що ніж є найчисельнішою категорією з металу в катакомбних поховальних пам'ятках, частота їх знахідок перебуває на рівні 7,1 %, на що вказує статистичний аналіз джерельної бази. Звичайно, цей показник є вищим, ніж, наприклад, частотність шила (5,5 %), бронзових стрижнів (майже 1 %), бронзових сокир (0,2 %). Проте вважати поховання з бронзовими ножами пересічними недоцільно. Доволі низький рівень знахідок бронзових ножів у похованнях катакомбної спільноти насамперед пов'язаний зі значною цінністю металу та високими витратами на їх виготовлення. Зазначені вище обставини дають змогу припускати, що поховання з ножами можуть репрезентувати саме поховання заможної верхівки катакомбного соціуму. Для з'ясування характерних особливостей поховань з бронзовими ножами та виявлення ключових тенденцій доцільно провести статистичний аналіз визначених поховань.

Найперше треба зазначити, що у нашій виборці поховань з ножами повністю відсутні дитячі комплекси. У п'ятьох випадках бронзові ножі були присутні у групових захороненнях, де дітей поховано з дорослими. Наведені дані дозволяють припускати, що ніж виступає поховальним атрибутом винятково для дорослих. На жаль, брак антропологічних визначень не дозволяє здійснити кореляцію ножів зі статево-віковими показниками, хоча цей аспект може бути вкрай важливим з огляду на наше припущення щодо використання ножа як зброї. Одним із загальноприйнятих маркерів поховань катакомбної спільноти є кераміка. Дійсно, керамічні сосуди є найчисельнішою знахідкою в похованнях катакомбної культури. Саме керамічний посуд виступає маркером для виділення окремих варіантів / груп у межах катакомбної культурної області. Загалом в ареалі донецько-донської катакомбної культури середній показник знахідок кераміки дорівнює 0,76 посудини на людину, тоді як у похованнях з бронзовими ножами цей показник становить 0,96, що перевищує середній показник і може слугувати

додатковим аргументом на користь високого соціального чи майнового статусу небіжчиків з ножами. Також кожне п'яте поховання з ножем має по 2 керамічні посудини, що для культури загалом трапляється лише у кожному дев'ятому випадку. У розрізі проблематики, що розглядається, доволі важливим є здійснення статистичного аналізу поховальних комплексів, де присутні бронзові ножі й інші елементи озброєння. Наприклад, близько 11 % поховань з бронзовими ножами мають серед поховального реманенту вістря стріл, 8,3 % поховань з ножами знаходяться у комплексі з булавами, 5,5 % поховань з бронзовими ножами містять списи. Звісно, наведені статистичні відомості не можна розглядати як догматичні, адже аналіз здійснено на основі 505 поховань катакомбної спільноти ареалу, що розглядається. Можна припускати, що чисельне розширення виборки та збільшення географічного діапазону може призвести до коливання статистичних показників. У цілому статистичний аналіз свідчить про наявність корелятивів такого компоненту поховального реманенту, як бронзові ножі та зброя.

Розглядаючи поховання з бронзовими ножами, необхідно підкреслити, що найчастіше вони корелюються з іншим реманентом із металу, насамперед – з бронзовими шилами. Бронзові ножі сполучаються з шилами у 53 % випадків, тоді як бронзові шила без ножів трапилися лише у 1,5 % випадків. У цьому сенсі доречно навести влучне зауваження Р. Литвиненка, що ніж і шило являють собою дуже стійке поєднання в поховальних комплексах [10, 48], і С. Братченка, який наголошував на доцільності розгляду цього поєднання як столового набору [2, 453]. За класифікацією С. Венцла, ніж може розглядатись як неспеціалізована зброя. Відтак варто перевірити сполучуваність ножів з іншими елементами озброєння [16, 127]. Насамперед необхідно розглянути поховання з ножами в комплексі зі спеціалізованою зброєю, серед якої можна розглядати булави. Це зумовлюється тим аспектом, що булава, очевидно, була владним атрибутом і відігравала важливу роль у соціальній сфері, або зброєю, адже використання булав в побуті неможливе. Таким є поховання з Луганської області селища Миколаївка курган 5 поховання 10 (розкопки М. М. Чередниченка 1972 р.). Серед поховального інвентарю два керамічні посудини та дві курильниці, 56 кістяних кілець, 5 уламків бронзових скроневих кілець, 84 астрагали, кістка тварини, гральні кістки, бронзове шило, бронзовий кований ніж привільненського типу та навершники булави. Друге поховання, де прослідковується комплекс з булавою та ножем, походить з того самого кургану (с. Миколаївка, курган 5 поховання 21). Інвентар представлено керамічною посудиною, уламком керамічної посудини (представлено придонною її частиною; імовірно, використовувалася як жаровня), фрагмент вохри, кістка тварини, два астрагали, кістяне кільце, 10 бронзових намистин, бронзовий гак, шило, ніж листоподібної форми, навершник булави

[14, 7–13]. Також поховання з комплексом бронзовий ніж+булава відкрито у 1977 р. на Луганщині І. О. Післарієм біля села Жолобок (к. 3, п. 6). Інвентар поховання представлено керамічною посудиною, жаровнею, бронзовим ножем, бронзовим шилом, 4 випростувачами дрєвків стріл (2 з яких складено разом), товкачем, 2 роговими віджимниками, 12 наконечниками стріл, 2 наконечниками списа / дротика [12, 25–28]. Розглянуті поховання можна вважати непересічними, бо вони суттєво відрізняються від рядових поховань значною кількістю поховального реманенту. Навіть колективне поховання, що містило 5 кістяків, має показники насиченості поховальним реманентом вище середнього. Ножі у цих похованнях знайдено в комплексі з шилами, що може тлумачитися як столовий набір. З іншого боку, ми маємо справу з похованнями людей з високим соціальним статусом, а в одному випадку – поховання вояка або майстра-зброяра. Ураховуючи ці обставини, можна припустити, що ніж міг виконувати кілька функцій: по-перше, бути частиною столового набору; по-друге, підкреслювати значний соціальний статус людей суто своєю вартістю (висока вартість металу); по-третє, бути частиною військового спорядження.

Інше поховання зі спеціалізованою зброєю (спис) та бронзовим ножем походить також з Луганщини (дослідження С. Братченка та І. Післарія). Серед супровідного реманенту бронзове шило, бронзовий ніж (дослідниками ідентифіковано знахідку як кинджал – довжина 24 см), 24 крем'яні відщепи, фрагмент керамічної посудини, округла плитка пісковика, викопна мушля, 2 випростувачі стріл, крем'яний наконечник списа, бронзовий гак, 5 наконечників стріл, кістки тварин і жарівниця [7, 6–8]. Представлене поховання може тлумачитись у двох векторах. З одного боку, його можна розглядати як поховання вояка, адже серед реманенту присутній елемент спеціалізованої зброї, а саме спис. Також треба враховувати метричні характеристики ножа, який у цьому похованні має довжину 24 см і, припустимо, міг використовуватися як зброя. З іншого боку, супровідний інвентар указує на поховання зброяра, адже присутні такі елементи, як випростувачі дрєвків стріл і кременева сировина, яка використовувалася для виготовлення вістрів стріл і списів / дротиків. Проте, зважаючи на те, що за доби середньої бронзи, найімовірніше, ще не відбулося виокремлення військової професійної сфери, уніфікованість, наприклад, наконечників стріл може свідчити про наявність професійної специфікації у векторі зброярів. Цілком вірогідно, що зброярі супроводжували військових під час збройних конфліктів. Звісно, воїни за доби середньої бронзи могли і самостійно виготовляти певні елементи озброєння, проте для виготовлення окремого реманенту необхідні були професійні навички та досвід. Тому професійний зброяр не тільки супроводжував вояків, виконуючи свої професійні функції (ремонтуючи зброю та виготовляючи ті самі

наконечники), але й за певним збігом обставин брав участь у збройних сутичках, про що свідчить наявність спеціалізованої зброї та кинджала, метричні характеристики якого набагато перевищують функціональні вимоги до господарського чи столового реманенту.

Заслуговує на увагу ще одне поховання з Луганщини з міста Привілля (дослідження І. Післарія 1975 р.). Серед супровідного інвентарю дві керамічні посудини, кістки тварин, мушля, конкреція кіноварі, бронзовий ніж і шило, бронзова сокира [10, 43–45]. У цьому випадку спостерігаються маркери прижиттєвого соціального статусу, а саме дві керамічні посудини на одну людину та значна концентрація виробів із бронзи. Взагалі сокири з бронзи – знахідки далеко не другорядні та трапляються нечасто. Це зумовлено уже неодноразово підкреслено високою собівартістю виробів із бронзи. До того ж сокира вимагає значних витрат матеріалу для її виготовлення.

Доволі часто, за С. Братченком, дослідниками наголошується, що ніж у комплексі з шилом є столовим набором. Незначні метричні показники деяких ножів також натякають на їхнє господарське призначення. Наголосимо, що кожна знахідка ножа вимагає індивідуального аналізу метричних і функціональних характеристик. Зокрема, як для столового набору, так і для господарських потреб доцільно використовувати ніж, що має загострення лише з одного боку клинка. Загострення з двох боків може інтерпретуватися як зброя, або, щонайменше, арсенал для полювання. Проте врахування особливостей загострення клинка необхідно поєднувати з метричними характеристиками. На цей аспект звернув увагу І. Післарій, яким було досліджено поховання катакомбної культури біля села Преображенне у 1977 р. Поховання містить керамічну посудину, кістки тварин (знайдено як у шахті, так і в камері), вугілля й обоюдогострий ніж довжиною 12,6 см [12, 7–8]. Автором дослідження ця знахідка була інтерпретована як «кинджал». Також необхідно звернути увагу на відсутність інвентарного поєднання із шилом, тобто відсутність столового набору. Незначні метричні характеристики більшості бронзових ножів дозволяють поставити під сумнів використання останніх як зброї, проте остаточно відкидати розгляд бронзових ножів як елементу озброєння також не можна. Можливо, ножі невеликих розмірів використовувалися як поховальний реманент та несли суто символічне значення, бо покладання оригіналу ножа в поховальному ритуалі занадто дороге. Щодо останньої тези можна навести приклад, коли замість цінного предмета в катакомбному середовищі клали символічний макет. Зокрема, у похованні на Луганщині біля селища Петрівка С. Братченком і Я. Гершковичем було відкрито дитяче поховання з глиняним макетом сокири [6, 45–46]. На непересічність поховання вказувала і штучна деформація черепа, й інший супровідний інвентар. Навряд

чи дитина мала змогу за призначенням використовувати сокиру чи то в побуті, чи то у військових діях. Але однозначно вона походила з родини високого соціального статусу і для підкреслення такої приналежності був використаний макет сокири з глини замість справжньої, яка мала неабияку цінність. Так і ножі невеликих розмірів можуть символізувати військове поховання, проте самі знайдені екземпляри ножів не є військовим спорядженням, а просто символізують останнє. У таких випадках дуже важливим є аналіз контексту іншого супровідного інвентарю.

Бронзові ножі в похованнях донецько-донської катакомбної культури виконували декілька функцій і мають тлумачитись дослідниками, зважаючи на низку аспектів. Виходячи з того, що бронзові вироби були цінними, можна висунути припущення, що бронзовий ніж підкреслював високий прижиттєвий соціальний / майновий статус. Ця теза підтверджується насиченістю реманентом таких комплексів, кількість і якість якого виходить за межі середньої статистичної норми. Стійке поєднання ножа з шилом у катакомбних похованнях підтверджує висунуте С. Братченком припущення про столовий набір. Деякі ножі, насамперед з довгими нервюрованими клинками, можуть розглядатися як зброя, але не спеціалізована. На таке припущення натякає сполучуваність ножів з більш-менш надійними категоріями зброї, а саме – з бронзовими сокирами, кам'яними булавами, реманентом для виготовлення зброї. Можна висунути гіпотезу, що ніж супроводжує в «кінше життя» лише заможних воїнів, адже пересічні вояки не мали змоги мати таку дорогу зброю, як бронзовий ніж. Ураховуючи цінність металу, у військові поховання могли класти не нові бойові ножі, а бронзовий ніж, який з одного боку підкреслював високий майновий статус, а з іншого – мав символічне значення. Для перевірки висунутих гіпотез доцільно провести статистичні дослідження на більшій вибірці.

Abstract

The purpose of the article is to systematize and analyze the burials of the Middle Bronze Age between the Dnieper and Don rivers, which correspond to the area of the Donetsk-Don catacomb culture containing the bronze knives. The study is based on the use of methods such as comparative, historical and typological, statistical. In particular, statistical analysis shows that burials with the bronze knives of a catacomb culture is not considered to be ordinary. This is evidenced by the saturation of the accompanying burial stock, which exceeds the average indicators. It has also been found that there are correlates between burials with bronze knives and other weapons such as arrowheads, spear / dart tips, mace and ax. Some part of the bronze knives could act as weapons, moreover non-specialized weapons. To evaluate such findings in burials, it is important to analyze the accompanying inventory and other context. The relevance of this area of research to the catacomb cultural community is the lack of a generally accepted view of the significance and scope of this element of burial complexes in scientific circles. Today, there are several approaches of interpreting knives: first, as part of a table set (caused by a stable combination in burials with an awl

and considered as a knife and fork), and second, as a matter of purely household use (such understanding is predominantly predetermined because of small metric characteristics of the blade), thirdly, as a weapon. As a result of the analysis of burials containing the bronze knives, it was found that all the proposed approaches are realistic. But it should be borne in mind that a bronze knife is an important marker of high life status and, despite its morphometric characteristics, can carry a semiotic load of weapons, and therefore provide a "military color" to the burial. It can be assumed that not all warriors had such high stakes to secure themselves with the metal weapons. A combat knife can attest to the high property status of the deceased.

Keywords: Dnieper-Don inter-rivers, Middle Bronze Age, catacomb culture, military burials, weapons, bronze knife, social status.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Братченко С. Н. Нижнее Подонье в эпоху бронзы: (Периодизация и хронология памятников). Київ: Наукова думка, 1976. 252 с.
2. Братченко С. Н. Культура многоваликовой керамики. *Археология Украинской ССР: В 3 т.* Київ: Наукова думка, 1985. Т. 1. С. 451–458.
3. Братченко С. Н. Лук і стріли доби енеоліту – бронзи півдня Східної Європи. *Археологія*. 1989. № 4. С. 70–81.
4. Братченко С. Н. Донецька катакомбна культура раннього етапу. Луганськ: Шлях, 2001. 216 с.
5. Братченко С. Н. Левенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века. *Матеріали та дослідження з археології Східної України: Збірник наукових праць*. Луганськ: СНУ ім. В. Даля, 2006. С. 32–305.
6. Братченко С. Н., Гершкович Я. П., Дубовская О. Р., Константиненко Л. Ф., Швецов М. Л. Отчет об исследованиях Донецкой экспедиции в 1980 г. кургана у с. Царевка, Войтово, Петровка Новоайдарского и Станично-Лучанского р-нов Ворошиловградской области. Киев, 1980. 63 с.
7. Братченко С. Н., Післарій І. О. Звіт за археологічні дослідження біля сіл Новоолександрівка, Новомикільське, Нова Астрахань, х. Шевченка, с. Булгаківка / траси будівництва автошляхів в Кременському районі на Луганщині. Київ, 1973. 24 с.
8. Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 года. *Двенадцатый археологический съезд в Харькове в 1902 году*. Москва: Товарищество типографии А. И. Мамонтова, 1905. С. 174–225.
9. Дубяга А. П. Поховання катакомбної спільноти з булавами. *Збірка матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. 14–15 травня 2015*. Житомир–Вінниця, 2015. С. 63–64.
10. Литвиненко Р. О. Поховання культурного кола Бабине з металевими ножами. *Донецкий археологический сборник*. Вып. 12 Донецк, 2006. С. 32–61.

11. Писларий И. А. Отчет об исследованиях у г. Приволье, Безгиново, Новоселовка, Песчаное в 1975 г. Киев, 1975. 126 с.
12. Писларий И. А. Отчет о работах Северо-Донецкой экспедиции института археологии АН УССР за 1977 год на территории Ворошиловоградской области. Киев, 1977. 99 с.
13. Пустовалов С. Ж. Соціальний лад катакомбного суспільства північного Причорномор'я. Київ: Шлях, 2005. 412 с.
14. Чередниченко Н. Н. Исследование кургана группы «Поронские могилы» на Луганщине в 1972 году. Киев, 1972. 63 с.
15. Черных Л. А. Бронзовые ножи из памятников катакомбной КИО Украины (классификация по выборке предметов – предварительные итоги). *Проблеми гірничої археології (матеріали VIII-го міжнародного Картамиського польового археологічного семінару)*. Алчевськ: ДонДТУ, 2011. С. 23–79.
16. Vencl Sl. War and Warfare in Archaeology. *Journal of Anthropological Archaeology*. 1984. V. 3. № 2.

References

1. Bratchenko, S. N. (1976) Nizhnee Podone v epohu bronzy: (Periodizaciya I khronologiya pamyatnikov) [*Lower Don region in the Bronze Age: (Periodization and chronology of monuments)*] Kyiv: Naukova dumka, 1976.
2. Bratchenko, S. N. (1985) Kultura mnohovalikovoї keramiki // *Arkheolohiya Ukrainskoi SSR: V 3 t. [Culture of multi-roll ceramics]*. Kyiv: Naukova dumka, 1985. T. 1, 451–458.
3. Bratchenko, S. N. (1989) Luk I strily doby eneolitu – bronzy pivdnia Shidnoi Yevropy [*Eneolithic bows and arrows – bronze of southern Eastern Europe*]. *Arkheolohia*. № 4, 70–81.
4. Bratchenko, S. N. (2001) Donetskaya katakombnaya kultura rannoho etapu [*Donetsk catacomb culture of early etapu*]. Luhansk: Shlyakh.
5. Bratchenko, S. N. (2006) Leventsovskaja krepost. Pamiatnik kulturi bronzovogo veka [*Leventsovskaya fortress. Bronze Age Culture Monument*]. Materialy ta doslidzhennia z arheologii Shidnoi Ukrainy: Zb. Nauk. prats. Lugansk: SNU im. V. Dalia, 32–305.
6. Bratchenko, S. N., Hershkovich Ya. P., Dubovskaya O. P., Konstantinenko L. F., Shvetsov M. L. (1980) Otchet ob issledovaniyakh Donetskoi ekspeditsii v 1980 h. kurhani u s. Tsarevka, Voitovo. Petrovka Novoaidarskoho I Stanichno-Luganskoho r-nov Voroshilovhradskoi oblasti [*Research report of the Donetsk expedition in 1980. mounds near the village. Tsarevka, Voitovo, Petrovka, Novoaydarsky and Stanichno-Luchansky districts of Voroshilovgrad region*]. Kiev, 1980.

7. Bratchenko, S. N., Pislariy, I. O. (1973) Zvit za arkeolohichni doslidzhennia bilia sil Novooleksandrivka, Novomykilske, Nova Astrakhan, kh. Shevchenka, s. Bulhakivka trasy budivnytstv avtosliakhiv v Kreminskomu raioni na Luhan-shchini [Report on archaeological research near the villages of Novo Aleksandrovka, Novomikilske, Nova Astrakhan, v. Shevchenko, v. Bulgakovka]. Kyiv.
8. Horodtsov, V. A. (1905) Rezultati arkeolohicheskikh issledovaniy v Izumskom uезде Kharkovskoi gubernii 1901 hoda [The results of archaeological research in the Izyum district of the Kharkov province of 1901]. Dvenadtsatii arkeolohicheskii sezd v Kharkove v 1902 hodu. Moskva: Tovarishchestvo tipografii A. I. Mamontova, 1905, 174–225.
9. Dubiaha, A. P. (2015) Pokhovannia katakombnoi spilnoty z bulavamy [Burial of the catacomb community with maces] / Zb. mater. vseukr. nauk.-prakt. konf. z mizhnar. uchastiu. 14–15 trav. 2015. Zhytomyr; Vinnytsia, 63–64.
10. Lytvynenko, R. O. (2006) Pokhovannya kulturnoho kola Babyne z metalevymy nozhamy [Burial of the Babin cultural circle with metal knives]. Donetskii arkeolohicheskii sbornik. Vyp. 12 Donetsk, 2006, 32–61.
11. Pislariy, I. O. (1975) Otchet ob issledovaniyakh u h. Privole, Bezhinovo, Novoselivka, Peschanoe v 1975 h. [Research report at the town of Privolie, Bezginovo, Novoselovka, Peschanoe in 1975]. Kiev, 1975.
12. Pislariy, I. O. (1977) Otchet o rabotakh Severo-Donetskoii ekspeditsii instituta arkeolohii AN USSR za 1977 hod na territorii Voroshilovogradskoi oblasti [Report on the work of the North-Donetsk expedition of the Institute of Archeology of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR for 1977 on the territory of the Voroshilovograd region]. Kiev, 1977.
13. Pustovalov S. Zh. (2005) Sotsialnyi lad katakombnoho suspilstva pivnichnoho Prychornomor'ya [The social order of the catacomb society of the northern Black Sea]. K.: Shlyakh, 2005.
14. Cherednichenko N. N. (1972) Issledovanie kurhana hruppy "Poronskie mohily" na Luhanshchine v 1972 hodu [The study of the mound of the group "Poronsky graves" in the Luhansk region in 1972]. Kiev, 1972.
15. Chernykh L. A. (2011) Bronzovye nozhy iz pamyatnikov katakombnoi KIO Ukrainy (klassifikatsiya po vyborke predmetov – predvaritelnye itohi) [Bronze knives from the monuments of the catacomb KIO of Ukraine (classification by sample of objects – preliminary results)]. Problemy hirnychoi arkeolohii (materialy VIII – ho mizhnarodnoho Kartamyskoho polovoho arheolohichnoho seminaru). Alchevsk: DonDTU, 2011, 23–79.

УДК 930.2 : 63 – 051(477.41) 1791/1800

**ГЕНЕАЛОГІЯ СЕЛЯНСЬКИХ РОДИН С. ТЕРНІВКА
ЧЕРКАСЬКОГО ПОВІТУ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ЗА МАТЕРІАЛАМИ
РЕВІЗІЙНИХ ПЕРЕПИСІВ КІНЦЯ ХVІІІ – СЕРЕДИНИ ХІХ СТ.**

Петрова Інна

Статтю присвячено дослідженню генеалогії селянських родин с. Тернівка Черкаського повіту Київської губернії. Як основні джерела для упорядкування родоводів селянських родин було обрано ревізькі «сказки», що зберігаються у Державному архіві Київської області. У статті конкретизовано час створення ревізьких «сказок» селянських родин с. Тернівка Черкаського повіту Київської губернії, з'ясовано сучасний стан їхнього збереження, виявлено інформаційний потенціал документів. Ревізькі «сказки» допомогли встановити динаміку чисельності, природного руху, статеві-вікової структури селян Тернівки за 1795–1834 рр. У статті розглянуто в часовому вимірі співвідношення між чоловіками та жінками, демографічне навантаження на працездатне населення, тривалість життя селян цієї локальної території. Також було досліджено історію родин (Лихочасів, Третяків, Бугер), родинні зв'язки між ними та відносини. Визначено головні атрибути особи – ім'я, прізвище, вік, місце проживання, що фігурують у матеріалах ревізійних переписів. Авторка дослідження обґрунтувала необхідність використання інших джерел (метричних книг, сповідальних відомостей, матеріалів військового обліку та наборів тощо) для реконструкції родоводу селян. Комплексно подана в статті інформація зацікавить музейних працівників, архівістів, істориків-аматорів.

Ключові слова: джерелознавчий аналіз, генеалогія, ревізія, ревізькі «сказки», Тернівка, Київська губернія.

У другій половині ХVІІІ – на початку ХІХ ст. під впливом політичних чинників (інкорпорації українських земель до складу Російської імперії, уніфікації нормативно-правової бази до російського законодавства) відбуваються кардинальні зрушення в соціальній стратифікації українського суспільства. У 1783 р. на Лівобережжі та в Слобідській Україні запроваджується кріпосне право, надалі оформлюються станові права і привілеї дворянства (Жалувана грамота дворянства 1785 р. поширюється на українське шляхетство і верхівку старшини), ще раніше, у 1765 р., спостерігається перетворення козаків-компанійців, підпомічників, козацьких родичів та підсусідків на військових обивателів (далі триває поступова трансформація останніх до категорії державних селян). Дослідження соціально-правових змін у структурі соціальних спільнот у цей період не можливе без урахування їх генетично-родової тяглості, витвореної поколіннями членів цієї групи. Саме тому вивчення історії соціальних спільнот (власницьких та державних селян, священників, міщан, дворян) крізь призму генеалогічних зв'язків набуває належної наукової актуальності. Найчастіше з метою дослідження історії малих популяцій і територій, зокрема родоводу селян, залучають метричні книги, сповідальні відомості, ревізькі «сказки», справи про розірвання шлюбу,

накладання епитимії тощо. Основним джерелом для визначення чисельності, статеві-вікової структури населення, родоводу селян села Тернівки є ревізські «сказки» 1795, 1811, 1816, 1834 рр.

Первинні документи ревізького обліку населення Російської імперії (ревізські «сказки») перебували в центрі уваги російських та українських дослідників В. Кабузана [5; 6, 128–140], О. Дружиніної [3], Г. Махнової [12, 111–116], О. Под'япольської [14, 310–321], А. Гедьо [2, 551–562], В. Ликової [9, 345–351], А. Рашина [16], Г. Орлової [13, 71–82], І. Троїцької [22], М. Маркової [11] та ін. До матеріалів ревізійних переписів як джерела генеалогічних досліджень селянських родоводів зверталися Ю. Легун [8], О. Петренко [7], Н. Лобко [10, 132–146] та ін.

Метою нашої статті є вивчення демографічної ситуації села Тернівки Черкаського повіту Київської губернії за 1795–1834 рр., а також реконструкція родинного середовища за матеріалами ревізьких «сказок» 1795–1834 рр.

Село Тернівка Смілянського району Черкаської області лежить по обидва боки річки Гнилий Ташлик. На жаль, на сьогодні збереглося достатньо мало інформації щодо історії населеного пункту. Про Тернівку згадує у своєму дослідженні Л. Похилевич. У «Сказании о населенных местностях Киевской губернии» (1864) він пише: «Село Тернівка розташоване уздовж річки Ташлик нижче від села Попівки, від якого відділяється тільки невеликим ярмом. Село Смілянка лежить іще нижче вздовж Ташлику за 3 версти. Жителів обох статей – 859. Землі в окружній межі – 1809 десятин. Поблизу села є могили й викопують черепки якихось посудин з нерозбірливими літерами. Один з таких черепків зберігається в церкві. Село належить генерал-майору Владиславу й підпоручику Олександрову Християновичам Гревсам, батько яких купив цей маєток у графа Самойлова. Церква Дмитрівська, дерев'яна, 7-го класу; землі має 38 десятин; побудована 1822 року невеликим коштом покійного батька власників генерал-майора Християна Гревса [дерев'яна церква Дмитра Солунського – І. П.]» [15, 512]. Також є згадки про цей населений пункт в «Історії міст і сіл Української РСР. Черкаська область» [4, 516].

Основними демографічними показниками, що характеризують стан і якісний склад населення локальної території (у нашому випадку – села Тернівки), є чисельність, статеві-вікова й етнічна структура, народжуваність, смертність, природний та механічний приріст населення тощо. Розглядаючи демографічні процеси серед власницьких селян Тернівки за ревізькими «сказками», необхідно зазначити, що протягом 1795–1834 рр. чисельність цієї соціальної групи неухильно зростала. Якщо в 1795 р. в населеному пункті мешкало 578 селян, у 1816 р. – 631, то в 1834 р. – 747 осіб. Найбільші темпи приросту населення в Тернівці спостерігалися протягом 1816–1834 рр. Наприклад, чисельність селян

зросла на 116 осіб (або на 18,4 %, порівнюючи з попереднім періодом). Найнижчі темпи приросту населення було зафіксовано у 1795–1816 рр. У цей період загальна кількість селян Тернівки збільшилася лише на 53 особи, або на 9,1 %. Основними причинами, що гальмували темпи приросту населення, були різке зменшення показників народжуваності та збільшення смертності внаслідок поширення різних захворювань.

Протягом 1796–1811 рр. серед категорії селян чоловічої статі села Тернівки був зареєстрований 71 летальний випадок. Найвищі показники смертності відображають ревізські «сказки» в 1798 р. – 12 осіб та в 1799 р. – 9 осіб (див. рис. 1. – І. П.). Упродовж 1811–1815 рр. було зафіксовано 39 випадків смерті серед чоловіків. Найбільші показники смертності становили в 1813 р. – 13 випадків. Матеріали VI ревізії засвідчують, що найбільш вразливою категорією населення були діти до одного року. Зокрема, серед осіб, народжених 1810 р., вмерли: у 1811 р. – 1 особа, у 1812 р. – 3 особи, у 1813 р. – 1 особа, у 1814 р. – 1 особа, у 1815 р. – 4 особи. Тобто з 39 померлих осіб чоловічої статі 19 осіб становили діти та підлітки до 16 років (або 48,7 % від усієї кількості померлих).

Рис. 1. Динаміка смертності серед селян села Тернівки (1796–1811 рр., о. ч. с.)

Упродовж 1816–1834 рр. померло 105 осіб чоловічої статі (втрати становили 32,23 % від загальної чисельності осіб чоловічої статі), з яких 21 особа були дітьми та підлітками до 16 років (див. рис. 2. – І. П.). Причому піковими періодами втрат стали 1816, 1817, 1826 та 1831 рр. з кількістю померлих у 10, 12, 8 і 8 осіб чоловічої статі відповідно. Найбільші показники смертності становили в 1817 р. – 12 випадків. Серед причин, що призводили до втрат серед місцевого

населення, були зростання випадків інфекційних захворювань, фізичних травм, перинатальних смертей.

Рис. 2. Динаміка смертності серед селян села Тернівки (1816–1834 рр., о. ч. с.)

На динаміку чисельності населення села впливало збільшення випадків втеч. Між V та VI ревізіями Тернівку залишила 31 особа (15 осіб чоловічої та 16 осіб жіночої статі). Втечі здебільшого були поодинокі, хоча ревізії зафіксували також масові випадки. Так, наприклад, Василь Петрович Лихочас у 1811 р. у віці 56 років втік із села (його син Василь втік іще раніше – у 1809 р.). Обидва повернулися до рідного села. У 1812 р. повернувся Василь Петрович і наступного року помер. Син Василь з’явився в селі у 1814 р. У Василя Тихоновича Мирошника мати Євгенія Гаврилівна (в оригіналі – Євгенія Гаврилова) втекла 1813 р., а її онука Катерина – у 1815 р. [19, 601]. У 1813 р. втекла ціла родина – Михайло Петрович Белянський, його дружина Авдотья, діти Єлисей, Дар’я та Акулина [19, 618 зв. – 619]. У 1803 р. (так у ревізії) втекли дві племінниці Афанасія Івановича Ремеза – Ганна та Устинья [19, 619]. За міжревізійний період (1816–1834 рр.) чисельність осіб, які самовільно залишили Тернівку, становила 12 осіб чоловічої та 8 осіб жіночої статі. Причому в 1817 р. втекли відразу 36-річна мати Наталія і 20-річна сестра Марія померлого того ж року Опанаса Григоровича Яценка [20, 67].

Найчастіше втікачів повертали до їхніх колишніх власників (або вони самостійно поверталися), після цього особи чоловічої статі здебільшого потрапляли до складу рекрутських партій. Це пояснювалось особливостями проведення й організації призовних компаній у той період – набір рекрутів з власницьких се-

лян повністю залежав від волі поміщика. Саме втікачами землевласники намагалися виконати норми рекрутського набору. Так, наприклад, Максим Корнійович Надгребельний втік з Тернівки 1801 р. у 15 років. У 1812 р. він повернувся додому й одразу був відданий у рекрути [19, 616 зв.]. Так само вчинили з Данилом Михайловичем Слободяником, який у віці 35 років втік у 1811 р. з Тернівки (ще раніше, у 1810 р., село залишив його рідний брат Василь, коли йому виповнилося 25 років). У 1813 р. Данило Михайлович Слободяник повернувся додому, тоді ж його внесли до складу рекрутської партії. Можливо, уникаючи такої долі, Василь Михайлович Слободяник у 1815 р. повернувся додому і тоді ж залишив село [19, 617 зв.]. Аналогічно зробили з Екимом (Юхимом) Федоровичем Кранцеусом, який втік 1809 р., а повернувся 1813 р. Того ж року його віддали в рекрути [19, 620 зв.]. Рекрутська доля чекала також на Кіндрата Олексійовича Наконечного, який у віці 33 років втік у 1811 р. з села і того ж року повернувся. Його віддали в рекрути 1813 р. [19, 622]. У 1815 р. повернувся до Тернівки Герасим Гнатович Казенний, у 1816 р. його віддали в рекрути [19, 624 зв.]. Протягом 1796–1811 рр. із Тернівки до складу рекрутських партій було зараховано 21 особу. У міжревізійний період найбільша кількість осіб, яка поповнила лави рекрутів із села Тернівки в 1806 р., – 7 осіб (під час чергової російсько-турецької війни 1806–1812 рр.). У міжревізійний період (VI та VII ревізії) в рекрути чи козаки було віддано 19 осіб, пік рекрутчини припав на розпал Вітчизняної війни 1812 р. У 1812–1813 рр. було рекрутовано 16 осіб. Вік рекрутів був різним, двом особам виповнилося 19 років, одній – 20 років, двом – 21 рік, одній – 22 роки, двом – 23 роки, двом – 24 роки, двом – 25 років, одній – 26 років, одній – 27 років, одній – 29 років, одній – 30 років, двом – 35 років, одній – 37 років. За 1816–1834 рр. лави рекрутів поповнили 15 жителів Тернівки (або 4,5 % від усього чоловічого населення села).

Оскільки первинний облік – ревізські «сказки» V (1794–1808 рр.) та VII (1815–1826 рр.) ревізій – фіксував інформацію про осіб жіночої статі, то за допомогою цих документів можна реконструювати статеву-вікову структуру поміщицьких селян Тернівки. Вона формується під спільним впливом трьох факторів: співвідношення кількості народжених живими хлопчиків і дівчаток, вікової диференціації смертності у чоловіків і жінок, статеву-вікового складу мігрантів. Статеву-вікову піраміду показує динамічний розвиток соціальної верстви селян Київщини на прикладі Тернівки та досить збалансовану статеву-вікову структуру місцевого соціуму на час проведення ревізії. Молодь і діти становили переважну більшість жителів села (див. рис. 3. – І. П.). Виходячи з даних статеву-вікової піраміди, майже ідентичним у 1795 р. є співвідношення осіб чоловічої та жіночої статі у вікових категоріях 0–4, 5–9, 15–19, 35–39, 45–49, 55–59 років; значне

перевищення кількості осіб жіночої статі над чоловіками спостерігається в категоріях 20–24 років (на 12 осіб кількість жінок перевищує кількість чоловіків удвічі), 25–29 років (на 11 осіб або на 44 %), 50–54 років (на 7 осіб); перевищення кількості осіб чоловічої статі над особами жіночої статі спостерігається в категоріях 10–14 років (на 17 осіб або на 42,5 %), 30–34 років (на 8 осіб або на 47 %), 40–44 років (на 4 особи або на 33 %), 60–64 (на 3 особи або більше, ніж удвічі), 70–79 років (на 3 особи або в три рази більше, ніж жінок), а в категоріях 65–69 та 80 і більше років за відсутності жінок взагалі чоловіків було в два рази більше (на 2 особи в кожній віковій категорії).

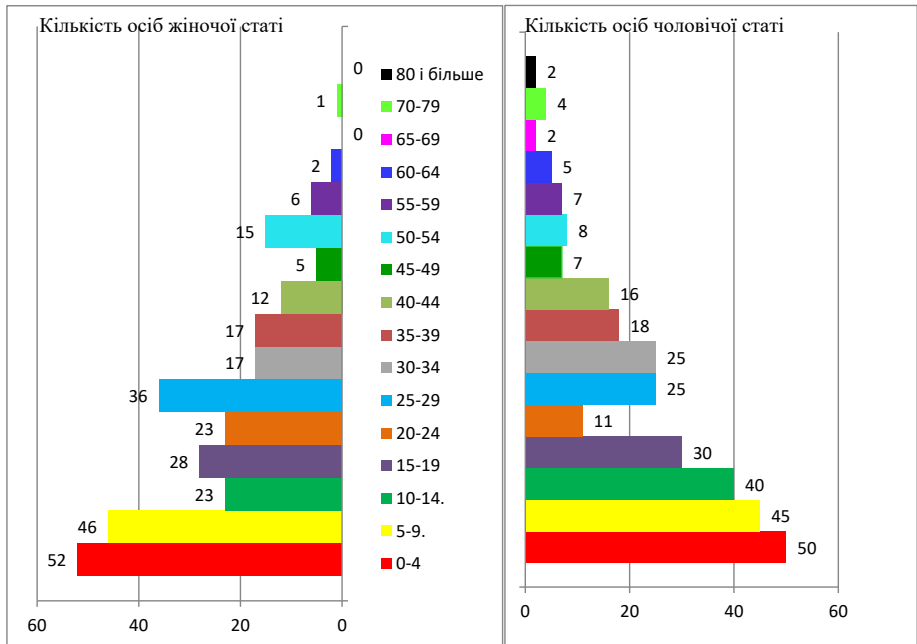

Рис. 3. Статеві-вікова піраміда селян Тернівки за матеріалами V ревізії (1795 р.)

Статеві-вікова піраміда селян за матеріалами VII ревізії знову ілюструє динамічний розвиток населення Тернівки. Діаграма засвідчує домінування в статеві-віковій структурі населення вікової категорії дітей та молоді (див. рис. 4. – І. П.). Цікаво, що немовлят та малечі обох статей до 5 років нараховувалося по 50 осіб. Також паритет спостерігався у віковій категорії 55–59 років – по 4 особи обох статей. У вікових категоріях 5–9, 10–14, 15–19, 25–29, 30–34, 40–44, 45–49, 70–79 років домінували жінки. У вікових категоріях 20–24, 35–39, 50–54, 60–64, 60–69, 80 і більше років спостерігалось домінування чоловічої статі. Загалом жінок було на 39 осіб більше, ніж чоловіків.

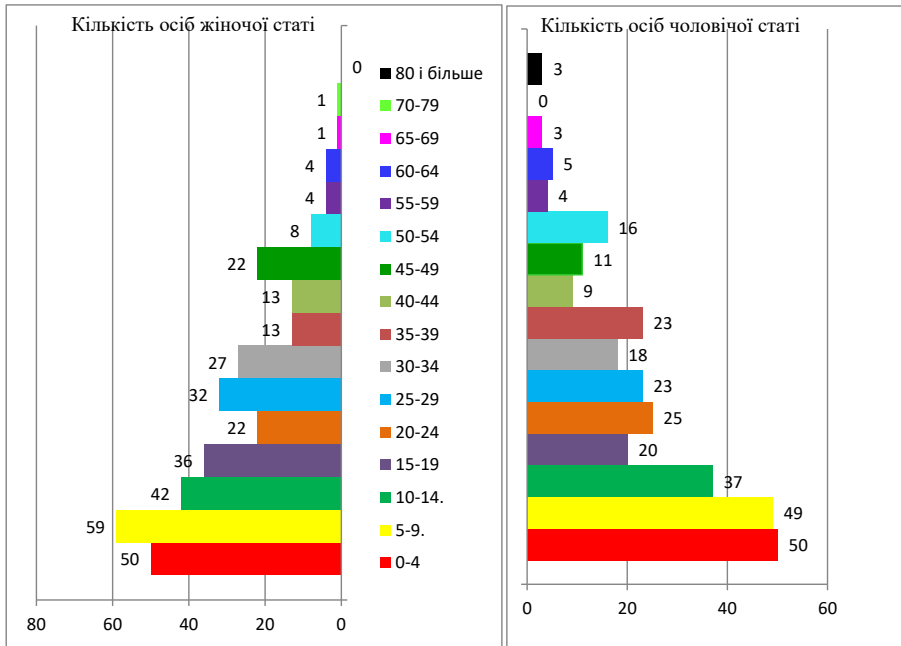

Рис. 4. Статеві-вікова піраміда селян Тернівки за матеріалами VII ревізії (1816 р.)

Під час аналізу матеріалів ревізських «сказок» 1795 та 1816 рр. нами було виявлено велику кількість осіб, вік яких закінчувався на «5» чи «0» (так званих ювілярів). На такий недолік переписів у Російській імперії (неточне відображення віку – І. П.) неодноразово звертав увагу полтавський дослідник Ю. Волошин [1, 6]. Виникали сумніви щодо відповідності статистичних записів реальному біологічному вікові людей і в І. Сердюка, який вважав, що частка ювілярів повинна перебувати в межах 9 %. Однак підрахунки дослідника вказували на перевищення цієї норми втричі. Учений дійшов висновку, що оскільки головною подією в житті людей з релігійною свідомістю є не народження, а смерть, то упродовж життя частина людей просто забувала точну дату свого народження і тому під час переписів округлювала свій вік [21, 57]. У Тернівці у 1795 р. спостерігалася така тенденція щодо відображення віку населення: 30-річних чоловіків було найбільше серед усіх вікових категорій населення – 23 особи. Причому в найближчих до 30-річних вікових категоріях (від 25 до 35 років) 29, 31, 33 та 34-річних не було жодної особи чоловічої статі і лише по три особи 26 та 28-річних і дві особи 32-річних. А серед осіб жіночої статі найбільшу вікову категорію становили 25-річні (23 особи або 8 % усього жіноцтва).

На тлі якісних змін у складі населення локальної території також відбувалися зміни у структурі окремих селянських родин Тернівки. За цими змінами можна відтворити історію родоводу селянських родин. Наприклад, у ревізії 1795 р. родина Лихочасів була записана у складі 40-річного голови родини Василя Петровича Лихочаса, його дружини, 35-річної Агафії Петрівни, та двох синів – 15-річного Василя та 6-річного Григорія. Рід занять їх був записаний як «питаются от черной работы» [17, 855]. Василь Петрович Лихочас у 1811 р. у віці 56 років втік із села (його син Василь втік ще раніше – у 1809 р.) [18, 228]. У 1812 р. повернувся батько Василь і наступного року помер, а син Василь повернувся лише у 1814 р. Василь Васильович Лихочас одразу після повернення вдруге одружився, а можливо, прибув додому з новою дружиною Устинією, оскільки на час ревізії 1816 р. мав дворічного сина Симеона, записаного як сина від другої дружини, та трьох падчірок – Хавронію 9 років, Агафію 6 років та Катерину 4 років [19, 600 зв.]. Увесь цей час господарством опікувалися 51-річна дружина Лихочаса Агафія та молодший син Василя Петровича Лихочаса Григорій (на момент ревізії 1811 р. йому виповнилося 22 роки). Григорій Лихочас на момент ревізії 1816 р. мав дружину Пелагею (25 років), двох синів Іванів (3 та 1 років) та 5-річну доньку Парасковію. У ревізії 1834 р. родини братів записані окремо під № 1 та № 2. 54-річний Василь Васильович Лихочас мешкав разом зі своїм 20-річним сином Симеоном, дружиною Устинією, двома народженими від Устинії дочками – 16-річною Федосією та 14-річною Агафією та дочкою когось із падчірок (у ревізії записано «Его же второй жены внука Марфа») – трирічною Марфою [20, 30 зв. – 31]. Можна лише здогадуватися, яка доля спіткала матір Марфи – чи померла вона, чи втекла, народивши позашлюбну дитину, чи втекла з чоловіком, якщо була одружена, полишивши доньку на бабцю Устинію. Родину Григорія Васильовича Лихочаса після смерті батька у 1822 р. (на той час Григорію виповнилося 32 роки) та старшого брата Івана у 1832 р. (на той час Іванові Григоровичу виповнилося 19 років) очолив 19-річний другий син Іван, котрий мав опікуватися двома молодшими братами – 16-річним Ігнатієм та 7-річним Трохимом, а також матір'ю – 43-річною Пелагеєю [20, 30 зв. – 31]. Що сталося із сестрою Івана Парасковією невідомо, але можна сподіватися, що вона одружилася і мешкала в іншій родині.

Записаний у ревізії 1795 р. 65-річний Роман Самійлович Бугера мав статус хлібороба. У нього були 50-річна дружина Настасія Іванівна та 18-річний син Олексій [17, 862 зв.]. Десь у 1800 р. в Олексія народилася донька Варвара. Проте невдовзі Олексій овдовів. Принаймні інші нащадки (народжені у 1808, 1809, 1810 рр. доньки Авдотія, Агафія та син Михайло) були записані в ревізії 1816 р. як діти від другої дружини. У 1816 р. Романові Самійловичу Бугері було 85 років.

Між цими ревізіями він втратив дружину, тобто був вдівцем. Його син, 38-річний Олексій, уже до цього часу двічі був вдівцем і на 1816 рік був одружений утретє. Від першої дружини у нього була 17-річна донька Варвара, від другої – 8-річна Авдотія, 7-річна Агафія та 6-річний Михайло, від третьої дружини (34-річної Агафії) – 5-річна Тетяна, 4-річна Домна, 3-річна Авдотія та однорічна Катерина [19, 622 зв. – 623]. У 1818 р. у віці 87 років помирає Роман Самійлович Бугера. В Олексія народжуються між ревізіями ще принаймні дві дочки – на час ревізії 1834 р. в нього були 8-річна Марина та 4-річна Зіновія [20, 60 зв. – 61]. Між ревізіями з родини зникає Варвара. Можливо, вона вийшла заміж, але привертає увагу незвична для українського села ситуація, коли в родині було багато дорослих дівчат – 26-річна Авдотія, 25-річна Агафія, 23-річна Тетяна, 22-річна Домна, 21-річна Авдотія та 19-річна Катерина, коли в інших родинх в цей час вже набагато молодші дівчата мали чоловіків.

Родина записаного в ревізії 1795 р. під № 6 40-річного Василя Прокоповича Третяка мала такий склад: дружина – 38-річна Авдотія Федорівна, четверо синів (16-річний Іван, 6-річний Яків, 4-річний Федір, 2-річний Матвій), донька (15-річна Парасковія), рідний брат-вдівець (30-річний Ісаак), у якого було троє дітей (7-річна Федосія, 6-річний Григорій, 4-річний Степан) [17, 855 зв.] Ця родина мала тяжку долю. У 1799 р. в 6-річному віці помирає найменший син Василя – Матвій, а 1806 р. – найстарший син Іван. Сам Василь Прокопович Третяк помер 1809 р. У 1806 р. був відданий у міліцію Ісаак Прокопович Третяк, найстарший син якого Григорій Ісаакович, напевно, раніше втік з дому, був розшуканий, але залишений за новим власником (у ревізії є позначка – «залишений за колишнім власником» [18, 229]. На час проведення ревізії 1816 р. головою родини вважався 26-річний Яків Васильович Третяк, який мав 23-річну дружину Ганну та однорічного сина Омеляна. Мати Якова Третяка, напевно, померла між 1800 та 1816 рр., оскільки на час ревізії в родині Якова Третяка рахувалася його молодша сестра 16-річна Парасковія, народжена 1800 р. (старша сестра, також Парасковія, втекла з дому 1815 р.). У родині також мешкали неодружені 20-річні брати Якова – рідний брат Федір Васильович та двоюрідний брат Степан Ісаакович [19, 601 зв. – 602]. Куди поділася за цей час Федосія Ісаківна, невідомо. Можливо, вийшла заміж. У ревізії 1834 р. записаний під № 8 44-річний Яків Васильович. Він мав сімох дітей: 19-річного сина Омеляна та шістьох інших дітей, народжених від другої дружини, 37-річної Федосії – 14-річну Авдотію, 13-річного Семена, 12-річного Якова, 8-річну Федосію, 4-річну Параскеву, однорічного Каленика. Його брат, 42-річний Федір Васильович, був записаний в тій самій родині і мав 36-річну дружину Матрону та двох дітей – 12-річного Никифора та однорічну Варвару [20, 31 зв. – 32]. Родина Степана Ісааковича Третяка записа-

на була вже окремо під № 9 ревізької «сказки». Степан мав дружину, 32-річну Марію, та трьох дітей – 5-річного Федора, 3-річного Льва та однорічну Ганну [20, 32 зв. – 33].

Отже, треба зазначити, що протягом 1795–1834 рр. спостерігалися тенденції щодо зростання соціальної групи власницьких селян Тернівки. Найбільші показники приросту було зафіксовано протягом 1816–1834 рр. На загальну чисельність населення села Тернівки впливало його природне відтворення. Показники смертності поміщицьких селян характеризувалися відносною стабільністю. Статеві-вікові піраміди населення Тернівки за 1795 та 1816 рр. дають можливість стверджувати, що демографічна структура власницьких селян була прогресивною, тобто молодь та дорослі кількісно переважали осіб похилого віку. Під час порівняння наведених вище ревізьких «сказок» можна простежити трагічну долю кількох родин, а саме Лихочасів, Третьяків, Бугер. Виснажлива праця на землі, незбалансоване харчування, відсутність належного медичного обслуговування та контролю за дітьми призводили до значної кількості смертей серед місцевого населення.

Abstract

The article is devoted to the study of the genealogy of peasant families in Ternivka (Cherkasy district, Kyiv province). As the main sources for streamlining the ancestry of peasant families were selected auditory «fairy tales» stored in the State Archives of Kyiv region. The article specified the time of creation of auditory «fairy tales» of peasant families in Ternivka (Cherkasy district, Kiev province), the current state of their preservation, the information potential of the documents are revealed. Auditory «fairy tales» helped to establish the dynamics of the number, natural movement, sex-age structure of the peasants of Ternivka for 1795–1834. The history of families (Lyhochas, Tretyak, Bugera), family relationships and relationships were also examined. The main attributes of a person are defined – there're names, surnames, age, place of residence, which appear in the materials of the audit censuses. The author of the study also substantiated the need to use other sources (metric books, confessionals, military accounting materials and kits, etc.) to reconstruct peasant ancestry. Complex information presented in the article will interest museum workers, archivists, amateur historians.

Key words: source analysis, genealogy, audit, audit «fairy tales», Ternivka, Kyiv province.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Волошин Ю. В. Статеві-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави в другій половині XVIII століття. *Історична пам'ять*. 2011. № 1. С. 5–24.
2. Гедьо А. Матеріали ревізійного перепису населення як джерело з історії іноземних колоністів Донбасу (за матеріалами Державного архіву Донецької області). *Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України*. Т. 19 (у 2-х кн.). Тематичний випуск «Джерела локальної

історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація.
Кн. І. Київ, 2009. С. 551–562.

3. Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. Москва: Изд-во «Наука», 1970. 383 с.
4. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Черкаська область / ред. кол. тому: Стещенко О. Л. (гол. редкол.), Гольцев Є. М., Горкун А. І., Дудник О. М., Зайцев М. С., Зверев С. М., Зудіна Г. М., Коваленко В. Я., Кузнецов С. М., Курносів Ю. О., Непійвода Ф. М., Степаненко А. О., Тканко О. В. (заст. гол. редкол.), Храбан Г. Ю., Червінський О. А. (відп. секр. редкол.), Шпак В. Т. АН УРСР. Інститут історії. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. 788 с.
5. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.). Москва: Наука, 1976. 308 с.
6. Кабузан В. М. Материалы ревизий как источник по истории населения России XVIII – первой половины XIX в. (1718–1858 гг.). *История СССР*. 1959. № 5. С. 128–140.
7. Легун Ю., Петренко О. Ревізійний перепис населення 1795 р.: Брацлавська губернія. Ч. 1: Бершадський повіт, т. 1: Ревізійні списки селян сіл: Крикливець, Крушинінка, Лугувате, Любашівка, Ободівка, Поташня, П'ятківка, Рогізка, Татарівка, Христище, Яланець. Вінниця: Консоль, 2003. 284 с.
8. Легун Ю. Генеалогія селян Подільської губернії: джерела. Вінниця: О. Власюк, 2005. 516 с.
9. Ликова В. В. Ревізькі сказки як джерело до соціально-економічної історії Південної України першої половини XIX ст. (1795–835 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя: Просвіта, 2007. Вип. XXI. С. 345–351.
10. Лобко Н. Теоретичні та практичні питання реконструкції родоводів українців. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Генеалогія та геральдика. Зб. наукових праць*. Київ: НАН України, Інститут історії України, 2012. С. 132–146.
11. Маркова М. Первичные документы по учету населения Санкт-Петербургской губернии в XVIII – первой половины XIX вв. как исторический источник (метрические книги, исповедные росписи, ревизские сказки): дис. канд. ист. наук: спец. 07.00.09. С.-Петербург, 2005. 183 с.
12. Махнова Г. П. Чисельність і склад українського населення Росії в 60-х рр. XVIII ст. *Український історичний журнал*. 1965. № 2. С. 111–116.
13. Орлова А. К. вопросу об изучении третьей ревизии. *Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина*. Вып. 3. Т. IV. 2013. С. 71–82.

14. Подьяпольская Е. П. Ревизские сказки как исторический источник. *Академику Борису Дмитриевичу Грекову ко дню семидесятилетия. Сб. статей* / ред. В. П. Волгин и др. Москва: Изд-во Академии Наук СССР, 1952. С. 310–321.
15. Похилевич Л. И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. Біла церква: Вид. О. Пшонківський, 2005. 763 с.
16. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811–1913 гг.). Статистические очерки / под ред. С. Г. Струмилина. Москва: Гос. стат. изд-во, 1956. 351 с.
17. Ревизская сказка 1795 года, декабря 16, Вознесенского наместничества Черкасского уезда села Тарнавки [Терновки], принадлежащего дедичному владельцу его сиятельству, высокопревосходительному господину, действительному тайному советнику, генерал-прокурору ея императорского величества, действительному камергеру и разных орденов кавалеру графу Александру Николаевичу Самойлову и находящийся в его действительном владении, уполномоченный от него надворный советник и кавалер Андрей Прожика по сим состоявшего 1794 года, июня 23 дня; Ея императорского величества и в народе опубликованного указа дал сию сказку о состоящих в упомянутом селе жителях мужеска и женска пола душах не исключая самых малолетних и престарелых по самой истине без всякой утайки и будь кем впредь обличен явлюсь и по сей действительному найдется что кого либо утаил то по вине положенному по указам и штрафу без всякого послабления. *Державний архів Київської області*. Ф. 280. Київська казенна палата. Оп. 2. Спр. 63. Арк. 855–864 зв.
18. Ревизская сказка 1811 г. сентября 23 дня, Киевской губернии Черкасского уезда помещика села Терновки помещика генерал-майора Крестьяна Крестьяновича Гревса о состоящих мужеска пола дворовых людях и крестьянах. *Державний архів Київської області*. Ф. 280. Київська казенна палата. Оп. 2. Спр. 286. Арк. 228–249 зв.
19. Ревизская сказка 1816 г. марта 10 дня, Киевской губернии Черкасского повета помещика генерал-майора и кавалера Крестьян Крестьяновича Гревса селения Терновка, о состоящих мужского женского пола дворовых людях и крестьянах. *Державний архів Київської області*. Ф. 280. Київська казенна палата. Оп. 2. Спр. 369. Арк. 598–626.
20. Ревизская сказка 1834 года, апреля 12 дня, Киевской губернии Черкасского уезда села Терновки, помещиков отставного подпоручика Александра и гвардии и штаб капитана Владислава Крестьяновых Гревсов состоящих мужеска и женска пола дворовых людях и крестьян. *Державний архів Київської області*. Ф. 280. Київська казенна палата. Оп. 2. Спр. 687. Арк. 28–72.

21. Сердюк І. О. Особливості відображення вікових категорій населення Лівобережної України в Рум'янцевському описі Малоросії. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. 2008. № 33–34. С. 55–62.
22. Троицкая И. Ревизии населения России как источник демографической информации (методологические проблемы): дис. ... канд. экон. наук: спец. 08.00.18. Москва, 1995. 123 с.

References

1. Voloshyn, Yu. V. (2011). Statevo-vikova ta shliubna struktura naselennia mista Poltavu v druii polovyni XVIII stolittia [*Sex-age and marriage structure of the population of Poltava in the second half of the XVIII century*]. *Istorychna pamiat, № 1*.
2. Hedo, A. (2009). Materialy reviziinoho perepysu naselennia yak dzherelo z istorii inozemnykh kolonistiv Donbasu (za materialamy Derzhavnogo arkhivu Donetskoi oblasti) [*Materials of the population census as a source from the history of foreign colonists of Donbass (based on materials of the State archive of Donetsk region)*] (2009). *Naukovi zapysky, T. 19. Kn. I*.
3. Druzhynyna, E. Y. (1970). Yuzhnaia Ukraina v 1800–1825 hh. [*Southern Ukraine in 1800–1825*]. Moskva: Nauka.
4. Istoriiia mist i sil Ukrainskoi RSR: V 26 t. Cherkaska oblast [*History of cities and villages of the Ukrainian SSR: In 26 vol. Cherkasy region*] (1972). AN URSSR. Instytut istorii. Kyiv: Holov. red. URE AN URSSR.
5. Kabuzan, V. M. (1976). Zaselenie Novorossii (Ekaterinoslavskoi i Khersonskoi hubernii) v XVIII – pervoi polovine XIX veka (1719–1858 hh.) [*Settlement of Novorossiia (Yekaterinoslav and Kherson provinces) in the 18th – first half of the 19th century (1719–1858)*]. Moskva: Nauka.
6. Kabuzan, V. M. (1959). Materialy revizii kak istochnik po istorii naseleniia Rossii XVIII – pervoi poloviny XIX v. (1718–1858 hh.) [*Materials of revisions as a source on the history of the population of Russia in the XVIII – first half of the 19th century (1718–1858)*]. *Istoriiia SSSR, № 5*.
7. Lehun, Yu., Petrenko, O. (2003). Reviziinyi perepys naselennia 1795 r.: Bratslavska huberniia. Ch. 1: Bershadskiy povit, t. 1: Reviziini spysky selian sil: Kryklyvets, Krushyninka, Luhuvate, Liubashivka, Obodivka, Potashnia, Piatkivka, Rohizka, Tatarivka, Khrystyshche, Yalanets [*Auditory Census of 1795: Bratslav province. Part 1: Bershad district, Volume 1: Audit lists of peasants of villages: Kryklyvets, Krushyninka, Luguvate, Lyubashivka, Obodivka, Potashna, Pyatkovka, Rogozhka, Tatarivka, Baptism, Yalanets*]. Vinnytsia: Konsol.
8. Lehun, Yu. (2005). Henealohiia selian Podilskoi hubernii: dzherela [*Genealogy of the peasants of Podolsk province: sources*]. Vinnytsia: O. Vlasiuk.

9. Lykova, V. V. (2007). Revizki skazky yak dzherelo do sotsialno-ekonomichnoi istorii Pivdennoi Ukrainy pershoi polovyny XIX st. (1795–1835 rr.) [*Auditory fairy tales as a source for the socioeconomic history of southern Ukraine in the first half of the 19th century (1795–1835)*]. Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnogo universytetu, vyp. XXI.
10. Lobko, N. (2012). Teoretychni ta praktychni pytannia rekonstruksii rodovodiv ukraintsiv [*Theoretical and practical issues of reconstruction of the pedigrees of the Ukrainians*]. Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky. Henealohiia ta heraldyka. Kyiv: NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy.
11. Markova, M. (2005). Pervichnyie dokumenty po uchetu naseleniia Sankt-Peterburhskoi hubernyy v XVIII – pervoi polovyny XIX vv. kak istoricheskii istochnyk (metricheskiie knihi, ispovednyie rospysy, revyziiskii skazki) [*Primary documents for the accounting of the population of St. Petersburg province in the 18th – first half of the 19th century. as a historical source (metric books, confessions, audits)*]: dys. kand. ist. nauk. S-Pb.
12. Makhnova, H. P. (1965). Chyyslennist i sklad ukraïnskoho naselennia Rosii v 60-kh rr. XVIII st. [*The size and composition of the Ukrainian population of Russia in the 60's of the 18th century*]. Ukraïnskyi istorychnyi zhurnal, № 2.
13. Orlova, A. (2013). K voprosu ob izuchenii tretiei revizii [*On the question of the study of the third revision*]. Vestnik Lenynhradskoho hosudarstvennoho unyversyteta ym. A. S. Pushkyna, vyp. 3. T. IV.
14. Podiapolskaia, E. P. (1952). Revyziiskie skazki kak istoricheskii istochnik [*Revised fairy tales as a historical source*]. Akademiku Borysu Dmytryevychu Hrekovu ko dnu semydesiatyletya. Moskva: Yzd-vo Akademii Nauk SSSR.
15. Pokhylevych, L. Y. (2005). Skazanyia o naselennykh mestnostyakh Kyeveskoi hubernii ili Statystycheskie, istorycheskie i tserkovnyie zametki o vsekh derevniakh, selakh, mestechkakh i horodakh, v predelakh hubernii nakhodiashchysia [*Collected stories about populated areas of the Kiev province or Statistical, historical and church notes on all villages, villages, towns and cities within the province*]. Bila Tserkva: Vydavets Oleksandr Pshonkivskyyi.
16. Rashyn, A. H. Naseleniie Rossii za 100 let (1811–1913 hh.). Statisticheskii ocherki (1956). [*Population of Russia for 100 years (1811–1913). Statistical essays*]. Moskva : Hosudarstvennoe statisticheskoe izdatelstvo.
17. Revizskaia skazka 1795 hoda, dekabria 16, Voznesenskoho namestnichestva Cherkasskoho uezda sela Tarnavki [Ternovki] prynadlezhashcheho dedychnomu vladeltsu eho siiatelstvu, vysokoprevoskhodytelnomu hospodinu, deistvytelnomu tainomu sovetniku, heneral-prokuroru eia imperatorskoho velichestva, deistvitelnomu kamerheru i raznykh ordenov kavaleru hrafu Aleksandru Nikolaevichu

Samoilovu i nakhodiashchysia v eho deistvitelnom vladeniyi, upolnomochennyi ot neho nadvornyi sovetnyk i kavaler Andrei Prozhyka po sim sostoiavsheho 1794 hoda, iyunia 23 dnia; Eia imperatorskoho velichestva i v narode publikovanoho ukaza dal siiu skazku o sostoiashchikh v upomianutom sele zhyteliakh muzheska i zhenska pola dushakh ne iskliuchaia samykh maloletnikh i prestarelykh po samoi istine bez vsiakoi utaiki i bud-kem vpred oblichen iavlius i po sei deistvitelnomu naidetsia chto koho-libo utail to po vine polozhennomu po ukazam i shtrafu bez vsiakoho poslableniya [*Revision story of 1795, December 16, of the Ascension of the ascension of the Cherkas district of the village of Tarnavki [Ternovki] belonging to his grandfather's grandfather, his high-ranking gentleman, a real secret advisor, a prosecutor-general of her imperial chieftain, Alexander in his actual possession, the weather advisor and cavalry officer Andrei Prozhik, who was authorized by him, dated 1794, June 23; Her imperial majesty and in the people of the published decree gave this fairy tale about the male and female souls in the mentioned village residents, not excluding the youngest and the elderly in the truth without any sludge, and whether anyone will continue to be imprisoned and to this one there will be something or someone the fault laid down by the decrees and the fine without any weakening*]. Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti. F. 280. Kyivska kazenna palata. Op. 2. Spr. 63.

18. Revizskaia skazka 1811 h. sentiabria 23 dnia, Kyevskei hubernii Cherkasskoho uezda pomeshchika sela Ternovki pomeshchika heneral-maiora Krestian Krestianovicha Hrevsa o sostoiashchikh muzheska pola dvorovykh liudiakh i krestianakh [*Revision fairy tale 1811 September 23, Kiev province Cherkasy county landowner of the village of Ternovki landlord Major General Krestyan Krestyanovich Grevs about men of the courtyards and peasants*]. Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti. F. 280. Kyivska kazenna palata. Op. 2. Spr. 286.
19. Revizskaia skazka 1816 h. marta 10 dnia, Kyevskei hubernyy Cherkasskaia poveta pomeshchika heneral maiora y kavaler Krestian Krestianovicha Hrevsa seleniya Ternovka, o sostoiashchikh muzhskoho zhenskoho pola dvorovykh liudiakh y krestianakh [*The revision tale of March 1816, on the 10th day of the Kiev province, Cherkasy Povet landowner, Major General and Chevalier Krestyan Krestyanovich Grevs of the village of Ternovka, about male and female courtyards and peasants*]. Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti. F. 280. Kyivska kazenna palata. Op. 2. Spr. 369.
20. Revizskaia skazka 1834 hoda, apreliia 12 dnia, Kyevskei hubernii Cherkasskoho uezda sela Ternovki, pomeshchikov otstavnoho podporuchika Aleksandra i hvardii i shtab-kapitana Vladyslava Krestianovich Hrevsov sostoiashchikh muzheska i zhenska pola dvorovykh liudiakh i krestian [*The revision tale of 1834, April 12,*

in the Kiev province of Cherkasy county of Ternovka village, the landowners of retired second lieutenant Alexander and the guard and the headquarters of captain Vladislav Krestyanovs Grevs consisting of men and women of the yard people and peasants]. Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti. F. 280. Kyivska kazenna palata. Op. 2. Spr. 687.

21. Serdiuk, I. O. (2008). Osoblyvosti vidobrazhennia vikovykh katehorii naselennia Livoberezhnoi Ukrainy v Rumiantsevskomu opysi Malorosii [*Peculiarities of the image of the age-old population category of the Liberated Ukraine in the Rumyantsevsky description Serdyuk*]. Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriiia «Istorychni nauky», № 33–34.
22. Troytskaia, Y. (1995). Revizii naselennia Rossii kak istochnik demograficheskoi informatsii (metodolohicheskiye problemy) [*Revision of the population of Russia as a source of demographic information (methodological problems)*]: dys. kand. ekon. nauk. Moskva.

УДК 94:669-057.21](477.7) «18» (092)

РОЛЬ ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОСТІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ МОДЕРНОЇ ДОБИ

Довжук Ігор

Мета статті – розглянути професійну діяльність гірничих інженерів та інших профільних фахівців на Півдні України в модерну добу та показати їхню роль у становленні й розвитку тут металургійної промисловості.

Видатний гірничий інженер А. Ф. Мевіус присвятив майже півстоліття свого життя розвитку металургії Донецького басейну. Він багато років пропрацював у Луганському гірничому окрузі, начальником якого був з 1861 р. Працюючи на цій посаді, він зробив багато корисного для розвитку гірничо-металургійного виробництва в Донбасі. У 1860-ті роки керував будівництвом першої в Україні пудлінгової фабрики Луганського ливарного заводу. А. Ф. Мевіус – один з ініціаторів скликання з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, які відіграли провідну роль у створенні промисловості Донбасу і Придніпров'я. Протягом 20 років він керував виконавчим органом з'їздів – його радою, користуючись авторитетом серед гірничих спеціалістів і промисловців Півдня.

Інженерно-технічна інтелігенція відіграла значну роль у становленні та розвитку залізодрудної і металургійної промисловості Півдня у перед- і післяреформений період. Інженери і техніки спрямовували свою діяльність на вдосконалення виробництва та вивчення надр промислового регіону України. Відкриті інженерами великі поклади залізних руд стали базою для бурхливого розвитку тут металургійної промисловості. Технічні нововведення, упроваджені за ініціативою інженерно-технічних працівників, сприяли зростанню продуктивності виробництва. Окрім виробничої діяльності інженери займалися науковими дослідженнями,

сприяючи розвитку теорії та практики гірничозаводської справи. Розглянута тема має перспективи подальшого дослідження, зокрема в період кінця XIX – початку XX ст., коли відбувся бурхливий індустріальний розвиток Російської імперії, зокрема. й України.

Ключові слова: Південь України, Донбас, залізорудна промисловість, металургійна промисловість, гірничі інженери.

У пореформений період, в умовах швидкого розвитку промисловості й зростання внутрішнього ринку в Російській імперії, і в Україні також, виник великий дефіцит металу. Гостро постало питання створення чорної металургії на мінеральному паливі, яка змогла б забезпечити високі темпи зростання виплавки металу. На той час основним районом, де економіко-географічні умови давали змогу створити металургійну базу на мінеральному паливі, був Південь України.

Цю проблему так чи інакше розглядали у своїх працях І. Фелькнер, І. Тіме, В. Сапальський, П. Фомін та ін. Мета цієї розвідки – розглянути професійну діяльність гірничих інженерів та інших профільних фахівців на Півдні України в перед- і післяреформений період та показати їхню роль у становленні й розвитку тут металургійної промисловості.

Луганський ливарний завод, що почав працювати з 1799 р., відіграв помітну роль у розвитку металургійної і залізорудної промисловості Півдня України. На базі підприємства багато років працювали вчені комісії та адміністративні органи, що вивчали поклади залізної руди і вугілля Донбасу. На кошти підприємства розвідали понад 20 залізорудних родовищ. До початку 40-х рр. XIX ст. з 13 родовищ провели дослідні плавки [6, 24].

Інженерно-технічні працівники цього підприємства мали глибокі знання гірничої справи. Вони спрямовували свою діяльність на вдосконалення виробництва та вивчення надр Донбасу. Заводські інженери відкрили й дослідили десятки кам'яновугільних і залізорудних родовищ не тільки в Донбасі, але й в інших регіонах Російської імперії, сприяли розвитку теорії і практики гірничозаводської справи. Тут виросло багато талановитих спеціалістів, майстрів-самоуків, які залишили свій слід в історії Донбасу, серед них В. Черепанцев – творець однієї з перших у Російській імперії парових машин; механік заводу Л. Із'юров, який сконструював декілька верстатів, майстер ливарної справи М. Белоусов. Добрими спеціалістами, справжніми вмільцями зарекомендували себе гірничі інженери Сергій, Лев, Петро, Андрій і Михайло Шостаки, Іван Васильович Ільїн, Микола Миколайович Теплов, Олександр Борисович Іваницький (1811–1872) та інші, які поряд з виробничою діяльністю багато сил віддавали дослідженню надр Донбасу. Розвідці корисних копалин присвятили себе гірничі інженери П. Кульшин, Є. Копанєв, Я. Колесников та ін. [8, 77].

Одночасно з вивченням і дослідними розробками залізорудних родовищ у Донецькому регіоні за рахунок казни гірничими інженерами проводилися роз-

відки в інших районах Півдня, зокрема у Криворіжжі. У 1803 р. такі розвідки поблизу Кривого Рогу здійснив В. Пиленко. Ним були виявлені залізні руди вздовж річки Кам'янки і поблизу Кривого Рогу, берегом Інгульця та поблизу села Шестерні [6, 27]. У 1835–1837 рр. чиновник гірничого департаменту П. Кульшин поблизу Кривого Рогу також знайшов родовища залізної руди [15, 456].

Увагу уряду привертала також корисні копалини Керченського півострова. У 30-х рр. XIX ст. в районі Керчі гірничі інженери розпочали розвідувальні роботи родовищ залізних руд з метою організації тут металургійного виробництва. Інженери Микола Іванович Воскобойников (1803 – після 1846) та Олексій Васильович Гур'єв були направлені до Криму і на Тамань для докладного вивчення цих покладів. Вони виявили виходи бурих залізнякав потужністю майже метр. У 1845 р. за розпорядженням Міністерства фінансів розвідки у Криму продовжували Гур'єв та Іваницький. Гур'єв вважав цілком можливим будівництво металургійного підприємства на керченських рудах і донецькому вугіллі.

Після відкриття потужного керченського залізородного родовища й невеликих плавок чавуну на Луганському ливарному заводі подальше випробування руд на Півдні перенесли на Керченське металургійне підприємство, що почало працювати у травні 1850 р. Для нового підприємства у 1846 р. видобули майже 170 тис. пудів керченської руди. Проте його доменна піч працювала зі значними перебоями. Як з'ясувалося згодом, основною причиною цього була мала потужність повітродувної машини. Для проведення дослідів Гірничий учений комітет 18 травня 1851 р. вирішив відрядити до Керчі А. Мевіуса, який був добре знайомий з процесом доменного виробництва [8, 116].

Зазначимо, що Аполлон Федорович Мевіус (1820–1898) походив з роду металургів. Після закінчення у 1842 р. Петербурзького корпусу гірничих інженерів він кілька років працював на Уралі, де був керівником Златоустівського металургійного заводу [7, 322]. У 1848 р. А. Мевіус відвідав Францію, де ознайомився з передовими технологіями в галузі металургії, перевів на російську мову книгу з металургії Флеша, Барро і Потье «Курс металлургии чугуна и железа». У 1851 р. його відрядили до Керчі для дослідження можливості виплавки чавуну з місцевих руд.

На заводі інженеру А. Мевіусу вдалося з'ясувати, що неполадки в роботі доменної печі обумовлювалися недостатньою кількістю повітря, що подавалося в домну. Під його керівництвом і за його участю спроектували та побудували експериментальну домну менших розмірів (висотою 6 м), що дозволило ефективно використовувати наявну повітродувку. А. Мевіус з успіхом працював над вирішенням складної проблеми виплавки чавуну з керченських руд, досягнувши в цьому питанні позитивних результатів. Він відкрив нові родовища залізної

руди, з якої одержав чавун досить високої якості. Цим була доведена можливість виплавки металу з керченських руд на донецькому паливі.

Окрім доменної печі, інженером А. Мевіусом у Керчі були побудовані пудлінгові печі. Це дало можливість отриманий чавун переробляти в залізо. Пудлінгові печі працювали на генераторному газі. Для металургійного виробництва Півдня це була важлива технічна новинка того часу. У Керчі Аполлон Федорович (де він перебував з дружиною і де народилося четверо дітей) пише одну з головних своїх книг «Чугунолитейное производство», в якій узагальнює вітчизняний і зарубіжний досвід отримання відливок, докладно розглядає і науково пояснює процеси складної ливарної технології. Ця книга була першим навчальним посібником з ливарного виробництва в Російській імперії¹ [2, 311–312].

Керченський металургійний завод не був прибутковим підприємством через велику собівартість вугілля, привезеного гужовим транспортом. Техніку доменного виробництва на заводі освоювали дуже повільно, а вихід чавуну із сировиною становив лише 26 % [12, 14]. Керченський металургійний завод проіснував недовго. У 1855 р., під час Кримської війни, побудований там завод було зруйновано. Інженер А. Мевіус переведений у Луганський гірничий округ.

У роки Кримської війни, а також після закінчення воєнних дій потреба в металі значно зросла. Це змушувало імперський уряд вжити заходів для створення на Півдні металургійних підприємств, паливної і залізорудної бази. Отож розвідки корисних копалин продовжувалися, зверталася особлива увага на Донецький басейн.

У 1856 р. гірниче відомство направило в Донецький басейн інженерів А. Носова і В. Сапальського² для проведення розвідок залізних руд і кам'яного вугілля – необхідних складових для функціонування нового металургійного заводу. Їм доручили також обрати місце для нового підприємства. Керівництво роботами поклало на гірничого інженера А. Мевіуса. За завданням Гірничого департаменту він розробив проєкт будівництва металургійного заводу на березі річки Садки у Бахмутському повіті, неподалік від сіл Софіївки та Роздольного у межах сучасного м. Єнакієве [8, 118].

У 1857 р. А. Мевіуса відрядили до Німеччини і Бельгії для ознайомлення із сучасним станом чавуноливварного й залізробного виробництва, а також розміщення замовлень у цих країнах на виготовлення обладнання для майбутнього

¹ Гірничий Учений комітет у 1854 р. схвалив монографію А. Мевіуса і виділив кошти на її видання. Однак у травні 1855 р. під час Кримської війни турецькі війська захопили Керч і зруйнували побудований там металургійний завод. У загальному сум'ятті в Керченській типографії загубився рукопис книги. Після прибуття на Луганський завод Аполлон Федорович заново пише свою книгу, яка в 1857 р. була завершена й 1859 р. надрукована в типографії Харківського університету. У 1860 р. ця праця була удостоєна Демидівської премії 2-го ступеня Імператорської Санкт-Петербурзької академії наук.

² Сапальський Вікентій Францевич (1822 – не раніше 1883) – гірничий інженер.

чавуноливарного заводу. Після повернення з-за кордону А. Мевіуса призначено керівником будівництва цього заводу.

Будівництво заводу, який назвали Петровським, розпочали у 1858 р. На його будівництво уряд асигнував 220 тис. руб., а у 1860 р. додатково ще 53 тис. руб. Підприємству відвели 100 десятин землі й надали право добувати залізну руду на землях державних селян (за пуд руди платили 0,25 коп. і по 53 коп. з кожної десятини землі, зайнятої гірничими роботами). Петровський завод був забезпечений значними запасами залізних руд (260 тис. пудів) з 19 родовищ [5, 171].

Розвідку залізних руд проводив В. Сапальський. Він розвідав руди двох типів з таких родовищ: а) гніздові – стильські та каракубські, б) шаровидно-гніздові – софіївські, буеракські, микитівські, скотоватські, городищенські, корсунські, залізнянські, булавинські та ін. Поклади сировини були розміщені на відстані від 5 до 18 верст від заводу. Вміст заліза в руді переважно становив близько 40 %, але траплявся і 18–20 %. Окрім залізних руд новий завод потрібно було забезпечити кам'яним вугіллям, флюсовими, вогнетривкими і будівельними матеріалами. Гірничим інженером А. Мевіусом були зібрані проби для досліджень і випробувань та направлені в лабораторію департаменту гірничих і соляних справ. Там у 1861 р. їх дослідив Н. Іванов [10, 474].

Назарій Андрійович Іванов (1816–1883), який очолював лабораторію з 1852 р. і керував її роботами до 1872 р., сам неодноразово бував у Донецькому басейні з метою вивчення мінеральної сировини Луганського округу. У 1860 р. департамент гірничих і соляних справ звернувся до штабу Корпусу гірничих інженерів з проханням відрядити полковника Н. Іванова в Луганський округ на чотири місяці для визначення хімічного складу руд, флюсів і кам'яного вугілля, що заготовляються для чавуноплавильного заводу в Бахмутському повіті Луганського округу.

На момент прибуття Н. Іванова на Петровський завод там накопичилося багато руди із софіївського, микитівського, стильського, буеракського, корсунського, городищенського та інших родовищ. Ці руди, окрім микитівських, належать до бурих, або глинястих залізників з великим або трохи меншим вмістом кремнезему. Середній вміст заліза в рудах – до 46–47 %, кремнезему – від 6 до 13 %. Як флюс Іванов рекомендував використовувати вапняки, виходи яких зустрічаються в Донецькому басейні майже повсюди. Ще у 1858 р. для забезпечення заводу паливом було засновано Софіївський кам'яновугільний рудник. У 1862 р. на ньому видобули 156 тис. пудів вугілля, а у 1864 р. – 225 тис. пудів [8, 119].

На Півдні України потреба в метали постійно зростала, і на Петровський завод поклалися великі надії. Проте він так і не став центром південної металургійної промисловості, що зароджувалась. Однак перші дослідні плавки на

мінеральному паливі тут не вдалися. Основна причина невдач була в неправильній конструкції доменної печі системи російського металурга Володимира Карловича Рашета (1812–1880). Обіймаючи посаду директора Гірничого департаменту (1863–1876 рр.), В. Рашет посилено втілював у виробництво винайдену ним доменну піч і вперше випробував її роботу на Петровському заводі, проте ця піч виявилася непридатною для доменної плавки [5, 173].

Будівництво доменної печі на Петровському заводі закінчили на початку 1862 р., у квітні домну завантажили коксом³ і шихтою⁴. У лабораторії департаменту гірничих і соляних справ під керівництвом Н. Іванова провели аналізи руд і флюсового вапняку з метою визначення оптимального складу доменної шихти. Проте постійно ставалися неполадки та зупинки доменної печі, через що в 1864–1865 рр. завод не працював. 22 січня 1866 р. на Петровському заводі вперше одержали чавун достатньої якості. На середину лютого доменна піч дала 4 318 пудів чавуну [11, 38]. Хоча потім плавку припинили через несправність домни, усе-таки цей факт свідчив про придатність руд і вугілля Донбасу для металургійного виробництва.

Значну роль у налагодженні доменної плавки на мінеральному паливі відіграв гірничий інженер А. Мевіус, для якого Петровський завод став творчою лабораторією. За ініціативою Аполлона Федоровича на заводі впроваджено низку технічних нововведень. Наприклад, він уперше запропонував використовувати коксові гази для нагріву парових котлів, а також уловлювати доменний газ та нагрівати ним повітрянагрівачі. Уперше в Російській імперії застосовано механічні виштовхувачі для звільнення коксових печей та гідравлічні підйомники для подачі шихти на колошник печі. Нововведенням у доменному виробництві було проведення систематичного хімічного аналізу завантаженої шихти та отриманих з неї чавуну і шлаків, що мало велике значення для підвищення якості металу, який виплавлявся [1, 119].

У 1866 р. царський уряд припинив фінансування Петровського заводу і його закрили. Незважаючи на нетривалість існування цього підприємства, його роль у створенні південноукраїнської металургійної промисловості є вагомим. Інженерно-технічні працівники заводу, а також технічні спеціалісти, які працювали за його межами, зробили значний внесок у розвиток промисловості Півдня України. У зв'язку з будівництвом заводу в його околицях гірничі інженери провели розвідки і хімічні випробування залізних руд, кам'яного вугілля, флюсів і вогнетривких матеріалів. За участю гірничого інженера А. Мевіуса на Петровському заводі отримали перший чавун на мінеральному паливі.

³ Коке – вид твердого палива, яке одержують нагріванням кам'яного вугілля, торфу до високих температур без доступу повітря.

⁴ Шихта – суміш матеріалів у певній пропорції (рудні концентрати, флюси тощо), призначена для переробки в металургійних печах.

Зазначимо, що видатний гірничий інженер А. Мевіус присвятив майже півстоліття свого життя розвитку металургії Донецького басейну. Він багато років пропрацював у Луганському гірничому окрузі, начальником якого був з 1861 р. Перебуваючи на цій посаді, він зробив багато корисного для розвитку гірничо-металургійного виробництва на Донбасі. У 1860-ті рр. керував будівництвом першої в Україні пудлінгової фабрики Луганського ливарного заводу. А. Мевіус – один з ініціаторів скликання з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, які відіграли провідну роль у створенні промисловості Донбасу і Придніпров'я. Протягом 20 років він керував виконавчим органом з'їздів – його радою, користуючись авторитетом серед гірничих спеціалістів і промисловців Півдня. У 1887 р. А. Мевіуса призначили викладачем металургії на механічне відділення Харківського технологічного інституту, де він став першим завідувачем кафедри металургії чавуну і сталі в Україні. Окрім викладацької діяльності, він також займався редагуванням журналу «Горнозаводской листок».

А. Мевіус – автор близько 100 друкованих праць, серед яких: «Курс чугунолитейного производства» (1859 р.), «Будущность горнозаводского промысла на Юге России» (1867 р.), «Учебный курс металлургии чугуна, железа и стали» (1894 р.) – перший підручник з металургії, виданий в Україні, «Технический французско-русский словарь» на 64 тис. слів (1898 р.), над яким гірничий інженер працював останні 28 років свого життя, та багато інших. За «відмінну, корисну та старанну службу» Аполлон Федорович нагороджений орденом св. Станіслава 2-го ступеня [1, 123–130].

Після закриття Петровського заводу Гірничий департамент зробив ще одну спробу освоїти виплавку чавуну з місцевих руд і вугілля. У 1866 р. уряд розпочав будівництво Лисичанського чавуноливарного заводу. Місце для нього було обрано в Лисичій Балці на правому березі Сіверського Дінця, за 80 км на північ від Луганського заводу. Ініціатива у виборі місця будівництва заводу належала В. К. Рашету, тодішньому директору Гірничого департаменту [9, 53].

Улітку 1867 р. Вчений комітет Гірничого департаменту відрядив Н. Іванова в Донецький басейн для огляду мінеральних родовищ та відбору проб залізних руд, різних сортів лисичанського вугілля, вапняків і вогнетривких глин для випробування в лабораторії департаменту гірничих і соляних справ. Усі обстежені ним родовища мінеральної сировини Назарій Андрійович наніс на карту і склав таблицю результатів хімічних аналізів [3, 220–232]. Тут він використав дані геологічних досліджень гірничих інженерів Анемподиста Олексійовича Носова й Олександра Олексійовича Носова, які проводили з 1864 р. по 1869 р. інструментальну геологічну зйомку в західній частині Донецького басейну. Н. А. Іванов позначив 19 родовищ бурих залізнякав, що розташовувалися навколо

заводу по берегах річок Сіверський Донець, Корсунь, Лозова, Лугань, по балках Часів Яр, Бахмутська, Соколова, Соломенна та інших на відстані від 10 до 60 верст від заводу. У лабораторії департаменту гірничих і соляних справ Н. Івановим проведені хімічні аналізи руд і встановлено, що середній вміст заліза в родовищах сягав 26–59 % [5, 175].

Будівництво Лисичанського заводу завершили в 1870 р. Тут працювали в різний час гірничі інженери І. Фелькнер, М. Мещерін, М. Летуновський і С. Подимовський під загальним керівництвом начальника Луганського заводу Іліодора Федоровича Фелькнера (1829–1895). Розпочав будівництво Микола Федорович Мещерін, проте незабаром, ще до закінчення спорудження заводу, він перейшов на службу до підприємця Пастухова для будівництва Сулинського заводу. Фактично керманічем будівництва став інженер Іван Ілліч Зеленцов (1844–1910). У процесі спорудження Лисичанського чавуноливарного заводу вперше будівельні й експлуатаційні роботи здійснювалися без допомоги іноземних спеціалістів. Проектування машин і механізмів для заводу доручили інженеру Івану Августовичу Тіме (1838–1920). Для доставки виготовлених на Луганському заводі машин до місця будівництва Лисичанського заводу І. Тіме разом з гірничим інженером М. Мещеріним використав пароплав, уперше застосувавши цей вид транспорту на Сіверському Дінці [5, 174].

Протягом 1868–1869 рр. І. Тіме провів досліди й безпосередні спостереження форм і способів утворення стружок за різних умов та на різних металах. Свої теоретичні узагальнення та висновки він виклав у праці «Сопротивление металлов и дерева резанью». Тут уперше у світовій науці викладена теорія утворення стружки [4, 250].

Помічником І. Тіме з металургійної частини на Лисичанському чавуноливарному заводі був інженер-металург І. Зеленцов. В історію Донецького басейну він увійшов як талановитий гірничий інженер, який зробив значний внесок у розвиток вітчизняної металургії, був одним із піонерів створення чорної металургії на Півдні України.

І. Зеленцов у 1864 р. закінчив Петербурзький інститут Корпусу гірничих інженерів з великою золотою медаллю та із занесенням його імені на золоту дошку навчального закладу. У наступні роки він захопився металургійною справою, без розвитку якої прогрес держави був неможливий. Для ознайомлення з технологією металургійного виробництва молодий спеціаліст чотири рази направлявся Гірничим департаментом у країни Західної Європи, які мали на той час розвинуте металургійне виробництво. Набутий досвід дозволив Івану Іллічу очолити у 1868 р. будівництво Лисичанського казенного металургійного заводу. Завдяки його зусиллям на цьому підприємстві вдалося вдосконалити технологію виплавки чавуну на мінеральному паливі, використавши досвід Петровського заводу.

Перша доменна піч на Лисичанському заводі була задута 1 травня 1870 р. під керівництвом І. Зеленцова. Протягом семиденної безперервної роботи доменної печі виплавили майже 4 тис. пудів м'якого сірого чавуну, що не поступався за якістю англійському. Проте домогтися в широких масштабах економічно вигідної промислової виплавки металу на Лисичанському заводі не вдалося. Руду привозили за 60 верст і обходилася вона дорого. Кокс з лисичанського вугілля був неякісний. Через ці та інші причини підприємство у 1872 р. закрили [14, 120].

Лисичанський чавуноливарний завод мав велике значення для розвитку металургійної промисловості на Півдні України. Дослідна плавка довела, що в Донецькому басейні можливо отримувати чавун на мінеральному паливі з місцевих матеріалів. Високо оцінив досягнуті результати І. А. Тіме. Він писав, що «... чисто з технічної точки зору в Лисичанську справа плавки була посунута значно далі, аніж при попередніх спробах. Дослідною плавкою на Лисичанському заводі отримано за найнесприятливішими умовами відносно заготівлі сирих матеріалів близько 60 тис. пудів цілком доброго чавуну... Економічне фіаско... заводу... все-таки не віднімає історичного значення цього заводу, що поклав початок розвитку гірничозаводської справи на Півдні Росії» [13, 75].

Отже, інженерно-технічна інтелігенція відіграла значну роль у становленні та розвитку залізорудної і металургійної промисловості Півдня у перед- і після-реформений період. Інженери і техніки спрямовували свою діяльність на вдосконалення виробництва та вивчення надр промислового регіону України. Відкриті інженерами великі поклади залізних руд стали базою для бурхливого розвитку тут металургійної промисловості. Технічні нововведення, упроваджені за ініціативою інженерно-технічних працівників, сприяли зростанню продуктивності виробництва. Окрім виробничої діяльності, інженери займалися науковими дослідженнями, сприяючи розвитку теорії та практики гірничозаводської справи.

Розглянута тема має перспективи подальшого дослідження, зокрема в період кінця ХІХ – початку ХХ ст., коли відбувався бурхливий індустріальний розвиток Російської імперії, зокрема й України.

Abstract

The purpose of this article is to examine the professional activities of mining engineers and other specialists in the South of Ukraine in the modern period and to show their role in the formation and development of metallurgical industry.

Outstanding mining engineer A. F. Mevius devoted almost half a century of his life to the development of industry in the Donetsk basin. He worked for many years in the Lugansk mountain district, the chief of which was in 1861. Working on this post he's done a lot for the development of mining and metallurgical production in the Donbass. In 1860-e years supervised the construction of Ukraine's first puddling factories of Lugansk foundry. A. F. Mevius – one of the initiators of convocation of congresses of miners of the South of Russia, which has played a leading role in creating the

industry of Donbass and the Dnieper. For 20 years he was the head of the Executive body of the Congress – by the Council, using the authority among mining professionals and Industrialists of the South.

Engineering-technical intelligentsia played a significant role in the formation and development of iron-ore and metallurgical industry of the South in the pre- and post-reform period. Engineers and technicians were focused on improving production and exploration in the industrial region of Ukraine. Open engineers with large deposits of iron ore became the basis for the rapid development of metallurgical industry. Technical innovations introduced at the initiative of the engineering and technical personnel, contributed to the growth of manufacturing productivity. In addition to the production activities of engineers engaged in scientific research, contributing to the development of the theory and practice of the mining business. The topic under consideration has prospects for further research, in particular in the period of late XIX – early XX centuries, when there was a rapid industrial development of the Russian Empire, including Ukraine.

Keywords: South of Ukraine, Donbass, iron ore industry, metallurgical industry, mining engineers.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Довжук І. В. Апполон Федорович Мевіус. Бодрухин В. М., Романцов В. М. *та ін. Історичні постаті України: проблеми і пошуки: монографія.* Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2003. С. 118–132.
2. Довжук І. В. Індустріальний Донбас в історії розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.): монографія. Луганськ: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2009. 364 с.
3. Иванов Н. А. О месторождениях железных руд в Екатеринославской губернии близ Лисичанска и исследовании состава этих руд, а также качеств каменноугольного кокса, флюсового известняка и огнепостоянной глины, устраиваемого при Лисичанском каменноугольном руднике чугуноплавильного завода. *Горный журнал.* 1868. № 8. С. 220–247.
4. Люди русской науки. Очерки о выдающихся деятелях естествознания и техники / под. ред. И. В. Кузнецова. Москва: Наука, 1965. 783 с.
5. Новик Е. О., Пермьяков В. В., Коваленко Е. Е. История геологических исследований Донецкого каменноугольного бассейна (1700–1917). Киев: АН УССР, 1960. 532 с.
6. Орловський Б. М. Залізородна промисловість України в дореволюційний період: історико-економічний нарис. Київ: Наук. думка, 1974. 183 с.
7. Очерки истории техники в России с древнейших времен до 60-х годов XIX века / И. И. Артоболевский, А. С. Федоров, С. Я. Плоткин и др.; отв. ред. Вс. И. Остольский. Москва: Наука, 1978. 385 с.
8. Подов В. И., Курило В. С. Первенец металлургии Украины: Исторический очерк. Документы. Луганск: Світлиця, 1998. 216 с.
9. Развитие металлургии в Украинской ССР / Ю. А. Анисимов, Н. А. Терещенко, В. Г. Тищенко и др.; редкол.: З. И. Некрасов (отв. ред.) и др. Киев: Наукова думка, 1980. 959 с.

10. Сапальский В. Ф. О месторождении железных руд в окрестностях вновь строящегося в Бахмутском уезде чугуноплавильного завода. *Горный журнал*. 1860. № 6. С. 471–494.
11. Сборник статистических сведений по горной части на 1867 год. С.-Петербург, 1867.
12. Середенко М. М. Чорна металургія України, 1917–1957 рр. Київ: Держтехвидав УРСР, 1957. 168 с.
13. Тиме И. А. Очерк современного состояния горнозаводского дела в Донецком бассейне. *Горный журнал*. 1889. Т. 1. С. 1–217.
14. Фелькнер И. Каменный уголь и железо в России. СПб., 1874. 175 с.
15. Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность юга России: в 2 т. Т. 1: История горной и горнозаводской промышленности юга России со времени возникновения до восьмидесятых годов прошлого века. Харьков, 1915. 391 с.

References

1. Dovzhuk, I. V. (2003). Appolon Fedorovych Mevius [*Apollon Fedorovich Mevius*]. Bodrukhyn V. M., Romantsov V. M. ta in. *Istorychni postati Ukrainy: problemy i poshuky: monohrafiia*. Luhansk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia.
2. Dovzhuk, I. V. (2009). *Industrialnyi Donbas v istorii rozvytku ekonomiky Nadnyprianskoi Ukrainy (druha polovyna XIX – pochatok XX st.): monohrafiia [Industrial Donbass in the History of Economic Development of the Naddnipyriansky Ukraine (second half of XIX – beginning of XX century): monograph]*. Luhansk: vyd-vo SNU im. V. Dalia.
3. Ivanov, N. A. (1968). О месторождениях железных руд в Екатеринбургской губернии близ Лисичанска и исследовании состава этих руд, а также качеств каменного угля, кокса, известняка и огнеупорной глины, употребляемого при Лисичанском каменноугольном руднике чугуноплавильного завода [*About iron ore deposits in the Yekaterinoslav province near Lysichansk and a study of the composition of these ores, as well as the qualities of coal coke, flux limestone and fire-resistant clay, arranged at the Lisichansk coal mine of an iron smelter*]. *Gornyj zhurnal*, 8, 220–247.
4. Люди русской науки. Очерки о выдающихся деятелях естествознания и техники [*People of Russian science. Essays on prominent figures in science and technology*] / под. ред. И. В. Кузнецова. Москва: Наука, 1965.
5. Novik, E. O., Permjakov, V. V., Kovalenko, E. E. (1960). *Istoriya geologicheskikh issledovaniy Doneckogo kamennougol'nogo bassejna (1700–1917) [History of geological exploration of the Donetsk coal basin (1700–1917)]*. Kyiv: AN USSR.

6. Orlovskiy, B. M. (1974). Zalizorudna promyslovist Ukrainy v dorevoliutsiyni period: istoryko-ekonomichnyi narys [*Iron-ore industry of Ukraine in the pre-revolutionary period: historical and economic essay*]. Kyiv: Nauk. dumka.
7. Ocherki istorii tehniki v Rossii s drevnejshih vremen do 60-h godov XIX veka [*Essays on the history of technology in Russia from ancient times to the 60s of the 19th century*] / Artobolevskij I. I., Fedorov A. S., Plotkin S. Ja. i dr.; otv. red. Vs. I. Ostol'skij. M.: Nauka, 1978.
8. Podov, V. I., Kurilo, V. S. (1998). Pervenec metallurgii Ukrainy: Istoricheskij ocherk. Dokumenty [*First-born of metallurgy in Ukraine: Historical outline. Documents*]. Lugansk: Svitlicja.
9. Razvitie metallurgii v Ukrainskoj SSR [*The development of metallurgy in the Ukrainian SSR*] / Ju. A. Anisimov, N. A. Tereshhenko, V. G. Tishhenko i dr.; redkol.: Z. I. Nekrasov (otv. red.) i dr. Kyiv: Naukova dumka, 1980.
10. Sapal'skij, V. F. (1860). O mestorozhdenii zheleznyh rud v okrestnostjakh vnov' strojashhegosja v Bahmutskom uezde chugunoplavil'nogo zavoda [*About the iron ore deposit in the vicinity of the newly-built iron smelter in Bahmut district*]. Gornyj zhurnal, 6, 471–494.
11. Sbornik statisticheskikh svedenij po gornoj chasti na 1867 god [*Collection of statistical information on the mountainous part for 1867*]. St. Petersburg, 1867.
12. Seredenko, M. M. (1957). Chorna metalurhiia Ukrainy, 1917–1957 rr. [*Ferrous metallurgy of Ukraine, 1917–1957*]. Kyiv: Derzhtekhvydav URSR.
13. Time, I. A. (1889). Ocherk sovremennogo sostojanija gornozavodskogo dela v Doneckom bassejne [*Essay on the current state of mining in the Donetsk basin*]. Gornyj zhurnal, 1, 1–217.
14. Fel'kner, I. (1874). Kamennyj ugol' i zhelezo v Rossii [*Coal and iron in Russia*]. St. Petersburg.
15. Fomin, P. I. (1915). Gornaja i gornozavodskaja promyshlennost' juga Rossii: v 2 t. T. 1: Istorija gornoj i gornozavodskoj promyshlennosti juga Rossii so vremeni vozniknovenija do vos'midesjatyh godov proshlogo veka [*Mining and mining industry in the south of Russia: in 2 volumes. T. 1: History of mining and mining industry in the south of Russia from the time of its origin until the eighties of the last century*]. Har'kov.

**СОЦІАЛЬНИЙ ВПЛИВ ДУХІВНИЦТВА НА ЖИТТЯ
РУСИНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ АМЕРИКИ НА ШПАЛЬТАХ
ЧАСОПИСУ «СВОБОДА» КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Короткова Олена

Метою дослідження є аналіз впливу католицького духівництва на соціальне життя русинського населення в Америці через вивчення публікацій українського часопису «Свобода» ХІХ – початку ХХ ст. Методологія дослідження: принципи системного наукового історизму, використання загальнонаукових методів аналізу, синтезу, узагальнення та порівняння. Наукова новизна та оригінальність полягає у детальному аналізі публікацій українського часопису «Свобода» в Америці ХІХ – початку ХХ ст., що дало можливість визначити виняткову роль католицького духівництва у формуванні соціальних цінностей русинського народу в еміграції, його роль у боротьбі за освіту, здоровий спосіб життя населення, національну і політичну єдність, покращення умов праці робітників і селянства, простежити діяльність «Руського народного союзу» українців у США та Канаді. Показано, що найважливішим чинником соціального життя українців в еміграції була україномовна преса. Католицьке духівництво намагалося контролювати соціальне життя «українських американців» задля збереження національних традицій, мови, поширення просвітництва, організації соціальної допомоги українцям та висвітлення найбільш важливих проблем емігрантів. Автори і дописувачі часопису «Свобода» закликали за прикладом інших народів (поляків, чехів, румунів) створювати народні організації задля підтримки підприємництва, шкільництва й освітянства, розвитку народної духовності та мови. Велика увага приділялася участі русинського народу у політичному житті, створенні клубів і культурних осередків. Головним досягненням «свободівців» стало створення єдиного соціально-політичного емігрантського центру – Руського Народного Союзу. Духівництво вело боротьбу за збереження мовної ідентичності українців. Автори постійно зверталися до проблематики мовної денацифікації, особливо русифікації населення. Окрім просвітництва автори часопису велику увагу приділяли аналізу епідеміологічної ситуації, поширення голоду, методом боротьби із захворюваннями віспою, холерою, грипом. Просвітницька робота дописувачів «Свободи» полягала і у висвітленні страшних соціальних наслідків пияцтва та нездорового способу життя українців. Духівництво ставило за мету боротьбу з недоїданням і голодом, висвітлювалися статистичні дані та трагічні випадки голодних смертей серед емігрантів у різних штатах. Вагомою перевагою часопису «Свобода», на відміну від церковних періодичних видань материкової України, стала його світська і соціальна спрямованість без переважання догматикою і проповідництвом.

Висновки: важливим і майже єдиним чинником суспільно-політичного життя українців за кордоном у процесі національного відродження та боротьби за національну єдність та ідентичність стало католицьке духівництво.

Ключові слова: католицтво, русин, часопис «Свобода», еміграція, соціальний.

На зламі ХІХ–ХХ ст. важлива роль у формуванні національної ідеї та збереженні цінностей і надбань українського народу належала греко-католицькій церкві та її духівництву. Українське греко-католицьке духовенство ставало не тільки саме релігійним осередком національної ідентичності, а й ядром формування національної інтелігенції в умовах відсутності інших вагомих чинників протистояння денацифікації [5, 9]. Щодо українців в еміграції, взагалі складно

говорити про тодішню ситуацію в національному та соціальному становищі: роз'єднані, безпорадні, кинуті у безодню невизначеності, з єдиною метою – вижити. За неповними офіційними даними на початку ХХ ст. у США проживало 470 тис. українців [2, 123]. У таких умовах головним провідником русинів-емігрантів стала саме греко-католицька церква.

На думку автора, українська католицька церква на теренах Америки і Канади на той час виконувала надважливі функції – створення національних осередків (братств, союзів), відкриття читалень, шкіл, політичних осередків, аптек, кас взаємодопомоги тощо. Одним із найважливіших чинників діяльності духівництва став випуск українських періодичних видань.

З проблематики розвитку української преси в еміграції існує кілька вагомих досліджень першої половини ХХ ст. Найбільше заслуговують уваги науковців дослідження Ю. Бачинського та А. Животко [1; 4]. Автори окреслили головні проблеми соціального життя українського населення в умовах еміграції та висвітлення їх у відомих україномовних періодичних виданнях Америки і Канади ХІХ – початку ХХ ст. Сучасні науковці не залишають поза увагою вивчення проблеми розвитку української періодики на теренах Америки. Одним із найвагоміших і авторитетних дослідників сьогодення є П. Часто, який присвятив свою роботу вивченню проблем періодичної світської та релігійної преси «американської України» [19]. Л. Біловус також провів ґрунтовний аналіз україномовної періодики української діаспори США [2]. Розвитку української преси на американському континенті наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. присвятили своє дослідження О. Хімяк і С. Герегова [18; 3].

Метою статті є ґрунтовний аналіз впливу католицького духівництва на соціальне життя русинського населення Америки через вивчення публікацій українського часопису «Свобода» ХІХ – початку ХХ ст.

Найважливішим чинником соціального життя українців в еміграції була україномовна преса. Засновниками перших і найбільш авторитетних періодичних видань українців в Америці стало греко-католицьке духівництво. Саме католицька паства робила можливе і неможливе задля збереження національних традицій, мови, поширення просвітництва, організації соціальної допомоги українцям та висвітлення найбільш важливих проблем емігрантів. Україномовні часописи «Аляска Геральд» (1868) і «Свобода» (1893) стали фундаментом розвитку української преси. Засновником і видавцем часопису «Аляска Геральд» був православний священник Агопін Гончаренко (справжнє ім'я – Гумницький Андрій Онуфрійович). Він особисто складав і редагував тексти, займався розсилкою номерів українцям Сибіру та Аляски, адресуючи її тисячам українців – нащадків запорізьких козаків, які там проживали. Друковані органи подавали інформацію

про події всередині країни і за кордоном, повідомляли читачів про життя українських громадських організацій, їхні плани на майбутнє, знайомили своїх читачів з історією рідного краю, його культурою та релігією [3, 98].

Засновником часопису «Свобода» став тернопільський священник Григорій Грушка, що служив парохом церкви Петра і Павла у Джерсі Сіті. Талановитий богослов, поет, народознавець прагнув захистити права і свободи українських американців. Саме з цією метою він і заснував газету «Свобода», перший номер якої о. Грушка видав 15 вересня 1893 року. Своєю метою він вважав поширення просвітництва та збереження національної мови та ідентичності. Авторами і дописувачами часописів свого часу були такі видатні історичні особистості: І. Франко, М. Грушевський, С. Петлюра, М. Павлик. Досить типовим був той факт, що більшість періодичних видань емігрантів були засновані саме священниками. Львівська Метрополія в особі Митрополита Сильвестра Сембратовича теж намагалася підтримувати тісний зв'язок із заокеанськими патріотично налаштованими священниками, всіляко сприяючи розповсюдженню видань «Свободи» на галицьких землях. Підтримка часопису була статусною справою для священництва. Кожний представник української пастви вважав за потрібне брати участь у благочинній справі – фінансовій підтримці видання, надаючи щомісяця по п'ять доларів [19, 476; 2, 54].

Часопис «Свобода» мав чітку структуру й окремі тематичні блоки: «Весті з Америки», «Весті зі старого краю», «Новини», «Весела хвиля» тощо. Розділ «Весті зі старого краю» завжди був присвячений проблемам існування русинів, їх колонізації, труднощам роботи русинського духовництва на пригноблених землях. Наприклад, у третьому номері «Свободи» від 15 жовтня 1893 р. автор обурюється тим, що поляки скасували віденську руську семінарію як шкідливу для колонізації населення. Автор вражений тим, що русинство майже ніяк не відреагувало на таку несправедливість, закликає об'єднуватися і не мовчати «акі агнец на закаленіє» [7, 2]. Головною тезою авторів часопису стало єднання всіх русинів незалежно від того, де б вони не мешкали, якою б мовою не розмовляли, чим би не займалися – Канада чи Австралія, Україна чи Америка. «Тримаймося купи. Щоби людей таких вибрати до уряду, на се треба нам організацій та порозуміння єя всіх емігрантов» [17, 1].

У четвертому номері стаття-передовиця повністю присвячена зверненням до народу русинського щодо об'єднання зусиль у боротьбі за збереження національної і духовної ідентичності на чужинських землях. Автор закликає за прикладом інших народів (поляків, чехів, румунів) створювати народні організації задля підтримки підприємництва, шкільництва і освітянства, розвитку народної духовності та мови. «Гей, браття, встаємо, вже і нам час статися до роботи, не

засипляємо дорогого часу, протираємо очі і подивимося, як то другі народи, тримаючись у купі, много снопов нажали для себе...» [8, 1]. Автор закликає «заложити організацію «Народний руський союз», котрий для робітників руських мав відкрити двері», та мав бути створений на кошти робітників і ним мали керувати саме робітники задля допомоги нужденним русинам. Однією з головних цілей цього союзу священництво бачило у закладанні читалень і вечірніх шкіл для дорослих, поширенні просвіти за допомогою «полезних книжочок». Окрім того, велика увага повинна приділятися участі русинського народу у політичному житті – «закладанню політичних клубів та брати живу участь у виборах». На своїх шпальтах «свободівці» пильно відслідковували створення політичних організацій в багатьох місцях. Наприклад, у шостому номері газети 1893 р. видання автор радіє, що у місті Джерсі Сіті створено політичний клуб і браття-русини отримали можливість відстоювати свої права: «наші браття-русини починають братись таки надобре до діла і познали чого їм треба, щоб мати честь її повагу у других людей. Пару днів тому назад заложили собі політичний клуб, до котрого на перший раз досить людей вступило. Щасти, Боже, новому і першому руському клубу!» [9, 1].

Соціальним «продуктом» діяльності часопису можна вважати створення єдиного соціально-політичного емігрантського центру – Руського Народного Союзу (далі РНС). РНС був заснований у містечку Шамокін штату Пенсильванія 22 лютого 1894 р. з кількох місцевих братств, які залишили «Соединеніє греко-католицьких руських братств», не погоджуючись з його консервативними і проугорськими та русофільськими позиціями. Організація «Руский Народний Союз» взяв собі за мету не тільки нести порятунок від бідності, але і витягнути «русько-американський народ» з душевної темноти, невігластва, збудити у ньому притаманне почуття гідності вільної людини, створеної не для рабства, вкзати йому дорогу до просвіти і цивілізації.

Автори часопису багато уваги приділяють дискусії щодо свободи русинів та їх прав на чужині. Головною проблемою вони вважають нездатність і небажання народу до позитивних змін. Свобода для неосвіченої і непрогресивної людини не має великої цінності. Викликає глибоке обурення небажання народу покладати зусилля до покращення життя. Автор визначає, що «якби народ руський мав повну свободу, тоді б, мабуть, весело і добре жилося, але вперед волі наш народ треба буком гнати до школи і просвіщати. Темному народові дати повну свободу означає дати малій дитині гостру бритву для забави» [15, 1]. Головні питання, що турбують русинське духівництво, чому на вільній американській землі русин прозябає так само, як і в «старім краю»: «забобонний і вузькоглядний, за церковну свічку буде сваритись та по судах волочитись. Ощадність

йому не знана, до участі в організаціях і товариствах неохочий і продовжує бути посміховиськом для інших». «Чи така вже наша доля – бути рабами і подноженієм у інших? Бог дав волю і розум кожному з нас, щоб ми собі могли придбати добро для душі й тіла. За то не можемо ми нарікати ні на кого, тільки на себе самих!» [15, 1]. Автори часопису спонукали народ до активної боротьби за свої права, чесної продуктивної праці. Всі обставини життя у вільній Америці, здавалося б, дають русинам можливість широкого розвитку. Але, насправді, можна побачити зовсім інше – недбалість, пиятику, сварки тощо. Дуже рідко «посеред американо-руської темноти мигне вогник, який на хвилину освітить той сум і морок».

Дописувачі часопису порівнюють стан освіти «американської України» з Галичиною і визначають, що галицькі русини більше дбають про свою культуру. У своїх настановах і закликах до народу автори наголошують: «залиште всякі сvari, візьміться до мудрої і доброї народної справи, закладайте руські школи, навчайте дітей вашій рідній мові, пригадуйте їм славу руську історію. Майте дома руську газету та книжечки, закладайте читальні, беріть собі за приклад досвід других просвічених народів. Намагайтеся убагороднити і приукрасити не тільки тіло, але й розум і серце: розум – наукою, а серце – благородними почуттями братньої любові і згоди. Навчайтеся шанувати один одного і не ображати глупими словами». Заклики «свободівців» не залишалися без уваги. Прогресивні зміни, дійсно, пришвидшили діяльність «Руського Народного Союзу». У квітневому випуску 1894 року «Свобода» звітує про відкриття в Шенандорі русинської школи і читальні, про поширення серед населення русинської абетки. У місті Кармель намаганням священника Костянкевича закладено читальню і школу для старших дітей. У Пітсбурзі отче Полянський заснував руську школу і сам там навчає дітей грамоті. В Шамокині і Олефанті вже діяли руська школа, читальня й оркестр [11, 1]. Автори звертаються: «Чого нам треба? Клуби такі повинні б, щоб обговорювати і агітувати за такими справами як: утворення вечірньої школи (публічної, на кошт міста), доцільно б для наших людей мати своїх вчителів, утворення безоплатної школки для наших дітей від 6 років, також на кошт міста. В школці такій діти привчалися би англійської бесіди, приготовлювались би до школи висшої та не були б такі дикі» [16, 1].

Велика увага приділялася боротьбі за збереження мовної ідентичності українців. Автори постійно зверталися до проблематики мовної денацифікації, особливо русифікації населення. Головним об'єктом аналізу став імперський Емський указ 1876 р., яким «заборонено більш ніж для 20 млн українського народу вживання своєї рідної мови в школах і в письмі» [17, 2]. З глибоким співчуттям звертаються автори до «наших рідних братів», обурюючись і запитуючи:

«Чому? Чи може цивілізований народ пійти проти живого народного слова на порозі ХХ століття». Дописувач зазначає, що до 1847 р. українські книжки не зазнавали такої цензури. Першопричиною збільшення утисків на українську літературу автор вбачає в діяльності братства св. Кирила і Мефодія. Братство несло загрозу існуванню імперії і «з тої пори з боку цензури почалися дуже сумні часи. Обставини трохи змінилися зі звільненням селян, але вже з 1863 р. десять років малоруські книжки майже не друкувалися» [17, 1].

Неодноразово звертається увага на неможливість і небажання українців отримати вищу освіту в Америці. Але, водночас, автор досить критично ставиться до американських вишів і обурений, що в Америці існують так звані «фабрики докторів». В Іллінойсі та Чикаго утворилися «університети», в яких не існує ні професорів, ні студентів. «Якийсь дурисвіт купує у влади дозвіл на відкриття університету і тягне з народу зиски шляхом продажу ступеней докторських, професорських, адвокатських. Велика проблема, коли лікар, маючи такий диплом, починає лікувати людей, осідає десь у провінції та легковірних і неосвічених посилає „на той світ” своїм лікуванням» [17, 2].

Окрім просвітництва автори часопису велику увагу приділяли й іншим соціальним аспектам. За даними дослідниці Т. Панфілової, «боротьба з пияцтвом стала загальнонародною справою як з національним лихом. У Галичині було 23 269 корчем і шинків. На одну корчму припадало 233 душі, 20 літрів випитої горілки. Пияцтво звело українське село до упадку, а селян – до отупіння. Заборгованість українських селян становила понад 22 мільйони гульденів. Селяни щороку сплачували заборгованість у розмірі 6 663 гульдени, або 60 % майна. Саме за цих трагічних обставин пролунав тривожний голос греко-католицької церкви. 1874 р. митрополит Йосиф (Сембратович) звернувся до народу з посланням «О великім достоїнстві чоловіка». Це послання сучасники назвали «початком справжнього культурного й економічного пробудження нашого села» [6, 28–29].

Автори наголошують, що їх обов'язком є не тільки спрямовувати народ на добре і корисне, а і «хоронити його від недоброго, шкідливого, щоб злого хоронився, уникати способностей, що можуть зробити нещасливим» [9, 1–2]. Все, що людина вживає, то гріховно. Наприклад, стосовно їжі автори давали поради про те, що «людина мусить їсти, щоб жити і мати силу до праці. Але коли перебере міру і так наїється, що аж горлом вертає, а брюхо здується, мов гора, то є і часом смерть через обжорство, котре є великим гріхом і преступленієм перед натурою і Богом». Як сумний приклад наводиться випадок смерті від обжорства Франка Мартина з міста Данкан штату Оклахома, який пішов до ресторану і там найперше випив 20 склянок пива, потім з'їв 4 фунти м'яса, порцію велику риби, пару фунтів хліба з маслом, а наприкінці випив ще 5 горняток кави. З цим запасом

їжі у шлунку пішов додому й опівночі помер. «Через пияцтво стає велика біда – через пиянство поїшли найкрасши поля, ґрунта, будинки, красна худоба в руки плугавих жидов. Через пиянство родичей пішли діти в невірки: сестра за мамку до жидовських дітей, а брат за жидовського наймита» [9, 2]. Пияцтво зрущило села й осади, бо бідні діти лишають батьківську землю, заставлену у жида, і йдуть в далекі краї за море, задля заробітку. «Свобода» подносить свій голос і кождому кричить до вуха: стережись пиянства, еслі не хочеш бути в том життїю жебраком, а по смерті в смолі пекельной пражитись на вік». Автор збурений, що через пиятику русини марно втрачають великі кошти, які б могли вкласти в освіту і розвиток своїх дітей або принести до церкви. «Подивись, п'янице, над якою ти пропастью стоїшь! Іди до церкви та спознаєш твоя прежній блуд ... помянешь «Свободу», бо будешь свободний от гріха, будешь свободний от довговь, будешь свободний от гарешту, будешь свободний от непотребних видатков на суд. Свободна буде твоя душа, твоя совість, твой розум!» [9, 1–2].

Русинське духівництво пильно слідкувало за поширенням епідемії і хвороб серед населення, висвітлювало на своїх шпальтах проблеми, пов'язані з охороною здоров'я. Занепокоєння викликало поширення холери, грипу та інших хвороб. У січневому випуску 1897 р. автор поширює інформацію про виникнення нової хвороби – грипу, яка несе загрозу мешканцям Пітсбурга і може привести до смерті: «у нас появилась хвороба, так звана грипа, на котру много людей умирає» [10, 2]. Поширення різних хвороб в інших країнах теж ставало предметом занепокоєння авторів часопису. Велику увагу духівництво приділяло розповсюдженню чорної віспи в Угорщині та Румунії. І це було недаремно, адже спалахи хвороби фіксувалися на кордоні з Галичиною і призводили до масових смертей молоді [14, 2]. Червневі випуски «Свободи» 1894 р. давали тривожну статистику щодо розповсюдження холери на русинських землях. Особливо наголошувалося на поширенні холери на землях Східної Пруссії та Австрії. Наприклад, у Заліщиках (зараз Тернопільська область) від холери померло 38 осіб. «Дуже сумні вісті доходять з Галичини о появівшейся там холери. Один лікар з Заліщиків пише так: не дасть ся описати, з якою скоростію умирають люди, поражені холерою. Тут тільки захворів, а вже по годині везуть до гробу. Місто Заліщики пустокою стоїть. Всяка робота утихла. Багато виїхали, щоб утіч перед тим страшним ворогом. Живемо нині в час холери, де кождий вставши рано не знає, чи вечора дождеться. Люди уже говорять між собою про скорий кінець світу і страшний суд» [12, 3]. Також під масовий вплив цієї хвороби потрапив Краків і його передмістя. У випуску «Свободи» від 26 вересня 1894 р. надано сумні відомості щодо поширення холери на західноукраїнських землях: у Галичині за тиждень захворіло понад 400 осіб, 200 з яких померло. На Буковині за-

хворіла 21 особа, померло 16 [13, 3]. Однією з причин розповсюдження епідемії автори вважали антисанітарію і відсутність людських умов у плані гігієни. Здебільшого бідне населення не має можливості часто відвідувати баню, не кажучи вже про можливість мати власні пристойні умови задля відправлення гігієнічних потреб. Одним зі своїх завдань «свободівці» вважали зведення публічної безоплатної купальні для всіх людей. «Чистота – то половина здоров'я. Кожна людина повинна бодай раз на тиждень скупатися, бо тоді був би здоровіший і обминула б його тоді хвороба» [16, 2].

Окрім того, духівництво ставило за мету боротьбу з недоїданням і голодом, висвітлювалися статистичні дані та трагічні випадки голодних смертей серед емігрантів у різних штатах. Наприклад, у тому ж номері часопису було описано випадок смерті трьох людей від голоду через відсутність стабільного заробітку. Чоловік помер від отруєння смердючою рибою, яку знайшов на смітнику, бо не було грошей купити нормальну їжу. Від голоду померла трирічна дівчинка, тому що у батьків не було жодного центу на їжу.

На думку автора, часопис «Свобода» мав досить прогресивний формат видання. З огляду на те, що авторами і засновниками газети було духівництво, видання майже позбавлене проповідництва, поширення догматизму і канонічності саме католицької церкви. Часопис мав більше «світську місіонерську» спрямованість на відміну від церковних періодичних видань материкової України. Передостання шпальта часопису містила велике розмаїття різної інформації – від віршів та художніх творів до анекдотів і жартівливих шаржів. А останній аркуш «Свободи» завжди був присвячений розповсюдженню корисної економічної, пізнавальної, торгівельної, рекламної інформації: анонси, афіши, оголошення про роботу, видавання допомоги та книжок, відкриття клубів, аптек, безкоштовні курси, приймальні години лікарів тощо.

Автори не виказували жодних ознак міжконфесійної ворожнечі чи протистояння. Навпаки, з однаковим сумом і обуренням визначали проблеми селянства і робітничого класу як підросійських українських земель, так і австро-угорських; як проблеми православної церкви, так і греко-католицької. Але заради справедливості необхідно відзначити чіткий антисемітський курс часопису. Авторі вважали «жидів» винними у всіх можливих і неможливих гріхах і негараздах, що випали на долю українців. Католицьке духівництво навіть толерантніше ставилося до полігамних шлюбних стосунків американських мормонів, ніж до діяльності іудейських громад у США [16, 3].

Отже, ґрунтовний аналіз публікацій українського часопису «Свобода» XIX – початку XX ст. відіграв провідну роль греко-католицького духівництва у висвітленні і вирішенні соціальних проблем русинського населення Америки. Часо-

пис мав вагомий політичний вплив через діяльність єдиного національно-політичного центру українських емігрантів «Руського Народного Союзу». Особливо продуктивною можна вважати діяльність «свободівців» у питаннях поширення просвітництва, відкриття українських шкіл і читалень. Головною метою часопису було збереження української мови, національних традицій та боротьба за українську національну ідентичність.

Abstract

The purpose of the study is to analyze the impact of Catholic clergy on the social life of the Ruthenian population in America by examining the publications of the Ukrainian journal "Freedom" of the 19th – early 20th centuries. Research methodology: principles of systematic scientific history, use of scientific methods of analysis, synthesis, generalization and comparison. Scientific Novelty and Originality: Through a Detailed Analysis of the Publications of the Ukrainian Freedom Magazine in America in the Nineteenth – Early Twentieth Century's. The author defined the exceptional role of the Catholic clergy in shaping the social values of the Ruthenian people in emigration USA and Canada. Outline of research materials. The most important factor in the social life of Ukrainians in exile was the Ukrainian-language press. The Catholic clergy sought to control the social life of «Ukrainian Americans» in order to preserve national traditions, language, promote enlightenment, organize social assistance for Ukrainians, and highlight the most important problems of immigrants. Authors and contributors to Svoboda called for other peoples (Poles, Czechs, Romanians) to set up grassroots organizations to support entrepreneurship, schooling and education, developing national spirituality and language. Much attention was paid to the participation of the Ruthenian people in political life, the establishment of clubs and cultural centers. The main achievement of the «freedmen» was the creation of a single socio-political emigrant center – the Russian People's Union. The clergy fought to preserve the linguistic identity of Ukrainians. The authors have constantly addressed the issue of language denationalization, especially Russification of the population. In addition to education, the authors of the journal paid great attention to the analysis of the epidemiological situation, the spread of hunger, methods of combating smallpox, cholera, influenza. Conclusions: The Catholic clergy became an important and almost sole factor in the socio-political life of Ukrainians abroad in the process of national revival and the struggle for national unity and identity.

Keywords: *Catholicism, Ruthenian, Liberty magazine, emigration, social.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бачинський Ю. Українська еміграція в З'єднаних Державах Америки. Львів, 1914. 495 с.
2. Біловус Л. І. Україномовна періодика у національно-культурному житті української діаспори США (1991–2017 рр.). Тернопіль: ТНЕУ, 2017. 608 с.
3. Герегова С. Становлення української преси у США (до 120-річчя заснування часопису української громади «Свобода»). *Питання історії України*. Чернівці. 2013. Т. 16. С. 96–101.
4. Животко А. Нариси історії української журналістики. Подєбради, 1937. 112 с.
5. Качор А. Роля духовенства і церкви у відродженні Західної України. Вінніпег: Накладом Української Вільної Академії, 1999. 31 с.

6. Панфілова Т. Роль Греко-католицької церкви та її духовенства у формуванні діяльності структур громадянського суспільства Галичини (XIX–XX ст.). *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2014. Вип. 11–12. С. 24–30.
7. Свобода. 1893. № 3.
8. Свобода. 1893. № 4.
9. Свобода. 1893. № 6.
10. Свобода. 1894. № 1.
11. Свобода. 1894. № 13.
12. Свобода. 1894. № 23.
13. Свобода. 1894. № 33.
14. Свобода. 1894. № 6.
15. Свобода. 1894. № 9.
16. Свобода. 1899. № 2.
17. Свобода. 1899. № 3.
18. Хімяк О. Українська преса на американському континенті (кінець XIX – початок XX ст.). *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: Зб. наук. пр.* Львів, 2012. Вип. 24. С. 27–31.
19. Часто П. Вільне слово американської України. Ужгород: ТИМПАНИ; Нью-Йорк: Ukrainian Book, 2012. 816 с.

References

1. Bachynskiy, Yu. (1914) *Ukrainska emihratsiia v Ziednanykh Derzhavakh Ameryky [Ukrainian emigration to the United States of America]*. Lviv.
2. Bilovus, L. (2017) *Ukrainomovna periodyka u natsionalno-kulturnomu zhytti ukrainskoi diaspory SShA (1991–2017 rr.) [Ukrainian-language periodicals in the national-cultural life of the Ukrainian Diaspora of the USA (1991–2017)]*. Ternopil: TNEU.
3. Herehova, S. (2013) *Stanovlennia ukrainskoi presy u SShA (do 120-richchia zasnuvannia chasopysu ukrainskoi hromady «Svoboda»)*. [Formation of the Ukrainian press in the USA]. *Pytannia istorii Ukrainy*. Chernivtsi. T. 16, 96–101.
4. Zhyvotko, A. (1937) *Narysy istorii ukrainskoi zhurnalistyky [Essays on the History of Ukrainian Journalism]*. Podiebrady.
5. Kachor, A. (1999) *Roля dukhovenstva i tserkvy u vidrodzhenni Zakhidnoi Ukrainy [The role of the clergy and the church in the revival of Western Ukraine]*. Vinnipeh: Nakladom Ukrainkoi Vilnoi Akademii, 9–56.
6. Panfilova, T. (2014) *Rol Hreko-katolytskoi tserkvy ta yii dukhovenstva u formuvanni y diialnosti struktur hromadianskoho suspilstva Halychyny (XIX–XX st.)*.

- [The role of the Greek Catholic Church and its clergy in the formation and activity of civil society structures in Galicia (XIX–XX centuries)].* Istorychni studii Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Lutsk. Vyp. 11–12, 24–30.
7. Svoboda. № 3. 1893.
 8. Svoboda. № 4. 1893.
 9. Svoboda. № 6. 1893.
 10. Svoboda. № 1. 1894.
 11. Svoboda. № 6. 1894.
 12. Svoboda. № 9. 1894.
 13. Svoboda. № 13. 1894.
 14. Svoboda. № 23. 1894.
 15. Svoboda. № 33. 1894.
 16. Svoboda. № 2. 1899.
 17. Svoboda. № 3. 1899.
 18. Khimiak, O. (2012) *Ukrainska presa na amerykanskomu kontyneri (kinets XIX – pochatok XX st.) [Ukrainian press on the American continent (end of XIX – beginning of XX century)].* Ukrainska natsionalna ideia: realii ta perspektyvy rozvytku: Zb. nauk. pr. Lviv. Vyp. 24, 27–31.
 19. Chasto, P. (2012) *Vilne slovo amerykanskoï Ukrainy. [Free word of American Ukraine].* Uzhhorod: TIMPANI; Niu-York: Ukrainian Book.

УДК 94:336-057.19(477)»1920»

МАТЕРІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗРОБІТНИХ В УСРР У 1920-х РР.

Прилипка Руслан

У статті проаналізовано організаційні заходи радянсько-партійного керівництва із запровадження соціального страхування від безробіття в період НЕПу. Охарактеризовано порядок виплати допомоги безробітним, зазначено її розмір та тривалість забезпечення. Висвітлено діяльність бірж праці та страхових органів щодо призначення матеріальної допомоги. Простежено стан виплати та динаміку розподілу допомоги безробітним серед різних професійних груп. У результаті дослідження автор приходить до висновку, що перехід до нової економічної політики, який супроводжувався скасуванням трудової повинності та відкривав нові механізми регулювання ринку праці через співвідношення попиту та пропозиції на робочу силу, позначився масовим безробіттям. Окрім кон'юнктури ринку на зростання чисельності безробітних суттєво вплинули: зменшення обсягу державної промисловості та слабкий розвиток її приватної сфери; механізація виробництва; військова демобілізація; аграрне переселення, пролетаризація міст тощо. Поряд з індустріальними робітниками, що втратили заробіток через згорання виробництва, у групу ризику потрапили некваліфіковані робітники, серед яких вагома частка припадала на жінок та молодь.

Розробляючи заходи боротьби із безробіттям, радянські лідери були змушені взяти на озброєння всі форми захисту, вироблені світовою практикою. Серед них основну роль відіграло матеріальне забезпечення безробітних через виплату грошових допомог за рахунок коштів соціального страхування. Проте страхування безробітних тут мало класовий характер. Страхове законодавство було спрямоване переважно на забезпечення пролетарських кадрів і провадило чітку класову позицію. У більшості випадків при відмові у призначенні допомог керувалися не принципом свободи праці, а обов'язком трудової повинності на користь радянської держави. Розміри допомог з безробіття не диференціювалися залежно від розміру заробітної плати працівника, а вираховувалися із середнього заробітку. До того ж обсяг допомог залежав від території проживання безробітних та належності їх за професіями до певних категорій працівників. Обсяг грошової допомоги залежав також від стажу безперервної роботи та членства у профспілках.

Ключові слова: соціальне страхування, нова економічна політика, страхові фонди, матеріальне забезпечення, безробітні, страхові органи.

Сучасний стан розвитку ринкової економіки в Україні вимагає вироблення дієвого механізму захисту безробітних. Важливим для розуміння сучасних форм і методів організації соціального захисту безробітних є період 20-х рр. ХХ ст., коли радянська держава переживала подібний досвід регулювання соціальних процесів в умовах ринкової економіки. В означений період, попри певні прорахунки, вдалося сформуванати основні засади соціального захисту, які згодом були розвинуті в комплексну та цілісну систему соціально-правових інститутів.

Проблема соціального захисту безробітних у 20-ті рр. ХХ ст. знайшла часткове висвітлення у наукових дослідженнях. Наприклад, концептуальні засади історичного розвитку означеного періоду викладено у працях В. Даниленка, Г. Касьянова, С. Кульчицького, В. Марочка, А. Морозова та інших авторів. Різні аспекти соціально-економічного розвитку в умовах нової економічної політики представлено у дослідженнях О. Сушка, М. Олійника, Ю. Волосника, О. Пиріг. З нових концептуальних позицій до вивчення матеріально-економічного становища та соціально-побутових умов праці робітників у 1920-х рр. у своїх дослідженнях підійшли О. Трубенюк, П. Кравченко, С. Куглер, Т. Ніколаюк. Питання виплати матеріальної допомоги безробітним через призму діяльності органів державного соціального страхування вивчав О. Мельничук [14]. Проблему соціального захисту робітників в контексті вивчення їхнього повсякденного життя у 1920-х рр. досліджувала О. Мовчан [15].

Метою цієї статті є висвітлення змісту, основних форм і напрямів матеріального забезпечення безробітних УСРР у 20-х рр. ХХ ст.

У дослідженні було використано комплекс історичних джерел, серед яких неопубліковані матеріали Державного архіву вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). У роботі також було використано статистичні джерела, нормативні акти органів державної влади, збірники страхово-

го законодавства, матеріали періодичної преси досліджуваного періоду, зокрема журналів «Вопросы страхования», «Вестник социального обеспечения». Залучення різноманітних за характером джерел дає можливість претендувати на репрезентативність дослідження та об'єктивність його висновків.

Необхідність боротьби із безробіттям для радянської держави визначалася не лише економічними та соціальними факторами. Не менш важливу роль відігравав політичний чинник. Адже зростання масового безробіття у західноєвропейських державах розглядалося як невід'ємний атрибут капіталістичного способу життя та одна із передумов і причин здійснення соціалістичних революцій. Можливість справою, а не на словах довести спроможність держави щодо соціального захисту безробітних з'явилася у більшовиків в період НЕПу, який із впровадженням ринкових механізмів в економіці загострив проблему масового безробіття.

Розробляючи заходи боротьби з безробіттям, радянсько-партійне керівництво пересвідчилося, що єдиним виходом із ситуації в умовах складного фінансово-економічного становища держави має стати запровадження соціального страхування від безробіття [6, 287]. Законодавчо на території УСРР в період НЕПу воно було започатковане постановою РНК УСРР від 11 листопада 1921 р. Згідно з нормативними положеннями правом на допомогу у разі втрати роботи могли скористатися колишні наймані працівники, які підлягали соціальному страхуванню і були зареєстровані в місцевій біржі праці чи професійній спілці [22, 671].

Водночас недостатність фінансів, що знаходилися у розпорядженні страхових фондів на початковому етапі, змушувала владу обмежувати категорії осіб, які могли б претендувати на отримання допомоги. За спільною інструкцією Південбюро ВЦРПС уповноваженого наркомату праці та наркомату соціального забезпечення від 24 травня 1922 р. страхування від безробіття поширювалося лише на кваліфікованих працівників. Інші робітники та службовці могли претендувати на отримання допомоги лише після трьох років безперервного стажу роботи на підприємстві [9, 103]. Вимога стажу не стосувалася інвалідів IV–VI груп перед призначенням пенсії через інвалідність, осіб розумової праці високої кваліфікації (агрономів, вчителів, інженерів, педагогів) [21, 147]. За інструкцією Головного управління соціального страхування УСРР від 18 червня 1923 р. під опіку соцстраху потрапляли також такі категорії: неповнолітні, жінки із дітьми до 3 років або одинокі жінки з дітьми до 14 років, демобілізовані червоноармієці. За правилами ВУРСС від 14 грудня 1927 р. обов'язковою вимогою для отримання статусу безробітного було членство у профспілках [20, 21].

У період суцільної колективізації право отримувати допомогу з безробіття за рахунок страхових коштів було надане й окремим категоріям сільськогоспо-

дарських робітників. Передусім це стосувалося найманих працівників селянських господарств промислового типу та колгоспів. Допомога при цьому виплачувалася лише тим, хто не мав власного господарства [11, 17–18]. Звісно, такий крок влади переслідував насамперед політичну мету, основним завданням якої було створення розшарування серед сільських товаровиробників та примушування їх вступати до колгоспів.

Виплата допомоги безробітним здійснювалася зі спеціального страхового фонду «В», кошти до якого у вигляді страхових внесків сплачували роботодавці. Водночас внески нараховувалися на працівників, які відпрацювали на підприємстві не менше 12 днів. Визначення розмірів внесків покладалося на союзне керівництво соцстраху і затверджувалося постановами ЦВК та РНК СРСР, які дублювалися в союзних республіках. Ставки внесків не були постійними і протягом 1920-х рр. неодноразово змінювалися. Спочатку за постановою РНК УСРР від 10 лютого 1922 р. їхній розмір визначався на рівні 2,5 % від фонду заробітної плати, а з 1 березня 1923 р. для підприємств усіх форм власності і незалежно від ступеня шкідливості та небезпеки був знижений до 2 %. Крім того, протягом 1922–1926 рр. фонд для виплати допомоги безробітним поповнювався за рахунок штрафів за порушення чинного трудового законодавства [2, 8].

Прагнучи перекласти фінансовий тягар виплат на приватні підприємства, за рекомендацією радянсько-партійного керівництва, органи соцстраху нерідко встановлювали пільгові тарифи для державних підприємств, установ, організацій на рівні 17 % [25, 114]. Зокрема, у першій половині 1920-х рр. із великих державних промислових підприємств УСРР за пільговими ставками сплачували внески: 2 заводи тресту «Донвугілля», 7 заводів Південного машинобудівельного тресту, 8 заводів тресту «Південьсталь», а також «Хімвугілля», «Укртрестсельмаш», «Транспорткоп», гірничі підприємства каолінового комбінату, Київський металотрест, Штерівський динамітний завод та підприємства електротехнічної промисловості. Інколи, особливо на початковому етапі, державним підприємствам, за рішенням РНК УСРР, списувалася заборгованість перед соцстрахом або надавалися кредити для сплати внесків. Подібна практика не лише відіграла роль антиреклами для інших платників внесків, але й негативно позначилася на фінансовому становищі соцстраху [27, 15 зв.].

Складний фінансовий стан фонду безпосередньо позначився і на розмірі допомоги із безробіття. За інструкцією ГУСС УСРР від 25 травня 1922 р. обсяг виплат встановлювався на рівні мінімальної заробітної плати для кваліфікованих робітників та від 1/3 до 3/4 для інших працівників. У разі нестачі коштів страхові органи могли зменшувати розмір допомоги, але не більше, ніж на чверть. Однак навіть задекларовані норми були непосильними для страхових фондів.

Зважаючи на це, страховим касам пропонувалося виплачувати допомогу у вигляді безкоштовних гарячих обідів, видачі продуктів харчування, зарахування сплати комунальних послуг [21, 32].

На законодавчому рівні розміри матеріальної допомоги із безробіття вперше були визначені у Кодексі законів про працю УСРР 1922 р. Нормативним актом передбачалася суто грошова форма її виплати, а максимальний розмір, залежно від кваліфікації безробітного та стажу роботи, не міг перевищувати 1/6 середньої заробітної плати вказаного регіону. Пільги поширювалися на неповнолітніх і демобілізованих червоноармійців. Починаючи з 1923 р. за рішенням НКП УСРР розмір допомоги із безробіття пов'язувався із вартістю бюджетного набору (I категорія – 30 %, II категорія – 15 %) [16, 1].

В умовах значної інфляції грошових знаків та росту цін на продукти харчування та промислові товари Головне управління соціального страхування було змушене час від часу перезатверджувати розміри допомог та встановлювати нові вимоги щодо їх отримання. В переважній більшості найбільші розміри допомог отримували кваліфіковані робітники, службовці радянсько-партійного апарату та демобілізовані червоноармійці. Для вказаних категорій допомога становила 1/2 вартості бюджетного набору Держплану, іншим категоріям працівників – 1/3. Залежність розміру допомоги від обсягу бюджетного набору дещо покращила становище безробітних, оскільки визначала насамперед кількість продуктів, які ті могли придбати [26, 1].

Визначення сталих розмірів допомог із безробіття стало можливим лише після проведення грошової реформи 1924 р. та переходу до розрахунків у червінцях. У квітні 1924 р. постановою Центрального управління соціального страхування СРСР (Цусстраху СРСР) доводилося до відома республіканських управлінь те, що допомога для першої категорії безробітних призначалася у межах 7,5–10 крб, для другої – 5–6,5 крб. Водночас для сільськогосподарських робітників допускалося її зниження на 15 %. З покращенням фінансового становища соцстраху зростали і розміри допомог. Наприклад, середньомісячна допомога безробітного I категорії на початку 1923 р. становила 3–4 крб, у 1924 р. – 9 крб [5, 122]. З підвищенням розміру допомоги та виплати у твердій валюті безробітні фактично відмовилися від отримання її натурою, останню пропонувалося застосовувати лише для безробітних – вихідців із селян, які не мали страхового стажу.

Для ліквідації зрівнялівки у виплаті грошових допомог безробітним у лютому 1925 р. за рішенням Союзної ради соціального страхування було визнано за доцільне при визначенні розміру матеріальної допомоги брати за основу середньомісячний заробіток працівника, встановивши його частку для безробітних першої категорії на рівні 30 %, другої – 20 %. Внаслідок цього, середній

розмір матеріальної допомоги безробітним становив: у 1925 р. – 10,17 крб; у 1926 р. – 11,69 крб; у 1927 р. – 12,83 крб [23, 105].

Нові підходи до визначення розмірів страхової допомоги були накреслені VII Всесоюзним з'їздом профспілок, який вказав на необхідність збільшення розмірів допомог для членів професійних спілок та окремих груп промислових робітників. Крім цього, постановою СРСС (травень 1927 р.) змінювався сам принцип нарахування допомог. З 1 червня матеріальна допомога для безробітних вже не залежала від заробітку і стажу роботи застрахованого, а визначалася у твердій грошовій сумі для кожної категорії із врахуванням тарифної смуги, на території якої проживав безробітний. Основною метою означених нововведень було намагання влади надати переваги у забезпеченні індустріальним робітникам великих промислових міст для стимулювання майбутнього виробничого потенціалу соціалістичної економіки.

В умовах відходу від засадничих принципів НЕПу проходила подальша диференціація розмірів матеріальної допомоги з безробіття. Зокрема, НКП УСРР своїм об'їзником від 29 березня 1928 р. визнав, що, залежно від тарифної смуги, безробітні I категорії можуть отримувати допомогу від 12 до 27 крб; другої категорії – від 9 до 20 крб; третьої – від 7 до 15,5 крб [18, 43]. Розподіл на категорії визначався соціальним статусом, професією, кваліфікацією та розміром заробітної плати. За структурою забезпечення безробітних складалося із двох частин: матеріальної допомоги із безробіття та сімейної надбавки, що виплачувалася утриманням безробітного у розмірі від 15 до 50 % середньомісячної заробітної плати. Щодо тривалості виплати допомоги із безробіття, то відповідно до КЗпП УСРР 1922 р. він не мав перевищувати шести місяців. Згодом постановою НКП УСРР (травень 1926 р.) для кваліфікованих робітників, демобілізованих червоноармійців, неповнолітніх та самотніх жінок із дітьми був продовжений до 9 місяців [19, 180].

Характеризуючи порядок виплати допомоги із безробіття, варто зазначити, що рішення про призначення допомоги приймалося колегіально за участю представників страхкаси, біржі праці та профспілок у тижневий термін з дня подачі документів. Підставою для виплати допомоги був «листок безробітного», який одночасно був і засобом контролю. Курс на соціалістичну індустріалізацію вніс певні новації у забезпечення безробітних. В нових умовах страховим органам пропонувалося посилити обслуговування пролетарських верств та відмовитися від забезпечення «випадкових елементів», тобто тих, хто мав достатній життєвий рівень. Для виявлення таких категорій пропонувалося до 1 жовтня 1927 р. провести перереєстрацію безробітних.

Незалежно від рівня забезпечення на отримання допомоги з безробіття не могли претендувати особи, позбавлені виборчих прав або ті, яким було заборо-

нено обіймати посади в органах державної влади та місцевого самоврядування, інших громадських організацій. По суті, окрім матеріального становища безробітних, до уваги брався і соціальний статус. Законодавець передбачав і випадки позбавлення або припинення виплати допомоги з безробіття. Зокрема, безробітний позбавлявся допомоги у разі відмови від роботи, запропонованої біржею праці або нерегулярного її відвідування чи подання неправдивих даних, що стали підставою для отримання допомоги. Із взяттям курсу на індустріальний розвиток біржі праці все частіше відмовляли або ж позбавляли допомоги безробітних. Наприклад, відповідно до постанови НКП УСРР від 21 лютого 1930 р. зареєстровані на біржі втрачали право на матеріальну допомогу у разі відмови від будь-якої запропонованої роботи, зокрема і такої, що вимагала переїзду на нове місце проживання. Окрім того, умисне сфабрикування будь-яких документів для отримання допомоги тягнуло за собою кримінальну відповідальність [4, 631].

Розкриваючи практику забезпечення безробітних матеріальною допомогою, треба зазначити, що на початковий період діяльності страхових органів у цьому напрямі суттєвий вплив мав голод, який охопив південні губернії України. Зважаючи на це, РНК УСРР прийняв рішення про виділення із особистого фонду 100 тис. крб, які мали бути компенсовані за рахунок фонду страхування у разі безробіття. Суми коштів, витрачених на забезпечення безробітних вказаних регіонів, розподілялися серед інших губерній України і використовувалися здебільшого для закупівлі хліба. Окрім того, за рахунок коштів соцстраху безробітних південних губерній направляли до будинків відпочинку [1, 42].

Якщо страхове законодавство про призначення матеріальної допомоги безробітним в Україні вступило в дію з 1 лютого 1922 р., то звіти про перші виплати безробітним надійшли до управління лише 1 травня 1922 р. Документи засвідчували забезпечення 7 186 безробітних Донецької губернії та 9 636 безробітних Київської губернії в обсязі третини середнього заробітку для некваліфікованих робітників та половини заробітку для кваліфікованих. В інших губернських містах обмежилися лише облаштуванням безкоштовних їдалень для безробітних за рахунок страхових коштів. Така ситуація обґрунтовувалася не лише початковим організаційним станом страхової справи, але й низьким розміром страхових внесків та їх невчасним надходженням на рахунки страхових органів. Так, на 1 жовтня 1922 р. всеукраїнський фонд від безробіття складав лише 29 877 855 крб (грошових знаків) [12, 11]. Відсутність готівкових коштів змушувала органи соцстраху на початковому етапі укладати договори із підприємствами, за якими вони зобов'язувалися виплачувати допомоги своїм безробітним в рахунок взаємозаліку. Крім того, роботодавці підприємств, які забезпечували безробітних громадськими роботами, звільнялися від сплати страхових внесків, адже на цей період працюючі втрачали право на отримання допомоги.

Для ефективності роботи органів допомоги безробітним за постановою наркомату соціального забезпечення та наркомату праці УСРР від 24 липня 1922 р. при біржах праці були створені спеціальні структури – страхові пункти. Такі органи мали відіграти координуючу роль для всіх державних установ та відомств, що ставили своїм завданням обслуговування безробітних. Серед їх функціональних обов'язків були: призначення та виплата матеріальних допомог; організація та проведення громадських робіт; житлово-комунальне та побутове забезпечення безробітних [24, 350].

Керівництво новими організаційними структурами на місцях здійснювалося на колегіальній основі за участю органів соцстраху, підвідділів праці та профспілок. На республіканському рівні при НКП УСРР за таким принципом створювалася всеукраїнська комісія, що підпорядковувалася наркомату соціального забезпечення. Фінансування роботи зазначених структур здійснювалося за рахунок коштів соціального страхування. Для посилення роботи з надання допомоги безробітним та залучення до цієї кампанії не лише державних, але й громадських організацій за постановою УЕН від 8 вересня 1922 р. було створено Центральний комітет боротьби із безробіттям, у розпорядження якого було передано частину коштів страхових органів. До складу комітету увійшли представники всіх відомств, які могли організаційно чи матеріально вести боротьбу із безробіттям: Наркомпраці, Південбюро ВЦСПС, Наркомшляхів, Укруднаргоспу та інших організацій [7, 13].

Завдання, поставлені перед органами боротьби із безробіттям, були непростими, адже на вересень 1922 р. безробіттям в Україні було охоплено понад 90 тис. промислових робітників, що складало понад 30 % від загальноросійського обсягу. Крім того, державної допомоги потребували і мешканці південних губерній, охоплених неврожаєм, які, шукаючи порятунку у містах, поповнювали когорти безробітних. Змальовуючи загрозливу картину зростання безробіття, голова УЕН Х. Раковський у надісланій у Москву телеграмі просив терміново перерахувати 2,5 трлн крб (грошових знаків) для поповнення фондів соціального страхування [7, 2].

Обсяг виплачених допомог безробітним УСРР за перші шість місяців практичної роботи складав 15 393 645 крб, що дало змогу забезпечити 8 799 осіб (9,7 %) переважно з промислових губерній: Донецької, Харківської, Запорізької, Кременчуцької та Катеринославської. Залежно від фінансового становища страхових органів розміри виплачених допомог по губерніях були різними: від 3 до 5 тис. у Миколаївській; від 6 до 12 тис. у Харківській; від 15 до 22 тис. у Подільській; від 12 до 60 тис. крб у Полтавській губерніях. Станом на 1 листопада 1922 р. до виплати допомоги безробітним були долучені 165 страхових кас, заснованих при біржах праці [3, 74].

Підпорядкування страхових органів наркомату соціального забезпечення на початковому етапі негативно позначалося на обслуговуванні безробітних. Зібрані страховими органами кошти, а також відпущені державою дотації не завжди використовувалися за потребами. Підприємства продовжували затримувати сплату коштів до фонду безробіття, незважаючи на запроваджений порядок щомісячного звіту перед Українською радою народного господарства. В результаті на початок 1923 р. у розпорядження фонду надійшло лише 71 547 777 крб, з яких було використано 21 136 798 (29,3 %). На деякий час питання дефіциту фонду були частково вирішені за рахунок коштів зліквідованого комітету допомог голодуючим. З його ж запасів для безробітних виділялося 200 тис. пудів хліба [17, 3].

З поступовим покращенням фінансового становища страхових органів зростала і кількість осіб, які бажали отримати допомогу. Якщо на початковому етапі на біржі реєструвалися переважно мешканці губернських міст, то згодом до них долучилися й інші категорії. Протягом першого операційного року частка безробітних, що звернулися за допомогою, у Волинській губернії збільшилася у два рази, майже у шість разів зросла кількість охочих отримувати матеріальну допомогу із безробіття замість пенсії [10, 28].

Повна фінансова звітність страхових органів за 1923–24 господарський рік вперше дала можливість оцінити обсяги забезпечення безробітних у республіканському масштабі. Протягом означеного періоду страховий фонд «В» поповнився на 4 392 662 крб, з яких майже 73 % було використано на виплати допомоги. Динаміка охоплення допомогою безробітних у першій половині 1920-х рр. виглядала так: на 1 жовтня 1923 р. – 28 911 осіб; 1 січня 1924 р. – 41 689; 1 квітня 1924 р. – 63 912; 1 червня 1924 р. – 49 905; 1 вересня 1924 р. – 37 414 осіб. Зменшення кількості безробітних, починаючи із червня місяця обґрунтовувалося зайнятістю тимчасових та сезонних працівників, а також проведенням чергових чисток. У розрізі губерній частка осіб, що отримували допомогу з безробіття, у розрахунку на 100 осіб населення становила: в Київській губернії – 6,3; Харківській – 6,9; Катеринославській – 7,7; Одеській – 10,8 [26, 2].

Зростання обсягів виплачених допомог безробітним відбувалося переважно за рахунок кваліфікованих промислових робітників. Якщо на жовтень 1923 р. серед безробітних першої категорії допомогу отримували 26,7 %, то на вересень – 39,2 %. Із загальної суми допомог безробітним у 1923–24 р. 2 745 899 крб, майже половина, призначалася для безробітних першої категорії. Із кожних 100 безробітних страховими органами обслуговувалися: у промисловості – 39,9; на транспорті – 19; в групі обслуговування – 22,5; осіб розумової праці – 19,8; чорноробів – 16,4 осіб. Серед професій першої категорії матеріальну допомогу

найчастіше отримували будівельники, діловоди, металісти, текстильники, харчовики. У другій категорії були широко представлені працівники мистецтв. Переважну більшість забезпечуваних (82,4 %) склали члени професійних спілок. Із республіканського фонду найбільші суми виплат були здійснені в Донецькій, Харківській, Одеській та Київській губерніях. 1924–25 господарський рік позначився зменшенням обсягів офіційного безробіття в Україні. Якщо на початок року на біржах праці було зареєстровано понад 200 тис. безробітних, то на кінець – лише 155 тис. Водночас статистика того періоду свідчить про посилення роботи страхових органів. Зокрема, кількість безробітних, які щомісяця отримували допомогу, збільшилася на 14 тис. осіб, а розмір самої допомоги зріс із 7,65 до 13,17 крб [13, 50]

Аналізуючи стан виплати допомоги безробітним за професійними групами, треба зазначити перевагу індустріальних робітників, частка яких складала 43,4 %. Незважаючи на поступове зменшення чисельності промислових робітників на біржах праці, сума виплачених їм допомог продовжувала зростати. На другому місці перебували службовці (33,4 %), на третьому – некваліфіковані робітники (21,2 %). Найбільший відсоток осіб, що отримували матеріальну допомогу, був зафіксований серед друкарів (70,2), хіміків (67,0) та металургів (55,5). Як і раніше перевага у забезпеченні надавалася членам профспілок. Якщо на 1 жовтня 1927 р. вони склали 89,6 %, то на 1 жовтня 1928 р. – 91,3 %, а на 1 жовтня 1929 р. – 93,6 % усіх забезпечуваних. У розрахунку на 100 безробітних грошову допомогу отримували 54 чоловіки, 27 жінок і 19 підлітків. Загальний обсяг виплачених безробітним страхових коштів складав: у 1925–26 рр. – 10 596 621 крб; 1926–27 рр. – 12 384 504 крб; 1927–28 рр. – 16 958 027 крб. Питома вага витрат у бюджеті соцстраху збільшилася з 12,8 до 15,9 %, а частка охоплених допомогою офіційно зареєстрованих безробітних в УСРР з 1923 р. до 1929 р. зросла із 16 до 70 % [8, 55].

Подана нижче таблиця дає можливість простежити динаміку розподілу допомоги безробітним серед різних професійних груп.

Таблиця 1

Розподіл грошової допомоги безробітним у 1923–1929 рр. (%) [14, 176]

Групи	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929
Промислові робітники	28,3	31,2	32,5	36,0	34,3	27,9	27,2
Будівельники	2,2	2,4	2,3	3,6	2,5	12,0	12,5
Інтелігенція	26,8	26,5	25,8	25,2	25,4	24,6	23,8
Інші групи	12,2	10,7	10,6	11,8	19,1	18,5	18,2
Некваліфіковані робітники	30,5	29,2	28,8	23,4	18,7	17,0	18,3
Разом	100	100	100	100	100	100	100

Цілком очевидно виглядає перевага індустріальних робітників, які, незважаючи на незначне зменшення, на 1929 р. становили майже третину усіх забезпечуваних. Водночас в умовах взяття курсу на модернізацію економіки суттєво скоротилася частка некваліфікованих робітників. Визначальним для зростання забезпечення будівельників було запровадження спеціальної надбавки до страхових внесків, спрямованої на розвиток промислового будівництва

Щодо розміру страхових допомог, отримуваних безробітними, то він явно не відповідав задекларованим. Якщо, наприклад, у бюджеті соцстраху на 1927–28 рр. він визначався на рівні 64 % заробітної плати, то реально, залежно від категорії та тарифної смуги, становив лише від 11 до 43 %. Не менш важливим є те, що за постійного фактичного зростання розміру допомоги з безробіття, її співвідношення до заробітної плати впродовж 1924–1929 рр. залишалося майже без змін [8, 58]. Отже, обсяг щомісячної матеріальної допомоги офіційно зареєстрованим безробітним зростав лише на індекс інфляції.

Таблиця 2

Фінансування грошової допомоги безробітним у 1923–1929 рр. (%) [14, 177]

Допомога по безробіттю	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929
від соцстраху	16,5	21,7	44,8	52,7	56,8	62,4	64,2
від профспілок	26,9	32,3	12,8	9,5	7,2	6,7	5,8
від соцстраху та профспілок	32,4	33,5	38,9	35,5	33,9	29,1	28,5
не отримували допомоги	24,2	12,5	3,5	2,3	2,1	1,8	1,5

Аналіз внутрішньої структури грошової щомісячної основної допомоги з безробіття за надходженнями коштів (таблиця 2) засвідчує стрімке збільшення частки страхових коштів, тоді як доля профспілкових внесків зменшилася майже у 5 разів.

Отже, в основу матеріального забезпечення безробітних у 1920-х рр. було покладено загальнообов'язкове державне соціальне страхування, що дало змогу сформуванню фінансову основу для майбутніх соціальних виплат. Якщо на початковому етапі на виплату страхової допомоги могли розраховувати лише кваліфіковані робітники, то з покращенням фінансового становища соцстраху коло таких осіб значно розширилося. Однак і надалі, з ідеологічних міркувань, державного соціального захисту були позбавлені політичні опоненти нового режиму, злісні порушники трудової дисципліни. Загалом на виплату матеріальної допомоги могли претендувати лише офіційно зареєстровані безробітні. Розміри допомоги для безробітних завжди були значно нижчими від задекларованих і займали надто скромне місце в бюджеті сім'ї безробітного.

Abstract

The article analyzes the Soviet Communist party leadership's organizational measures for the introduction of social insurance against unemployment during the New Economic Policy period. It overviews instituted unemployment benefits, detailing their duration and amount. The article covers how financial aid provided by labor exchanges and insurance bodies. The status of payments and the dynamics of how unemployment benefits were distributed among the various occupational groups were also monitored. Based on the study's results, the author concludes that the NEP transition, which was accompanied by the abolition of the mandatory obligation to work, thus opening new mechanisms of labor market regulation through the balance of supply and demand, was marked by mass unemployment. In addition to market conditions, the increase in the number of the unemployed was significantly influenced by: decrease of state-owned industry and lackluster development of privately-owned factories; mechanization of production; military demobilization; agrarian resettlement, proletarianization of cities, etc. Along with industrial workers, who lost their jobs due to production dwindling, unskilled workers were at risk, women and children among them.

While developing measures to combat unemployment, the Soviet leaders were forced to adopt various forms of social protection created in other countries. Among those, the financial support of the unemployed through payments, and financial benefits through social insurance funds were the primary forms. However, unemployment insurance varied depending on social class. The insurance legislation was primarily aimed at securing proletarian personnel and had a clear class bias. In most cases, the refusal to provide benefits was guided not by the principle of freedom of labor, but by the "duty" of obligation to work in favor of the Soviet state. Unemployment benefits did not differentiate depending on the employee's current wage, but were deducted from the national average. In addition, the amount of benefits depended on the territory of residence of the unemployed, and what occupational groups and categories workers belonged to. The amount of financial aid also depended on continuous work experience and union membership.

Keywords: social insurance, new economic policy, insurance funds, material security, unemployed, insurance authorities.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Безработица и борьба с ней. *Вестник социального обеспечения*. 1922. № 1–3. С. 42.
2. Виплати допомоги безробітним. 1921–1926 рр. *ЦДАВО України*. Ф. 2623. Оп. 1. Спр. 2725. 8 арк.
3. Виплати допомоги безробітним. 1922 р. *ЦДАВО України*. Ф. 2851. Оп. 1. Спр. 33. 88 арк.
4. Горбунов А. И., Гутерман Б. Н., Усиков А. Я. Действующее законодательство по социальному страхованию СССР и РСФСР / под ред. проф. Е. Н. Даниловой. Москва: Гострудиздат, 1930. 774 с.
5. Данский Б. Г. Социальное страхование раньше и теперь. Москва: Вопросы труда, 1926. 251 с.
6. Диденко Г. Д. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921–1925). Киев: Изд-во АН УССР, 1962. 375 с.
7. Діяльність української економічної наради. 1922 р. *ЦДАВО України*. Ф. 2623. Оп. 1. Спр. 824. 28 арк.

8. Забелин Л. В. Социальное страхование в жизни рабочего СССР. Москва: Гострудиздат, 1930. 90 с.
9. Инструкция по выдаче пособий безработным из п/отдела социального страхования. *Вестник социального обеспечения*. 1922. № 5–7. С. 103.
10. Ковровский Е. Страхование безработицы на Вольни. *Вопросы страхования*. 1924. № 11. С. 28.
11. Койре Є. Як страхові каси забезпечують наймитів. Харків: Держтрудвидав, 1930. 32 с.
12. Любимов Б. За полгода (Итоги социального страхования). *Вестник социального обеспечения*. 1922. № 8–11. С. 11.
13. Матеріальна допомога професійним робітникам в 1920-х рр. *ЦДАВО України*. Ф. 2623. Оп. 1. Спр. 1641. 72 арк.
14. Мельничук О. А. Соціальне страхування в радянській Україні (20–30-ті рр. ХХ ст.). Вінниця: «Едельвейс і К», 2009. 372 с.
15. Мовчан О. М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. 312 с.
16. Немченко Л. Никаких сбережений по фонду безработицы. *Вопросы страхования*. 1924. № 1–2. С. 1.
17. Республіканський фонд соціального страхування. 1923 р. *ЦДАВО України*. Ф. 2623. Оп. 1. Спр. 1200. 50 арк.
18. Розміри допомоги безробітним. *ЦДАВО України*. Ф. 2851. Оп. 1. Спр. 1041. 56 арк.
19. Сборник действующего законодательства по социальному страхованию на Украине / под общей редакцией И. И. Фреймана. Харьков: «Вопросы труда», 1926. 499 с.
20. Сборник новых правил получения пособий по временной нетрудоспособности, безработице и дополнительным видам. Днепропетровск, 1927. 45 с.
21. Сборник постановлений и распоряжений по социальному страхованию. Харьков, 1923. 332 с.
22. Собрание узаконений УСРР. 1921. № 23. Ст. 671.
23. Союзна рада соціального страхування 1927 р. *ЦДАВО України*. Ф. 2851. Оп. 1. Спр. 271. 300 арк.
24. Страхові пункти УСРР. 1922 р. *ЦДАВО України*. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 572. 420 арк.
25. Тарифи для державних підприємств, установ, організацій. 1922–1925 рр. *ЦДАВО України*. Ф. 2851. Оп. 1. Спр. 4. 135 арк.
26. Торговицкий И. Страхование безработицы в 1923/24 р. *Вопросы страхования*. 1925. № 6. С. 1–2.

27. Фінансове становище соцстраху УСРР 1922–1927 рр. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1895. 46 арк.

References

1. Bezrobotytsa y borba s nei (1922) [*Unemployment and how to fight it*] Vestnyk sotsyalnoho obespechenyia. № 1–3, 42.
2. Vyplaty dopomohy bezrobitnym. 1921–1926 rr. [*Payment of unemployment benefits. 1921–1926*] TsDAVO Ukrainy. F. 2623. Op. 1. Spr. 2725.
3. Vyplaty dopomohy bezrobitnym. 1922 r. [*Payment of unemployment benefits. 1922*] TsDAVO Ukrainy. F. 2851. Op. 1. Spr. 33.
4. Horbunov, A. Y., Huterman, B. N., Usykov, A. Ya. (1930) Deistvuiushchee zakonodatelstvo po sotsyalnomu strakhovaniyu SSSR y RSFSR [*Current legislation on social insurance of the USSR and the RSFSR*]. Ed. prof. E. N. Danilova. Moskva: Gostrudizdat.
5. Danskyi, B. H. (1926) Sotsyalnoe strakhovanye ranshe i teper [*Social insurance before and now*]. Moskva: Voprosy truda.
6. Dydenko, H. D. (1962) Rabochyi klas Ukrainy v hody vostanovlenyia narodnoho khazaistva (1921–1925) [*The working class of Ukraine during the years of restoration of the national economy (1921–1925)*]. Kyiv: Publishing House of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR.
7. Diialnist ukrainskoi ekonomichnoi narady. 1922 r. [*Activities of the Ukrainian Economic Council. 1922*]. TsDAVO Ukrainy. F. 2623. Op. 1. Spr. 824.
8. Zabelyn, L. V. (1930) Sotsyalnoe strakhovanye v zhyzny rabocheho SSSR [*Social insurance in the life of a worker of the USSR*]. Moskva: Hostrudydat.
9. Instruktsyia po vydache posobii bezrobotnym iz p/otdela sotsyalnoho strakhovaniia (1922) [*Instructions for issuing unemployment benefits from the social insurance department*]. Vestnyk sotsyalnoho obespechenyia. № 5–7, 103.
10. Kovrovskiy, E. (1924) Strakhovanye bezrobotitsy na Volyni [*Unemployment Insurance in Volhynia*]. Voprosy strakhovaniia. № 11, 28.
11. Koire, Ye. (1930) Yak strakhovi kasy zabezpechuiut naimytiv [*How insurance funds support hired workers*]. Kharkiv: Derzhtrudvydav.
12. Liubymov, B. (1922) Za polgoda (Itogy sotsyalnogo strakhovaniia) [*For half a year (Results of social insurance)*]. Vestnyk sotsyalnoho obespechenyia. № 8–11, 11.
13. Materialna dopomoha profesiinym robitnykam v 1920-kh rr. [*Material Assistance to Professional Workers in the 1920s*]. TsDAVO Ukrainy. F. 2623. Op. 1. Spr. 1641.
14. Melnychuk, O. A. (2009) Sotsialne strakhuvannia v radianskii Ukraini (20–30-ti rr. XX st.) [*Social insurance in Soviet Ukraine (20–30's of XX century)*]. Vynnytsia: «Edelweis i K».

15. Movchan, O. M. (2011) Povsiakdenne zhyttia robotnykiv USRR. 1920-ti rr. [*Everyday life of the USSR workers. 1920s*]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.
16. Nemchenko, L. (1924) Nikakikh sberezheniy po fondu bezrobotitsy [*No savings on the unemployment fund*]. Voprosy strakhovaniya. № 1–2, 1.
17. Respublikanskiy fond sotsialnogo strakhuvannia [*Republic Social Insurance Fund*]. 1923 r. TsDAVO Ukrainy. F. 2623. Op. 1. Spr. 1200.
18. Rozmiry dopomohy bezrobotnym [*Amounts of assistance to the unemployed*]. TsDAVO Ukrainy. F. 2851. Op. 1. Spr. 1041.
19. Sbornik deistvuiushchego zakonodatelstva po sotsialnomu strakhovaniyu na Ukraine (1926) [*Collection of current legislation on social insurance in Ukraine*]. Ed. I. I. Freiman. Kharkov: «Questions of Labor».
20. Sbornik novykh pravil polucheniya posobiy po vremennoy netrudosposobnosti, bezrobotitse i dopolnitelnym vidam (1927) [*A collection of new rules for receiving benefits for temporary disability, unemployment and additional types*]. Dnepropetrovsk.
21. Sbornik postanovleniy y rasporyazheniy po sotsialnomu strakhovaniyu (1923) [*A collection of regulations and orders on social insurance*]. Kharkov.
22. Sobraneye zakonenyi USRR (1921) [*Collection of laws of the USSR*]. № 23. Art. 671.
23. Soiuzna rada sotsialnogo strakhuvannia 1927 r. [*Union Council of Social Insurance 1927*]. TsDAVO Ukrainy. F. 2851. Op. 1. Spr. 271.
24. Strakhovi punkty USRR. 1922 r. [*Insurance offices in the Ukrainian SSR. 1922*] TsDAVO Ukrainy [*Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine*]. F. 348. Op. 1. Spr. 572.
25. Taryfy dlia derzhavnykh pidpriemstv, ustanov, orhanizatsii. 1922–1925 rr. [*Tariffs for state-owned enterprises, institutions and organizations. 1922–1925*]. TsDAVO Ukrainy. F. 2851. Op. 1. Spr. 4.
26. Torhovytskyi, Y. (1925) Strakhovanie bezrobotitsy v 1923/24 r. [*Unemployment Insurance in 1923/24*]. Voprosy strakhovaniya, № 6, 1–2.
27. Finansove stanovyshche sotsstrakhu USRR 1922–1927 rr. [*The financial situation of the social insurance of the Ukrainian SSR in 1922–1927*]. TsDAHO Ukrainy. F. 1. Op. 20. Spr. 1895.

УДК:94:262.1:316.343.33(477) «1932/1933»

**«КОНТРРЕВОЛЮЦІОНЕРИ В РЯСІ»:
ЯК ЗНИЩУВАЛИ ДУХОВЕНСТВО В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ
(1932–1933 РР.)**

Грузова Тетяна

У статті авторкою здійснена спроба проаналізувати методи знищення духовенства на території радянської України під час антирелігійної політики радянської влади протягом 1932–1933 рр. Методологічну основу дослідження складають загальнонаукові та історичні методи пізнання: аналізу, синтезу, порівняння, бібліографічної евристики, описовий метод та хронологічний. У статті було використано принципи історизму, об'єктивності та системності.

Прихід до влади більшовиків призвів до кардинальних змін у становищі релігійних спільнот. Влада знищувала церкву як соціальний інститут. У період загострення соціальних відносин, започаткованих колективізацією 1928 р. та боротьбою з куркульством як класу, церква і представники духовенства були розцінені як прибічники куркульства та контрреволюціонери, а тому мали бути цілковито викоринені та позбавлені можливості впливу на віруючих. Релігійне життя України в 1920–1930-хх рр. ХХ ст. опинилося на межі припинення. Але слідування християнським традиціям додавало суспільству сили для виживання в умовах глобального політичного експерименту, ініційованого верхівкою Радянського Союзу.

Владою були використані різні методи у знищенні духовенства. Зокрема, визначено алгоритми адміністративного та економічного тиску на церкви, що проявлявся у непомірних грошових та натуральних податках і був завищеним порівняно з реальним доходом священників. Охарактеризовано основні аргументи у пред'явленні обвинувачень під час арештів та заслань. Встановлено, що образ ворога-контрреволюціонера, який вдало використовували навіть в роки голоду, не увінчався успіхом.

Дослідження теми потребує подальшого вивчення, зокрема необхідно встановити роль і місце організованої релігійності в українському суспільстві та з'ясувати характер церковних трансформацій в умовах Голодомору.

Ключові слова: *релігія, духовенство, контрреволюціонери, репресії.*

З приходом більшовиків до влади релігія, яка була дуже важливою у житті, стала непотрібною та навіть (на думку вождів) небезпечною. Спираючись на погляди класиків К. Маркса та В. Леніна, влада почала конструювати новий вид віри – комуністичний. Відтак, релігія оголошувалася «опіумом» для народу, який лише затьмарює впевнені кроки більшовицького керівництва до «світлого соціалістичного майбутнього». Про існування двох релігій, які змогли ужитися між собою, не йшлося. Усвідомлюючи це, більшовики розпочали тотальний прес на віросповідання, сподіваючись отримати перемогу. Релігія сприймалася владою як знаряддя уярмлення трудящих мас, а тому мала бути цілковито викориненою [34, 109]. У хід ішли різні прийоми. Протягом 1920-х рр. вони переважно були пропагандистськими та мали на меті підірвати довіру у населення до священнослужителів. За допомогою атеїстичних листівок, карикатур у газетах «Безвірник», «Войовничий безвірник» держава намагалася сконструювати образ во-

рога, шпигуна-контрреволюціонера, дармоїда, який, прикриваючись молитвами, закликав населення до антирадянських виступів, саботажу тощо. Матеріальні та людські ресурси, кинуті на знищення релігії «мирним» шляхом, впродовж 1920-х рр. не мали успіху. Відтак, політика «загравань» на зламі 1930-х рр. була замінена терором.

З початку державної незалежності України і до сьогодні проблема репресій проти духовенства та становища церкви в зазначений проміжок часу знайшла своє відображення переважно у низці статей та у розділах монографій. Цій проблематиці присвятили увагу О. Бойко [1], В. Ганзуленко [8; 9], О. Ігнатуша [15; 16], А. Киридон [23; 24], Н. Рубльова [30; 31], Т. Савчук [32; 33], О. Форостюк [34]. Дослідники фокусувалися на багатовимірній деструктивній дії Голодомору. Однак наразі немає комплексної узагальнюючої праці з цієї проблеми. Розкриття цієї теми забезпечується архівними джерелами, зокрема, документами фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Галузевого державного архіву Служби Безпеки України, періодичними виданнями і наративами.

Мета статті – проаналізувати сконструйований радянською владою образ «контрреволюціонера» священника та методи тиску на духовенство протягом 1932–1933 рр.

Наприкінці 1920-х рр. радянська влада перейшла на рейки сталінської модернізації, яка стосувалася різних сфер життя соціалістичної країни. 1929 р. асоціюється не лише з початком примусової колективізації та продовженням соціальних експериментів над людьми, а й з тотальним пресом усіх без винятку релігійних спільнот.

У період боротьби з куркульством як класом церква і представники духовенства були розцінені прибічниками куркульства, а тому мали бути цілковито викорінені та позбавлені можливості впливу на віруючих. У постанові ЦК ВКП(б) «Про заходи посилення антирелігійної роботи», прийнятій 24 січня 1929 р., зазначалося, що «релігійні організації є єдиною легально діючою контрреволюційною організацією, що має вплив на маси». Тому цю «контрреволюційну організацію» необхідно було знищити будь-якими способами [29]. У зазначеній постанові було зроблено акцент на особливостях роз'яснень населенню причин безпідставності адміністративного закриття церков: «...але кожна адміністративна міра, прийнята з метою припинення такої діяльності, повинна супроводжуватися роз'ясненням трудящим масам, що адміністративні заходи вживаються проти антирадянської, а не релігійної діяльності релігійних громад, не є „гоніннями” на віру...» (*переклад з російської наш – Т. Г.*) – це давало можливість маніпулювати свідомістю населення [29].

Маємо зауважити, що з проголошення «безбожної п'ятирічки» 1932 р., згідно з якою релігія мала зникнути до травня 1937 р., в хід ішли всі можливі засоби для її знищення. Розпочинається активний війовничий наступ на церкву з усіх фронтів. Одним із методів позбутися духовенства був згаданий адміністративний тиск. Невиконання умов уставу, заборгованість, аварійний стан та інші абсурдні причини ставали «ґрунтовними» підставами для закриття храмів, костелів, кірх та синагог.

Для кінця 1920-х – початку 1930-х рр. характерним у знищенні церкви стала практика перетворення церкви на культурно-освітні заклади (школи, клуби чи кінотеатри). Відділ культів Секретаріату ВУЦВК спонукав окрвиконкоми і райвиконкоми на такі дії й наголошував на найшвидшому перетворенні «колишніх осередків дурману» в будинки пролетарської культури та розваги [28, 57].

Досить цинічним з боку влади було використання церков як зсипних пунктів в часи голоду. Про таке свавілля дізнаємося з усних свідчень жителів різних куточків УСРР. Зокрема, мешканка села Гоголів поблизу Києва зазначала: «...вони закрили церкви і зробили зсипний пункт» [17, 391]. Подібні дії описує оповідач із Зіньківського району Полтавської області: «...в 30-му, в 32-му, 33-му, як забирали хліб, то все в церкву зсипали [18, 295]; жителька села Обіточне Запорізької області: «зерно туди завозили» [19, 229]. Зазначимо, що внаслідок активної антирелігійної кампанії на території Донеччини, Миколаївщини, Кіровоградщини, Вінниччини, Сумщини не лишилося жодної діючої православної церкви. На Харківщині, Луганщині та Полтавщині – лише по одній! [16, 120].

Дослідження Е. В. Бистрицької, яке стосується католицьких церков, деталізує цю динаміку. Якщо до революції 1917 р. в Могильовській єпархії функціонував 331 храм та служило 473 священники, то на 1932 р. в єпархії залишилося 30 католицьких храмів і 16 священників [3, 28]. Станом на 1933 р. на території УСРР працювали лише 234 кірхи та молитовень! [41, 5].

У часи Голодомору владними структурами було активно використано економічний тиск на духовенство, як найвпливовішої сили, що знаходилася «поза соціалістичним сектором економіки» [16, 114–115]. Священників змушували нарівні з іншими людьми брати участь у хлібозаготівельних акціях і сплачувати податки, які були їм не до снаги. Така процедура тиску була характерна для всіх областей України, про що свідчать десятки листів-скарг до відділу культів ВУЦВК.

Економічний тиск на духовенство проявлявся у різних формах. Це і участь в акціях із заготівлі сільськогосподарської продукції – хліба чи м'яса, а також у вигляді грошового податку – підписка на газети, купівля облігацій, цільові аванси, позики та ін.

У 1932–1933 рр., коли село вмирало через соціальні експерименти радянської влади, на священнослужителів накладали натуральний податок, який ті не

могли виплатити через відсутність господарства. Так, священник з Голої Пристані Одеської області Олександр Попов у листі до інспектора культів ВУЦВК Катуніна просив пояснити, чи всі служителі культу мали брати участь у м'ясозаготівельній компанії. «Покірніше прошу Вас не відмовляти і повідомити мені, притягуються до участі в м'ясозаготівлі всі служники культу чи тільки ті з них, котрі ведуть сільське господарство або мають яку-небудь власність, якщо всі, то в якому розмірі?» – йдеться у листі [39, 36].

У 1933 р. священник Матвій Полонський у зверненні до Центрального відділу культів Бобровицького райвиконкому та районної прокуратури просив звільнити його від виконання податку у вигляді м'ясозаготівлі у розмірі 94 кілограми, оскільки не мав господарства. У листі він пояснював: «Не маючи в своєму користуванні ні одного сажня землі, живучи в чужій хаті, не маючи ніякого господарства (мені 73 роки), не маючи ні коня, ні корови, ні свині, навіть курей, я потрапив чомусь в розряд землевласників «одноосібників». Державі я виплачую подохідний податок. Вважаю обкладення мене м'ясним податком безпідставним. Прошу Ваших розпоряджень у знятті з мене податку, як безпідставного» [38, 111–111 зв.].

Рокитянською сільрадою в серпні 1932 р. на священника Орловського було накладено податок у вигляді 12 кілограмів меду. Сплатити податок вимагали протягом трьох днів, що виявилось неможливим [35, 168]. Схожа ситуація сталася зі священником Михайлом Павловичем із селища Орельки Лозовського району Харківського округу. Сільська рада вимагала від нього 30 пудів меду [35, 136]. Через невиконання поставленої вимоги представники сільради незаконно зламали двері та проникли в будинок і описали майно. Прокуратура на це не звернула уваги. Священник у розпачі звертався до відділу культів з проханням розібратися, адже довгий час йому доводилося перебувати в «холоді і голоді» [35, 136 зв.]. Оскільки серед описаного були не лише речі релігійного значення – хрести, Євангеліє, але й теплі речі – кожухи, ковдри, продукти харчування (мука, мед, сало, капуста тощо). Таке ставлення влади до нього отець Михайло пояснював двома причинами: «по-перше, я служитель культу, по-друге, відмовився йти на роботу в артіль, чистити буряки» [35, 137].

Різновидом економічного тиску був грошовий податок. Зауважимо, що фінансові інспектори, які діяли в інтересах влади, навмисно завищували суму податку священнослужителям, що часто перевищувала їхній заробіток. Для прикладу: священник з Київщини Володимир Руденко у листі до ВУЦВК просив пояснити причину «надмірного» збільшення прибуткового податку до 718 крб у 1933 р. [38, 50].

20 лютого 1993 р. зі скаргою до відділу культів звернувся священник Іван Суходольський з села Кучакове Київської області. Причиною занепокоєння і

водночас невдоволення було повідомлення від Кучаківської сільради про виплату цільових авансів у розмірі 150 крб: «...Знаходжу неправильність вимагати з мене податок, прошу секретаріат ВУЦВК роз'яснити мені, чи платити, і якщо ні, то написати в Бориспільський район розпорядження про повернення мені 150 руб» [38, 118–118 зв.].

Громада Миколаївської церкви з села Паль-Крилова зверталася до ВУЦВК зі скаргою та вказувала, що сільрада затребувала 360 крб на пожежний реманент, але після сплати вказаної суми так і не видала його [35, 163].

Про складні умови життя священнослужителі писали до першоієрархів, аби ті допомогли у вирішенні проблем. Для прикладу: аби вияснити ситуацію з купівлею облігацій, священник Чернігівської єпархії села Чемера Іван Колосков звертався до екзарха України митрополита Костянтина. У своєму зверненні він писав, що місцева сільська рада змушує взяти облігацій на суму 500 крб, а до 1 вересня 1933 р. вже на 3 000 крб! Для порівняння священник наводить суми податку, які він виплачував протягом 1927–1933 рр. Якщо в 1927–1928 рр. сума становила 45 крб 46 коп., то з кожним наступним збільшувалася у декілька разів: у 1929 р. – 264 крб 80 коп.; 1932 р. – 660 крб; 1933 р. – 958 крб! [40, 44–44 зв.]. На думку О. Бойка, у такий спосіб власті навмисно розорювали церковні громади, аби люди швидше виходили з них [1, 220].

Окрім того, що духовенство жило впроголодь, за невчасну сплату податку, з метою провчити, їх нерідко арештовували або ж застосовували моральний чи фізичний тиск. Для прикладу: священник Микола Лобарський з Луганщини скаржився на голову сільради, який постійно знущався над ним – викликав на розмови лише вночі, виривав волосся з бороди, замикав у морози в сараї [37, 45–46]. Відповідь сільради на це звинувачення була очевидною: священник обманює, бо ухиляється від сплати податку у розмірі 700 крб.

Невід'ємним елементом нищення церкви були безпідставні арешти. Протягом 1932–1936 рр. місцеві органи НКВС активно фальсифікували, а потім успішно викривали «угруповання священників «контрреволюціонерів», чим підкреслювали давно сконструйований образ поплічників фашизму. У 1935 р. за так звану «контрреволюційну антирадянську агітацію націоналістичного змісту» притягнуто до відповідальності священника Української Православної Церкви (*далі УПЦ – Т. Г.*) Володимира Білика з Полтавщини. Зокрема, каральні органи цікавилися надмірною «балакучістю» отця, який неодноразово «філософствував» з населенням стосовно закриття церков та про ситуацію із засухою [14, 11]. За свідченнями односельчан священника, в 1933 р. Володимир Білик неодноразово говорив голові сільради, що хліб у державі є, а влада навмисно закриває комори й тим самим створює штучний голод, як наслідок – люди помира-

ють [14, 21 зв.; 51 зв.]. Варто зазначити, що ця істина була відома всім, але люди закривали очі, особливо ті, хто був при владі. Тому священнослужителі, які боролися за справедливість та говорили правду, були як кістка попереk горла.

«Націоналізм» священника згідно з кримінальною справою проявлявся в тому, що він відстоював інтереси української церкви та вважав, що найперше в немілість влади потрапляє саме вона [14, 32 зв.]. Отець Володимир зауважував, що місцеву церкву зможуть закрити лише тоді, коли у нього закриються очі [14, 37 зв.]. Ця фраза демонструє свідому налаштованість на боротьбу за церкву.

Окрім вищезазначеного, в кримінальній справі знаходимо відомості про так звані «куркульські зібрання» на квартирі священника під час релігійних свят, де він нібито проводив антирадянську агітацію [14, 34 зв.; 35 зв.]. Аналізуючи свідчення очевидців, складається враження, що у Велико-Богачівському районі на Полтавщині була сформована ціла банда куркулів, на чолі якої стояв священнослужитель Володимир Білик. За його «підтримки» вони грабували своїх односельчан і приносили весь крам до квартири священника, де під виглядом молитов радилися, кого грабувати наступним [14, 37 зв.]. Звичайно, такі однотипні свідчення ніхто не перевіряв, а тому в жовтні 1935 р. священника було засуджено до 5 років позбавлення волі [14, 53–53 зв.].

В антирадянській агітації за статтею 54-10 звинуватили священника УПЦ Андрія Бодю з Житомирщини. В постанові прокуратури Коростишівського району зазначалося: «Бодя протягом багатьох років систематично проводив контрреволюційну діяльність направлену проти існуючого ладу радянської влади...» [10, 3]. Згідно зі свідченнями односельчанина Олександра Грабара, священник досить активно проводив свою діяльність у роки Голодомору. Нібито протягом 1933 р., збираючи людей в церкві під виглядом виконання релігійних обрядів і молитов, він агітував проти керівників партії та закликав не ходити в колгоспи на свята [10, 20 зв.; 68]. Про антирадянську налаштованість отця Андрія згадував Макарій Самійленко, який зауважував, що священник часто збирав у себе у домі родичів репресованих і колишніх куркулів, які були вороже налаштовані проти влади [10, 27]. Зазначимо, що свідчення жителів села Стрижівки, що на Житомирщині, у справі священнослужителя УПЦ були доволі типовими. Досить показовим є те, що вся справа будувалася на свідченнях шести односельчан А. Боді. Тексти допитів одноманітні та підкреслюють головну думку, що священник – заклятий контрреволюціонер, який використовуючи свій сан проводив у церкві антирадянську агітацію. У 1939 р. священника засудили до позбавлення волі на 10 років у «виправно-трудовах таборах далеких місцевостей СРСР» [10, 96].

Впродовж 1934–1937 рр. у Радянському Союзі відбувалися масові арешти католицьких ксьондзів та патерів за звинуваченням у контрреволюції та шпигун-

стві на користь іноземних держав. Для звинувачень влада використовувала так звані «листи допомоги» від католицьких священників до закордонних організацій, зокрема – «Комітету допомоги голодуючим СРСР» із закликами врятувати людей від голоду.

У період масового «упокорення голодом» священники, маючи адреси міжнародних громадських і церковних організацій, розповсюджували їх серед парафіян. Це був шанс на порятунок. Радянською владою, для якої не існувало голоду, такі дії розцінювалися не як гуманітарна допомога, а як можливість безпідставного втручання іноземних ворожих сил у внутрішні справи «країни соціалізму» [31]. Тому відразу проти ініціаторів таких звернень за кордон розпочалися масові арешти та безпідставні обвинувачення. Зокрема, священникам приписували участь у формуваннях, які ніби вербували населення, готуючи низку збройних антирадянських повстань.

Для прикладу, за розголошення інформації про голодуюче населення влітку 1934 р. до відповідальності притягнуто ксьондза Михайла Келера з колонії Шпесер поблизу Миколаєва [11, 18]. Під час допиту священник визнав, що писав листи за кордон з метою допомоги голодуючим жителям колонії, а не з метою дискредитувати радянську владу. «На гроші, які отримав, я купив в Торгсині продукти й роздав звертавшимся до мене прихожанам» – зазначив під час допиту М. Келер [13, 91].

Водночас із документів справи дізнаємося про високу релігійність населення. Зокрема, Матвій Матвійович Вирц – один зі свідків у справі католицького патера – під час допиту зазначив, що тільки-но священник бив у дзвони, то люди миттєво кидали роботу, хто на полі, хто вдома та йшли до церкви. Такі дії інтерпретувалися як навмисне відволікання жителів села від праці. Зокрема, М. Келлер міг по декілька разів на день закликати людей до храму Божого на служіння, в результаті чого: «залишалися цілі масиви невисапаної кукурудзи та згниваючий хліб на полі» [12, 55]. Інший свідок – Еммануїл Михайлович Кнедель – зауважив, що діяльність патера спричинила «багато шкоди» [12, 60]. На наш погляд, ці звинувачення перебільшені, та для радянської влади вони були яскравим підтвердженням контрреволюційної діяльності священника.

Під час допитів не миналося без морального тиску. Зокрема, замість того, щоб проводити допити вдень, місцеві органи ДПУ 4 грудня 1934 р. допитували католицького патера М. Келера ввечері з 21.30 до 23.00 [13, 76].

У листопаді 1934 р. Одеське облуправління НКВС УСРР заарештувало священника Івана Таубергера. Його звинувачення було типовим до вказаних вище прикладів: «підтримував зв'язок із закордонними фашистськими організаціями – «Комітетом допомоги», описуючи в листах провокаційні думки про становище

німецького населення СРСР» [11, 2]. Досить «грунтовними доказами вини» стали знайдені під час обшуку листи від делегації Червоного Хреста СРСР, а також розписки про отриману грошову допомогу, яку, звісно, розцінили як плату за розголошення інформації [11, 16]. Під час допиту Іван Лаврентійович зазначав: «В листопаді 1933 р., знаючи про важкий матеріальний стан деяких прихожан і використовуючи зв'язки в Німеччині, писав туди листа з проханням допомогти» [13, 6]. Значну вагу у діяльності католицького ксьондза мають слова свідка у справі Емілії Гопфаум, яка зазначила, що «завдяки його (*І. Таубергера – Т. Г.*) діяльності багато людей отримали допомогу» [12, 11]. Ці слова яскраво демонструють людяність священнослужителів, їхню непідробну жагу врятувати людей, спробу оберігати від нещастя. У подальших свідченнях Емілія Гаврилівна зазначила: «Люди говорять, що якби не допомога з Німеччини, то довелось б загинути... дуже вдячні ксьондзу Таубергеру за його сприяння у справі отримання допомоги» [12, 12]. Зауважимо, що для владних органів, людяність була не на першому місці, а тому такий вчинок розцінювали як допомогу та шпіонаж на користь ворожих сил. 28 квітня 1935 р. священника засудили до 10 років ув'язнення. Подальша доля І. Таубергера невідома.

За статтями 54-4 та 54-7 кримінального кодексу УСРР до відповідальності був притягнутий Рафаїл Михайлович Лоран з колонії Зульц (поблизу Миколаєва). У постанові вибору міри покарання зазначалося, що патер «проводив організовану контрреволюційну роботу, направлену на фашистську обробку населення шляхом розповсюдження грошових фондів закордонних фашистських організацій» [11, 32].

Свідок у справі Рафаїла Лорана Микола Сосновський, характеризуючи так звану «контрреволюційну діяльність» католицького священника, зазначав, що в 1932 р. багато хліба на полях погнило саме через діяльність патера, адже той постійно правив служби й, відповідно, відволікав народ від роботи в колгоспі: «В 1932 р. влітку по Зульській сільраді погнило багато хліба, так як колгоспники збиралися патером Лораном в церкві на проповіді...» [12, 80–80 зв.]. Читаючи подібні свідчення людей, які, очевидно, керувалися страхом, постає питання: невже в голоді мільйонів жителів УСРР винне духовенство чи віруючі, які виконували настанови Біблії, а не циніки, які сиділи при владі та гралися людськими долями?

У «Доповідній записці наркома внутрішніх справ і голови ДПУ УСРР В. Балицького до ЦК КП(б)У щодо організації суду над римо-католицькими священниками в Одеській області від 10 квітня 1935 р.» зазначалося, що ксьондзи мали зв'язок із закордонними організаціями та під виглядом «матеріальної допомоги» отримували гроші за проведену контрреволюційну роботу. Також зауважу-

валося, що «група пропагувала серед населення ідеї фашизму, вербувала агентуру в німецьких колоніях...» [2, 278].

Зауважимо, що протоколи допитів НКВС, які нам вдалося проаналізувати, яскраво демонструють боязнь радянської влади бути дискредитованими в очах інших держав, насамперед – Німеччини. Майже в кожному питанні лунали такі звороти: «Цим зверненням ви вкотре дали матеріали для наклепу проти Радянської влади», «Ви розумієте, що це антирадянська діяльність», «Діяльність сприяла росту антирадянської кампанії в Німеччині» і т. ін. [13, 69]. Згідно з дослідженнями В. Ганзуленко, станом на 1939 р. не залишилося жодного місцевого священника-католика, який би перебував на волі [9, 73].

«Мартирологія українських церков» дає можливість наочно продемонструвати динаміку чисельності духовенства протягом 18 років. Зокрема, якщо в 1914 р. православного духовенства налічувалося 24 665 осіб, то в голодний 1932 р. воно становило 9 200 осіб, разом із духовними отцями інших віросповідань [27, 907]! Складовою репресивної політики влади стосовно священнослужителів, на думку Н. Киструської та О. Шумейка, були переселення, заслання, а також позбавлення священнослужителів можливості отримати документ, що посвідчує особу, та виборчого права [25, 43].

Заслання для священнослужителів було одним із різновидів покарання за неаргументовані та вигадані проти них звинувачення. Зауважимо, що його переважно застосовували до людей похилого віку. Наприклад, п'ятдесятирічного католицького священника Никодима Іллі особлива нарада при колегії ДПУ УСРР 26 лютого 1934 р. вислала до Північного краю на 3 роки. Покарання він відбував на станції Вожега Північної залізниці. Прохання про реабілітацію було відхилене в серпні 1935 р. [2, 394]. Подальша доля священника невідома. В Алма-Аті (Казахстан) з 1935 по 1940 рр. відбував покарання сімдесятирічний вікарій Йосип Крушинський, якого підозрювали разом з іншими католицькими священниками Української РСР у сприянні одержання грошової допомоги з-за кордону [2, 404].

Різні державні структури були кинуті на те, аби підірвати довіру до священників та морально виснажити їх. У контексті цього можна говорити про формування цілої техніки образ, яку досить часто та вміло використовувала радянська влада. Комсомольці могли перевдягатися в одяг священнослужителів та іронічно висміювати їх діяльність під час виступів у клубах, театрах, які ще вчора слугували Домом Божим. Окрім цього, виманювали ключі від церкви і бездушно розбивали, трошили все, що бачили, зі співами та криками. Знімали образи й кидали їх на підлогу, стрибали й танцювали на них або підпалювали [20, 592, 594; 21, 194; 22, 227]!

Активно були використані і засоби інформаційного характеру, зокрема, газети атеїстичного змісту. Так, у 54–55 випусках газети «Войовничий безвірник» було вміщено статтю Олени Свободної під заголовком «Святий шахрай», де авторка викривала «ошуканські наміри» отця Олександра з села Кальченок, що на Харківщині. Зокрема, вона вказувала, що «отара вірян» розбіглася, і тепер «дармоїдам не так то легко збирати житницю... не дають приношень» (*дармоїдом тут названо священника – Т. Г.*). Маємо зауважити, що це повідомлення було опубліковане 15 грудня 1932 р. у розпал голоду. В цей час віруючі не мали можливості давати пожертвування. Далі атеїстка пише, що священник вирішив наживатися на облігаціях, купувати їх за безцінь у неосвічених селян: «Так недавно святий шахрай обдурив колгоспника Потапенка Івана Тихоновича. Купив у нього за 50 крб облігацію, що виграла 250 крб». Авторка демонструвала ту саму «контрреволюційну» спрямованість духовенства [4, 3].

Висміювали духовенство і за допомогою карикатур. Зокрема, їх зображували з округлими животами, натякаючи на дармоїдство, або ж з мішками грошей, які нібито вони крадуть у держави. Досить поширеними були малюнки, на яких священники зображувалися з червоними носами та пляшкою. Наприклад, у вказаній нами газеті була надрукована стаття про «куркуля» Олексу Рибогона, який, будучи на посаді організатора праці, підтримував зв'язки з Петропавлівською церквою та місцевим дяком, частенько випивав з ним, через що колгосп втратив чималий врожай. Безвірники зауважували: «Просимо вести рішучу боротьбу проти релігії, бо під її прикриттям куркульські та петлюрівські елементи шкодять колгоспному господарству» [5, 2]. Неодноразово можемо зустріти карикатури, де священника зображують куркульським поплічником, який допомагає ховати хліб від держави. Для прикладу, у 56–57 випуску «Войовничого безвірника» було зазначено, що в селі Комишах Зіньківського району Харківської області прихильники місцевого священника позакопували хліб і тим самим саботували хлібозаготівлю [6, 3].

Аби принизити священників, у документах, зверненнях, газетах батюшок називали попами, слугами бога капіталу; релігійні громади – попівськими кублами [5, 1], церкви – кублами мракобісництва [5, 3], а релігію – дурманом.

Зазначені вище приклади знищення духовенства з боку влади призводили до морального виснаження священнослужителів. Зокрема, священник М. Мисенко в листі до відділу культів у розпачі писав: «Кожен день мене тягають в сільраду і ображають, доводять до втрати свідомості, я прошу у Бога смерті, адже так на світі жити неможливо...» [41, 30]. Священник І. Песнячевський став одержимий манією переслідування, службу починав після того, як перевіряв усі закуточки церкви [32, 243].

Водночас мільйони людей продовжували визнавати себе віруючими, ходили до церкви, молилися та причащалися. Зокрема, варто згадати лист протоієрея Дмитра Галевича від 24 травня 1932 р., де він описував святкування Великодня: «...в цьому винятковому році у мене був настільки величезний наплив людей, що за 42 своїх пасхальних років я не мав жодного, який міг би зрівнятися з ним по людності» [7, 81]. Священники, яких влада неодноразово називала «дармоїдами», розділили важку долю разом із народом. Вони, як і всі, потерпали від голоду, але не втрачали людських рис, ділилися всім необхідним, хоч якось полегшуючи життя тим, хто цього потребував. Священник з Одеси Микита Морозовський усі харчі віддавав простому люду, а сам з сім'єю в 1933 р. помер голодною смертю [26, 57]. Завдяки діяльності колишнього священника Олексія Воблого вдалося вижити 28 дітям, яких один раз на день годували супом і чаєм [26, 216]. Навіть в умовах Голодомору релігійне життя продовжувало жевріти.

Антирелігійна кампанія радянської влади протягом не одного десятиліття була спрямована на винищення релігії як з життя людей, так і Радянського Союзу. Образ ворога-контрреволюціонера, який вдало використовували навіть у роки голоду, не увінчався успіхом. Кинуті атеїстичні сили були ослабкими проти сил небесних. Спроби змінити релігійну свідомість населення України на комуністичну шляхом винищення духовенства різними неправовими способами зазнали фіаско.

Дослідження означеної проблеми потребує подальшого вивчення, зокрема, необхідно встановити роль і місце організованої релігійності в українському суспільстві та з'ясувати характер церковних трансформацій в умовах Голодомору.

Abstract

In the article, the author attempts to analyse the methods of extermination of the clergy in the territory of Soviet Ukraine within the anti-religious policy of the Soviet government during 1932–1933. The methodological background consists of general scientific and historical cognitive methods such as analysis, synthesis, benchmarking, bibliographic heuristics, descriptive, as well as chronological methods. In the article, the principles of historicism, objectivity and consistency are used.

The coming to power of the Bolsheviks led to dramatic changes in the status of religious communities. The authorities were destroying the church as a social institution. During the aggravation of social relations, which were established at the beginning of the collectivization in 1928, and the struggle against the kulaks as a class, the church and its clergy were considered as adherents of the kulaks and counter-revolutionaries. Accordingly, priests should have been completely eradicated and denied the opportunity to influence their believers. The religious life of Ukraine in 1920–1930 was on the verge of its termination. Under those conditions, following the Christian traditions has given society the strength to survive in the framework of a global political experiment initiated by the Soviet Union's top leadership.

The authorities used different methods to eliminate the clergy. In particular, algorithms for administrative and economic pressure on the church, which arose in excessive monetary and natural taxes and was overestimated by the real income of priests, are identified. The main arguments regarding the arrests and exile allegations are characterised. It is established that the image of a

counter-revolutionary enemy, which was successfully used even during the famine years, was not successful.

The topic of the research requires further study, in particular, the role and place of organized religiousness in Ukrainian society, as well as the nature of church transformations in the context of the Holodomor needs to be identified.

Key words: religion, clergy, counter-revolutionaries, repression.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко О. В. Православна церква на Дніпропетровщині в роки Голодомору (1932–1933 рр.). *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, поста-ти: [зб. наук. пр.]*. 2011. Вип. 9. С. 214–222.
2. Біографії римо-католицьких священників, репресованих радянською владою. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2003. Вип. 21. С. 374–438.
3. Бистрицька Е. В. Політика радянської влади щодо римо-католицької церкви в 20–30-х рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька ака-демія»*. Серія: *Історичне релігієзнавство*. 2010. Вип. 3. С. 17–32.
4. Войовничий безвірник. Вип. 54–55. 15 грудня 1932.
5. Войовничий безвірник. Вип. 51. 24 листопада 1932.
6. Войовничий безвірник. Вип. 56–57. 24 грудня 1932.
7. Галевич Д. Незаарештовані листи: листи священника з України до Німеччи-ни. 1922–1938. Київ: Видавничий дім «Козаки», 2001. 127 с.
8. Ганзуленко В. П. Римо-католицька церква на Півдні України за часів держав-ного атеїзму (кінець 20-х – 30-ті рр. ХХ ст.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: *Історичне релігієзнавство*. 2014. Вип. 10. С. 62–73.
9. Ганзуленко В. П. Римо-католицька церква на Півдні України: час соціальних перетворень (1917–1930 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запо-різького державного університету*. 2008. Вип. 22. С. 71–74.
10. Галузевий державний архів Служби Безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 6. Спр. 75651 фп. Справа по звинуваченню Боді А. А. 117 арк.
11. ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75690 фп. Т. 1. Справа по звинуваченню Крушинсько-го Й. П. та інших. 54 арк.
12. ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75690 фп. Т. 2. Справа по звинуваченню Крушинсько-го Й. П. та інших. 100 арк.
13. ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75690 фп. Т. 3. Справа по звинуваченню Крушинсько-го Й. П. та інших. 222 арк.
14. ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75998 фп. Справа по звинуваченню Білика В. М. 80 арк.
15. Ігнатуша О. М. Руйнація католицької церкви в умовах Голодомору 1932–1933 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2009. Вип. XXVII. С. 180–184.

16. Ігнатуша О. М. Разом з народом: церква в умовах голодомору 1932–1933 рр. *Голодомор 1932–1933: Запорізький вимір*. Запоріжжя: Просвіта, 2008. С. 112–127.
17. Інтерв'ю ЛН21. Анонімна оповідачка, 1906 р. н., с. Гоголів, Броварський район, Київська область. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Т. 1. 2008. С. 377–397.
18. Інтерв'ю ЛН14. Анонімний оповідач, 1903 р. н., Зіньківський район, Полтавська область. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Т. 1. 2008. С. 285–304.
19. Інтерв'ю ЛН65. Анонімна оповідачка, 1918 р. н., м. Київ. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Т. 2. 2008. С. 161–181.
20. Інтерв'ю ЛН32. Олександра Биковець, 1901 р. н., смт Велика Багачка, Полтавська область. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Т. 1. 2008. С. 576–595.
21. Інтерв'ю ЛН08. Федір Капуста, 1900 р. н., с. Горби, Полтавська область. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Т. 1. 2008. С. 175–197.
22. Інтерв'ю SW83. Теодора Трипняк, 1924 р. н., с. Азуватка, Царичанський район, Дніпропетровська область. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Т. 3. 2008. С. 219–231.
23. Киридон А. М. Держава–Церква–Суспільство: інверсна трансформація в суспільстві. Рівне: РІС КСУ, 2011. 216 с.
24. Киридон А. М. Релігійно-церковне життя в Україні (1932–1933 рр.). *Слов'янський вісник: збірник наукових праць. Серія «Історичні та політичні науки»*. 2012. Вип. 13. С. 51–57.
25. Киструська Н. В., Шумейко О. В. Репресоване духовенство (за документами Державного архіву Дніпропетровської області). *Архіви України*. 2017. № 3–4 (308–309). С. 42–49.
26. Людяність у нелюдяний час / упоряд. В. С. Тилішак, В. М. Яременко 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Смолоскип, 2018. 288 с.
27. Мартирологія українських Церков: у 4-х т. Т. 1. Українська Православна Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / упоряд. і ред. О. Зінкевич, О. Воронин. Торонто; Балтимор: Смолоскип. 1987. 1207 с.
28. Нестуля О. О. Доля церковної старовини в Україні: в 2 ч. Ч. 2: Кінець 20-х – 1941 рр. Киев, 1995. 216 с.
29. Про заходи посилення антирелігійної роботи. URL: <http://istmat.info/node/59437> (дата звернення: 10.01.2020).

30. Рубльова Н. С. Антикостьольна кампанія в УСРР: причини, інструментарій, перебіг (кінець 20-х – 30-ті рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1996. Вип. 1. С. 388–405.
31. Рубльова Н. С. Ліквідація в Україні ієрархії Римо-католицької церкви (кінець 1917–1937 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2000. № 2/4(13/15). С. 311–331.
32. Савчук Т. Г. Православне духовенство 1920–1930-х рр.: між настановами Біблії та викликами століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2011. Вип. 31. С. 243–246.
33. Савчук Т. Г. Православне духовенство в умовах Голодомору 1932–1933 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Вип. 35. С. 134–138.
34. Форостюк О. Д. Правове регулювання державно-церковних відносин на Донбасі у 1917–1941 роках. Луганськ: РВВ ЛІВС, 2000. 166 с.
35. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 1. Оп. 7. Спр. 172. Листування з райвиконкома ми по розгляду скарг релігійних громад, служителів культу та окремих віруючих на дії місцевих органів влади. 298 арк.
36. ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 177. Листування з рай- та облвиконкома ми про закриття молитовних будинків, реєстрацію статутів релігійних громад та розгляду скарг громад і окремих віруючих. 216 арк.
37. ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 184. Листування про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад та обкладання податком служителів культу на літери «Б» та «Ш». 151 арк.
38. ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 128. Листування з обласним виконавчим комітетом і райвиконкома ми Київської області по розгляду скарг релігійних громад. 189 арк.
39. ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 129. Листування з обласним виконавчим комітетом і райвиконкома ми Одеської області по розгляду скарг релігійних громад. 58 арк.
40. ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 9. Спр. 12. Листування з обласним виконавчим комітетом і райвиконкома ми Чернігівської області про скарги релігійних громадян та інші питання щодо релігійних культів. 58 арк.
41. ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 9. Спр. 14. Відомість про кількість кірх та молитовень на Україні. 7 арк.

References

1. Boiko, O. V. (2011). Pravoslavna tserkva na Dnipropetrovshchyni v roky Holodomoru (1932–1933 rr.) [*Orthodox church in Dnipropetrovsk region during the Holodomor (1932–1933)*]. Naddniprońska Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati: [zb. nauk. pr.], 9, 214–222.
2. Biohrafii rymo-katolytskykh sviashchenykyv, represovanykh radianskoïu vladouï [*Biographies of roman catholic priests repressed by the Soviet authorities*]. Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB. 2003. 21, 374–438.
3. Bystrytska, E. V. (2010). Polityka radianskoï vldy shchodo rymo-katolytskoï tserkvy v 20–30-kh rr. [*Soviet policy on the roman catholic church in the 20–30's*]. Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiïa». Seria: Istorychne relihiieznavstvo. 3, 17–32.
4. Voiovnchyï bezvirnyk [*The militant unbeliever*]. Vyp. 54–55. 15 hrudnia 1932.
5. Voiovnchyï bezvirnyk [*The militant unbeliever*]. Vyp. 51. 24 lystopada 1932.
6. Voiovnchyï bezvirnyk [*The militant unbeliever*]. Vyp. 56–57. 24 hrudnia 1932.
7. Halevykh, D. (2001). Nezaareshtovani lysty: lysty sviashchenykyka z Ukrainy do Nimechchyny. 1922–1938 [*Un arrested letters: letters from a priest from Ukraine to Germany. 1922–1938*]. Kyiv: Vydavnychyï dim «Kozaky».
8. Hanzulenko, V. P. (2014). Rymo-katolytska tserkva na Pivdni Ukrainy za chasiv derzhavnoho ateizmu (kinets 20-kh – 30-ti rr. XX st.) [*The Roman Catholic Church in the South of Ukraine during the state atheism (late 20's – 30's of XX century)*]. Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiïa». Seria: Istorychne relihiieznavstvo. 10, 62–73.
9. Hanzulenko, V. P. (2008). Rymo-katolytska tserkva na Pivdni Ukrainy: chas sotsialnykh peretvoren (1917–1930 rr.) [*The Roman Catholic Church in Southern Ukraine: a time of social transformation (1917–1930)*]. Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu. 22, 71–74.
10. Haluzevyï derzhavnyi arkhiv Sluzhby Bezpeky Ukrainy (dali – HDA SBU). F. 6. Spr. 75651 fp. Sprava po zvynuvachenniï Bodi A. A. [*The case of the accusation of Bodie A. A.*]. 117 ark.
11. HDA SBU. F. 6. Spr. 75690 fp. T. 1. Sprava po zvynuvachenniï Krushynskoho Y. P. ta inshykh. [*The case of the accusation of Krushynskyyi Y. P. and others*]. 54 ark.
12. HDA SBU. F. 6. Spr. 75690 fp, T. 2. Sprava po zvynuvachenniï Krushynskoho Y. P. ta inshykh. [*The case of the accusation of Krushynskyyi Y. P. and others*]. 100 ark.
13. HDA SBU. F. 6. Spr. 75690 fp. T. 3. Sprava po zvynuvachenniï Krushynskoho Y. P. ta inshykh. [*The case of the accusation of Krushynskyyi Y. P. and others*]. 222 ark.
14. HDA SBU. F. 6. Spr. 75998 fp. Sprava po zvynuvachenniï Bilyka V. M. [*The case of the accusation of Bilika V. M.*]. 80 ark.

15. Ihnatusha, O. M. (2009). Ruinatsiia katolytskoi tserkvy v umovakh Holodomoru 1932–1933 rr. [*The destruction of the Catholic Church in the conditions of the Holodomor of 1932–1933*]. Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnogo universytetu. XXVII, 180–184.
16. Ihnatusha, O. M. (2008). Razom z narodom: tserkva v umovakh holodomoru 1932–1933 rr. [*Together with the people: the church in the conditions of the famine of 1932–1933*]. Holodomor 1932–1933: Zaporizkyi vymir. Zaporizhzhia: Prosvita, 112–127.
17. Interviu LH21. Anonimna opovidachka, 1906, Hoholiv, Brovarskyi raion, Kyivska oblast [*Interview with LH21. Anonymous Narrator, born in 1906, Gogol, Brovarsky district, Kyiv region*]. Velykyi holod v Ukraini. Svidchennia ochevydtsiv dlia komisii konhresu SShA. Tom 1. 2008. 377–397.
18. Interviu LH14. Anonimnyi opovidach, 1903 r. n., Zinkivskyi raion, Poltavska oblast [*Interview with LH14. Anonymous narrator, born in 1903, Zinkiv district, Poltava region*]. Velykyi holod v Ukraini. Svidchennia ochevydtsiv dlia komisii konhresu SShA. Tom 1. 2008, 285–304.
19. Interviu LH65. Anonimna opovidachka, 1918 r. n., m. Kyiv [*Interview with LH65. Anonymous narrator, born in 1918, Kyiv*]. Velykyi holod v Ukraini. Svidchennia ochevydtsiv dlia komisii konhresu SShA. Tom 2. 2008, 161–181.
20. Interviu LH32. Oleksandra Bykovets, 1901 r. n., smt Velyka Bahachka, Poltavska oblast [*Interview with LH32. Oleksandra Bykovets, born in 1901, Velikaya Bagachka, Poltava region*]. Velykyi holod v Ukraini. Svidchennia ochevydtsiv dlia komisii konhresu SShA. Tom 1. 2008, 576–595.
21. Interviu LH08. Fedir Kapusta, 1900 r. n., s. Horby, Poltavska oblast [*Interview with LH08. Fedor Capusta, born in 1900, Horby, Poltava region.*]. Velykyi holod v Ukraini. Svidchennia ochevydtsiv dlia komisii konhresu SShA. Tom 1. 2008, 175–197.
22. Interviu SW83. Teodora Trypniak, 1924 r. n., s. Azuvatka, Tsarychanskyi raion, Dnipropetrovska oblast [*Interview SW83. Teodora Trypnyak, born in 1924, Azuvatka, Tsarichan district, Dnipropetrovsk region*]. Velykyi holod v Ukraini. Svidchennia ochevydtsiv dlia komisii konhresu SShA. Tom 3. 2008, 219–231.
23. Kyrydon, A. M. (2011). Derzhava-Tserkva-Suspilstvo: inversna transformatsiia v suspilstvi [*State–Church–Society: inverse transformation in society*]. Rivne: RIS KSU.
24. Kyrydon, A. M. (2012). Relihiino-tserkovne zhyttia v Ukraini (1932–1933 rr.) [*Religious-church life in Ukraine (1932–1933)*]. Slovianskyi visnyk: zbirnyk naukovykh prats. Seriya «Istorychni ta politychni nauky». 13, 51–57.

25. Kystruska, N. V., Shumeiko, O. V. (2017). Represovane dukhovenstvo (za dokumentamy Derzhavnoho arkhivu Dnipropetrovskoi oblasti) [*Repressed clergy (according to the documents of the State Archives of Dnipropetrovsk region)*]. Arkhiv Ukrainy. № 3–4(308–309), 42–49.
26. Liudianist u neliudiani chas (2018) / uporiad. V. S. Tylishchak, V. M. Yaremenko 2-he vyd., pererob. i dop. [*Humanity in a non-human time*]. Kyiv: Smoloskyp.
27. Martyrolohiia ukrainskykh Tserkov: u 4-kh t. T. 1. Ukrainska Pravoslavna Tserkva. Dokumenty, materialy, khrystyianskyi samvydav Ukrainy (1987) / uporiad. i red. O. Zinkevych, O. Voronyn [*Martyrology of the Ukrainian Churches: in 4 volumes 1. Ukrainian Orthodox Church. Documents, materials about Ukraine*]. Toronto; Baltymor: Smoloskyp.
28. Nestulia, O. O. (1995). Dolia tserkovnoi starovyny v Ukraini: v 2 ch. Ch. 2: Kinets 20-kh – 1941 rr. [*The fate of church antiquity in Ukraine: 2 parts. Part 2: The end of the 20's – 1941*]. Kyiv. 1995. 216.
29. Pro zakhody posylennia antyrelihiinoi roboty [*About measures to strengthen anti-religious work*]. URL: <http://istmat.info/node/59437> (data zvernennia: 09.10.2019).
30. Rublova, N. S. (1996). Antykostolna kampaniia v USRR: prychny instrumentarii, perebih (kinets 20-kh – 30-ti rr.) [*Antichurch campaign in the USSR: causes of toolkits, progress (late 20's – 30's)*]. Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB. 1, 388–405.
31. Rublova, N. S. (2000). Likvidatsiia v Ukraini iierarkhii Rymo-katolytskoi tserkvy (kinets 1917–1937 rr.) [*The liquidation of the hierarchy of the Roman Catholic Church in Ukraine (end of 1917–1937)*]. Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB. № 2/4(13/15), 311–331.
32. Savchuk, T. H. (2011). Pravoslavne dukhovenstva 1920–1930-kh rr.: mizh natanovamy Biblii ta vyklykamy stolittia [*Orthodox Clergy 1920–1930: between Bible instruction and the challenges of life*]. Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. 31, 243–246.
33. Savchuk, T. H. (2013). Pravoslavne dukhovenstvo v umovakh Holodomoru 1932–1933 rr. [*Orthodox clergy in the conditions of the Holodomor of 1932–1933*]. Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. 35, 134–138.
34. Forostiuk, O. D. (2000). Pravove rehuliuвання derzhavno-tserkovnykh vidnosyn na Donbasi u 1917–1941 rokakh [*Legal regulation of state-church relations in the Donbass in 1917–1941*]. Luhansk: RVV LIVS.
35. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (dali – TsDAVO Ukrainy). F. 1. Op. 7. Spr. 172. Lystuvannia z raivykonkomamy po rozghliadu skarh relihiinykh hromad, sluzhyteliv kultu ta okremykh viruiiu-

- chykh na dii mistsevykh orhaniv vlady [*Correspondence with the executive committees on the complaints of religious communities, worshipers, and individual believers on local government actions*]. 298 ark.
36. TsDAVO Ukrainy. F. 1. Op. 7. Spr. 177. Lystuvannia z rai ta oblyvkonkomamy pro zakryttia molytovnykh budynkiv, reiestratsiiu statutiv relihiinykh hromad ta rozghliadu skarh hromad i okremykh viruiuchykh [*Correspondence with district executive committees and regional executive committees on closing of prayer houses, registration of statutes of religious communities and consideration of complaints of communities and individual believers*]. 216 ark.
37. TsDAVO Ukrainy. F. 1. Op. 7. Spr. 184. Lystuvannia pro zakryttia molytovnykh budynkiv ta vykorystannia yikh prymishchen pid kultustanovy, reiestratsiiu relihiinykh hromad ta obkladannia podatkom sluzhyteliv kultu na litery «B» ta «Sh» [*Correspondence concerning the closure of churches and the use of places of worship, registration of religious communities and taxation of priests on the letter «B» and «Sh»*]. 151 ark.
38. TsDAVO Ukrainy. F. 1. Op. 8. Spr. 128. Lystuvannia z oblasnym vykonavchym komitetom i raivykonkomamy Kyivskoi oblasti po rozghliadu skarh relihiinykh hromad [*Correspondence with the regional executive committee and district executive committees of the Kiev region on consideration of complaints of religious communities*]. 189 ark.
39. TsDAVO Ukrainy. F. 1. Op. 8. Spr. 129. Lystuvannia z oblasnym vykonavchym komitetom i raivykonkomamy Odeskoi oblasti po rozghliadu skarh relihiinykh hromad [*Correspondence with the regional executive committee and district executive committees of the Odessa region on consideration of complaints of religious communities*]. 58 ark.
40. TsDAVO Ukrainy. F. 1. Op. 9. Spr. 12. Lystuvannia z oblasnym vykonavchym komitetom i raivykonkomamy Chernihivskoi oblasti pro skarhy relihiinykh hromadian ta inshi pytannia shchodo relihiinykh kultiv [*Correspondence with the Regional Executive Committee and Executive Committees of the Chernihiv Oblast on complaints of religious citizens and other issues concerning religious cults*]. 58 ark.
41. TsDAVO Ukrainy. F. 1. Op. 9. Spr. 14. Vidomist pro kilnist kirkh ta molytoven na Ukraini [*Information on the number of prayers in Ukraine*]. 7 ark.

УДК 94(477.8)(092)»19»:37.016

ПОСТАТЬ СТЕПАНА БАНДЕРИ У СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ПІДРУЧНИКАХ З ІСТОРІЇ

Теміров Богдан

Стаття присвячена аналізу місця постаті С. Бандери у сучасних українських підручниках з історії, що, з одного боку, є важливим у контексті наукової дискусії про місію історичної освіти у розбудові громадянського суспільства, з іншого, привертає увагу до однієї з найбільш визначних і неодномірних особистостей у вітчизняній минувщині. Дослідження здійснене на основі опрацювання програм і підручників з історії із залученням загальнонаукових і спеціальних історичних (історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-генетичний) методів, спирається на принципи наукової об'єктивності, історизму, системності.

Аналіз підруничкової літератури показав, що протягом 1990–2000-х рр. увага до постаті С. Бандери розширювалася від згадки його імені у двох сюжетах: щодо розколу ОУН і проголошення «Акта відновлення Української Держави» 30 червня 1941 р. та портретного зображення до доволі глибокого, наскільки дозволяє формат підручника, аналізу його ролі у виокремленні ОУН(б), доволі детальної біографічної довідки та визначенні його впливу на розгортання національного Руху Опору в роки Другої світової війни. Найдетальніша характеристика подана у виданнях авторства О. Струкевича та М. Мудрого й О. Гаркуші. Показово, що серед упорядників підручників переважають науковці та викладачі ЗВО, серед яких є дослідники, які заглиблено опрацьовують проблематику українського визвольного руху. Водночас привертає увагу велими побіжне висвітлення життя та діяльності С. Бандери у період від 1944 р. до загибелі. Загалом у підручниках практично не приділено уваги українській діаспорі у другій половині ХХ ст., що звужує уявлення як про історію українства, так і про український визвольний рух, який тривав протягом усієї радянської доби.

Ключові слова: Степан Бандера, ОУН(б), визвольний рух, підручник з історії, критичне мислення, контроверсійна постать.

Вивчення історії у школі є одним із вагомих чинників формування національної ідентичності. Адже зв'язок з минулим забезпечує вищий рівень патріотизму, стимулює громадянську активність. Розуміючи залежність рівня мобілізації суспільства від поширення у соціумі певної історичної концепції, державні інституції, представники провідних політичних сил намагаються тримати руку «на пульсі» історичної освіти та науки. Підручник з історії виступає важливим елементом історичної політики, оскільки під його впливом формуються базові уявлення про державу, громадянином якої є молода особа, про її народ і його місце у світовому просторі. Важливе місце у процесі пошуку таких відповідей є вивчення визначних особистостей української історії. До найбільш контроверсійних і водночас обов'язкових для розуміння української історії ХХ ст. належить постать С. Бандери. Відображення його діяльності у підручниках залежне від політичної кон'юнктури в Україні. Саме тому характер подачі С. Бандери у підручниках становить дослідницький інтерес.

Життя та політична діяльність Провідника ОУН(б) мають різнопланову історіографію. Г. Касьянов, М. Посівнич, В. Трофимович та інші дослідники привернули увагу до біографії цього діяча, його світогляду, політичної діяльності [6; 12; 17]. Паралельно професійні історики долучилися до обговорення проблеми підручника з історії. І. Гирич, О. Удод, Ф. Турченко та інші дослідили світові практики створення шкільних підручників, порушили проблему сучасного українського підручника з історії для школи [3; 20; 21]. І. Гирич у низці публікацій показав його сучасні варіанти як здобуток доби незалежності, а наявні недоліки пов'язав із попереднім тривалим періодом духовного колоніалізму [3]. О. Удод наголосив на перетворенні вітчизняної освіти на потужний ретранслятор знань про минуле, на модератора історичної пам'яті нового покоління українських громадян [21, 12]. У контексті широкої наукової дискусії про місію історичної освіти у розбудові громадянського суспільства та із врахуванням надбань сучасних дослідників у вивченні діяльності С. Бандери доречним буде сюжет про представлення постаті цього діяча на сторінках сучасних українських підручників з історії, що і є метою статті.

Джерельне підґрунтя склали програми, що визначають формат шкільної історичної освіти, та підручники з історії України для 10 або 11 класу залежно від конфігурації шкільного курсу. Дослідження здійснене із залученням загальнонаукових (аналізу та синтезу, узагальнення) і спеціальних історичних (історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-генетичний) методів і спирається на принципи наукової об'єктивності, історизму, системності.

Постать С. Бандери у шкільному курсі історії з'явилася лише в роки незалежності разом із початком вивчення українського визвольного руху та, зокрема, ОУН. Протягом майже трьох десятиріч формат навчання історії України неодноразово коригувався, що знаходило відображення у програмах. У програмі 1996 р. ім'я С. Бандери подано лише у зв'язку з Варшавським і Львівським процесами поряд з Є. Коновальцем, Д. Донцовим, В. Липинським, але не називається навіть у зв'язку з «Актом відновлення Української Держави» 30 червня 1941 р. [13]. Програмою 2005 р. С. Бандера, як і інші діячі ОУН, не називаються та і про ОУН згадано односкладно [4]. В актуальних на сьогодні програмах ця постать фігурує у 10 класі у межах теми, присвяченої західноукраїнським землям у міжвоєнну добу, де розглядаються українські політичні партії та об'єднання, та в 11 класі у процесі вивчення України в роки Другої світової війни, зокрема у підрозділі «Рух Опору та його течії». Програма 2018–2019 рр. націлює одинадцятикласників висловлювати аргументовані судження щодо політичної діяльності С. Бандери та позицій українського руху на початку Другої світової війни [9]. Тобто аналіз шкільних програм з історії яскраво демонструє

еволюцію підходів до постаті С. Бандери: від повного ігнорування до виокремлення його серед провідників українського визвольного руху та залучення старшокласників до дискусії, що цілком виправдано з огляду на контроверсійність цієї особистості.

У підручнику радянської доби будь-яка згадка про С. Бандеру, як і загалом про діяльність ОУН, була відсутня. В Україні протягом 1990–2000-х рр. з'явилося кілька поколінь підручників з історії. Так само, як і програми, але значно виразніше, вони демонструють зміну місця очільника ОУН(б) у процесі пізнання української минувшини ХХ ст.

Перше покоління навчальної літератури незалежної України припало на 1990-ті рр. Відповідно до програми у підручнику для 10 класу Ф. Турченка ім'я С. Бандери подано у зв'язку з Варшавським процесом. Уже в частині, присвяченій початку Другої світової війни, автор наводить пояснення сутності розколу ОУН. При цьому С. Бандера характеризується як очільник крила, не згідного з орієнтацією на співробітництво з Німеччиною. Натомість він показаний як такий, що виступав за утворення армії та розгортання боротьби за незалежність України, не відкидаючи можливої співпраці з німцями [19, 331]. Повідомляється про арешт С. Бандери та його соратників після проголошення «Акта відновлення Української Держави» [19, 332]. Далі йдеться про поширення ОУНівського підпілля та його переслідування нацистами, у зв'язку з чим наведено фрагмент німецького циркуляра: «Крім групи ОУН Бандери, на Україні не існує жодної організації опору, яка була б здатна становити серйозну небезпеку» [19, 333]. Автор привернув увагу до звільнення С. Бандери з нацистського ув'язнення, коли той відмовився від ролі «п'ятої колони» [19, 358]. Тобто Ф. Турченко вперше в українському підручницотворенні не лише в межах відведеного простору показав місце С. Бандери у визвольному русі напередодні, у роки та після Другої світової війни, а й провів думку про його послідовну позицію щодо створення незалежної Української держави. У подальшому фігурування постаті С. Бандери доводилося неодноразово обстоювати. Як згадує Ф. Турченко, у 2007 р., за прем'єрства В. Януковича, від видавців та авторів чиновники в ультимативній формі вимагали вилучити з підручника зображення С. Бандери, а також Й. Сліпого та Р. Шухевича [20, 79]. Потужний тиск політичної бюрократії вдалося витримати, завдяки чому була підготована наступна серія навчальних видань.

У поколінні підручників 2011 р. бачимо значно розлогішу інформацію про С. Бандеру, що демонстрували як уже знані автори, так і нові. С. Кульчицький разом із Ю. Лебедевою у параграфі «Україна в роки окупації. Визвольний рух» після доволі детальної характеристики партизанського руху подали невеликий за обсягом сюжет про опір окупації українських націоналістів. Зокрема повідом-

ляється про виокремлення ОУН(б) на чолі з С. Бандерою та про арешт членів центрального проводу ОУН(б) після проголошення «Акта відновлення Української Держави» [7, 49]. У підручнику авторства Ф. Турченка до викладу текстової інформації додано портрет С. Бандери [18, 37–38].

Підручник «Історія України. 11 клас» авторства О. Пометун і Н. Гупана наголошує на розколі ОУН на дві групи. «Бандерівцями» названа молодь, яка вела підпільну боротьбу на західноукраїнських землях. С. Бандеру позиціоновано лідером ОУН(б), що спиралась на сили та можливості українського народу у боротьбі за незалежність [10, 38]. Учням повідомляється про арешт Провідника та членів його родини після проголошення «Акта відновлення Української Держави», ув'язнення у концтаборі «Заксенгаузен» та подальше звільнення у вересні 1944 р. [10, 39, 50]. Невеликий обсяг текстової інформації доповнюється зображальним матеріалом, де лідер ОУН(б) позиціонований очільником крила націоналістів, які виступали за використання винятково власних сил у боротьбі за незалежність.

Найглибший аналіз діяльності ОУН(б) та його лідера на початку німецького вторгнення в радянську Україну станом на 2011 р. було здійснено у підручнику для 11 класу колективом авторів у складі О. Струкевича, І. Романюка, С. Дровозюка. Про С. Бандеру згадується у параграфі «Антинацистський рух Опору». На відміну від попередньо згаданих текстів боротьба українських націоналістів поставлена на перший план, і приділено їй значно більше уваги. Окрім сюжету про ув'язнення лідерів ОУН(б), у цьому виданні подано найрозлогішу інформацію про С. Бандеру, наведено пояснення його позиції щодо вимушених сподівань на підтримку Німеччини [16, 41, 45]. Привернута увага до загонів «Рональд» і «Нахтігаль», які С. Бандера вважав ядром майбутньої української національної армії. Показано, що вже 23 червня 1941 р. він подав німецькому урядові меморандум з вимогою визнання українського національного руху рівноправним союзником у боротьбі з Радянським Союзом [16, 45]. А на вимогу нацистської влади скасувати «Акт проголошення Української держави» він заявив, що державна самостійність України не підлягає дискусії. Зрозумівши, що українські націоналісти не поступляться, гітлерівці вдалися до застосування репресій. С. Бандеру та його соратників кинули до концтабору «Заксенхаузен» [16, 46]. 25 листопада 1941 р. українські націоналісти (насамперед бандерівці) були оголошені німецькою владою поза законом. Таємна інструкція роз'яснювала, що «рух Бандери готує повстання в рейхскомісаріаті „Україна”, метою якого є створення незалежної України», з огляду на що «активісти руху Бандери повинні бути негайно заарештовані й після ґрунтового допиту таємно знищені як грабіжники» [16, 47]. Отже, авторський колектив цього видання зайняв принципову позицію що-

до пояснення учням витоків і сутності українського визвольного руху і постаті С. Бандери в його контексті.

У 2018–2019 рр. Відбулося чергове осучаснення шкільних підручників з історії для 10 та 11 класів.

В. Власовим і С. Кульчицьким у підручнику для 10 класу вперше С. Бандера згадується у викладі сюжету про суд над організаторами замаху на Б. Перацького. Вказується, що з січня 1933 р. він очолював Крайову ексекутиву ОУН. Він позиціонований як «молодий революціонер» [1, 188]. Подана біографічна довідка й портрет. У лютому 1940 р. діячі крайового осередку ОУН сформували у Кракові власний «революційний провід» і визнали своїм лідером С. Бандеру. Причина розколу пояснюється внутрішніми розбіжностями між старшим і молодшим поколіннями. Учням повідомлено про ув'язнення С. Бандери та соратників після 30 червня 1941 р. [1, 205, 215]. Автори доречно подали роз'яснення радянського змісту терміна «бандерівці», який «радянська пропаганда вживала в негативному значенні, як синонім бандитизму, застосовуючи загалом до представників націоналістичного підпілля під час і після Другої світової війни, а також українських націоналістів за кордоном і тих, хто в Україні перебував в опозиції до радянської національної політики» [1, 251]. Цей фрагмент цілком відповідає потребі протистояти інформаційним фейкам щодо української історії.

У підручнику В. Власова та С. Кульчицького для 11 класу у розділі «Україна в повоєнний період» С. Бандера згадується в контексті його неповернення в Україну через відмову керівництва ОУН погодитися на такий крок. Він, за версією авторів, залишився представником ОУН в еміграції [2, 25]. Тобто навмисно чи випадково його статус лідера поставлений під сумнів. Водночас необхідно зауважити, що УПА перейшла на підпільні методи боротьби саме тоді, коли С. Бандері було відмовлено в поверненні додому, що може засвідчувати важливий вплив С. Бандери на УПА, хоча остання і не була формально збройним угрупованням ОУН.

Найдетальніша інформація про С. Бандеру подана у підручниках авторства О. Струкевича та М. Мудрого й О. Аркуші. О. Струкевич уже традиційну біографічну довідку доповнив зауваженням: «Досі ім'я С. Бандери є символом українського національно-визвольного руху» [15, 161]. Автор наголосив на тому, що обидва крила ОУН ставили одну мету – незалежність України, але відрізнялися своєю стратегією й тактикою, хоча інші автори вважають причину розколу в особистих амбіціях лідерів [15, 185]. У цьому підручнику дещо більше приділено уваги С. Бандері у зв'язку із проголошенням «Акта відновлення Української Держави». Зокрема, додано сюжет про бесіду-допит С. Бандери з нацистськими високопосадовцями. Повідомлено про визнання, що він віддав наказ узяти владу

та створити уряд. Він це робив як голова ОУН, яка стояла в авангарді боротьби українського народу за свободу й мала право так діяти. Далі повідомляється про арешт і депортацію С. Бандери до Берліна, де утримувався під домашнім арештом. О. Струкевич зазначив зростання популярності ОУН(б), що проявлялось у публічному складанні присяги її очільника, збиранні підписів до петиції про повернення свого лідера в Україну, поширенні листівок про відмову С. Бандери виконати вимогу Гітлера та скасувати Акт 30 червня 1941 р. [15, 188].

М. Мудрий та О. Аркуша назвали С. Бандеру лідером ОУН і наголосили, що основною метою ОУН було створення самостійної Української держави [8, 65]. У параграфі «Українська еміграція на початку війни: вибір політичної позиції» виокремлено пункт «Розкол в ОУН. Степан Бандера» [15, 224]. Розміщено портрет С. Бандери (поряд з А. Мельником), подана стисла біографічна довідка, яка завершується констатацією його вбивства агентом КДБ у Мюнхені [15, 225]. У тексті параграфа йдеться про С. Бандеру у контексті пояснення розколу в ОУН у 1940 р. Йдеться про обрання С. Бандери головою організації на Другому Надзвичайному конгресі у Кракові. «Як наслідок, – пишуть автори, – замість однієї організації в націоналістичному таборі утворилися два політичні центри: бандерівський ОУН(б) та мельниківський ОУН(м)». Автори наголошують на спільності стратегічних цілей: здобуття незалежності України, розрахунок на підтримку Німеччини. Розходження, на їхнє міркування, мали тактичний вимір і «значною мірою вичерпувалися персональним суперництвом лідерів» [15, 226]. Але Німеччина не бажала толерувати українську державність, через що у Кракові 4 липня С. Бандеру було заарештовано та депортовано до Берліна для допитів [15, 254]. Автори пояснюють, що від С. Бандери та Я. Стецька вимагали відкликати Акт 30 червня 1941 р., однак ніхто з оунівських провідників не поступився. Відтак, більшу частину життя вони провели в концтаборі для політв'язнів Заксенгаузен [15, 255].

У підручнику для 11 класу колективу авторів на чолі з Г. Хлібовською С. Бандера згадується у контексті українського визвольного руху повоєнних років. Вперше названа його формальна посада – голова Генерального секретаріату Української головної визвольної ради. Акцент зроблено на подіях, до яких він був причетний, а не на його особистості [5, 31]. Наголошується на тому, що завданням радянської влади на західноукраїнських землях була боротьба з ОУН та УПА. Спершу автори назвали ім'я Р. Шухевича, а згодом – С. Бандери, не зважаючи на те, що перший був лише керівником військового формування, а другий керував ОУН(б). Навіть більше, Р. Шухевич згадується значно частіше. Загалом діяльність С. Бандери більшою мірою показана у контексті протистояння з радянськими спецслужбами, а не українського державотворення [5, 31–32].

Відповідно до «Рекомендації Rec (2001)15 Комітету міністрів Ради Європи «Про викладання історії у XXI столітті в Європі» історія не може бути інструментом ідеологічного маніпулювання, пропаганди або підтримки ультранационалістичних і сповнених нетерпимості цінностей. Навпаки, воно має розвивати в учнях старших класів вміння критично мислити, незалежно та об'єктивно судити та вміти протистояти маніпуляціям, подавати суперечливі проблеми через звертання уваги на різні факти, думки та погляди [14]. Проаналізовані підручники відповідають цим вимогам, різною мірою та в неоднакових обсягах, але містять неупереджену інформацію про С. Бандеру, чимало з них спонукають до самостійного осмислення його місця в українському національно-визвольному русі.

Аналіз підручників з історії України показав, що протягом 1990–2000-х рр. розширювалася увага до постаті С. Бандери від згадки його імені у двох сюжетах: щодо розколу ОУН та проголошення «Акта відновлення Української Держави» 30 червня 1941 р. та портретного зображення до доволі глибокого, наскільки дозволяє формат підручника, аналізу його ролі у виокремленні ОУН(б), доволі детальної біографічної довідки та його впливу на розгортання національного Руху Опору в роки Другої світової війни. Найдетальніша характеристика подана у підручниках О. Струкевича та М. Мудрого й О. Гаркуші. Показово, що серед упорядників підручників переважають науковці та викладачі ЗВО, серед яких є дослідники, які заглиблено опрацьовують проблематику українського визвольного руху. Водночас необхідно привернути увагу до вельми побіжного висвітлення у підручниках життя та діяльності С. Бандери у період від 1944 р. до загибелі. Частина авторів його біографічну довідку завершують констатацією вбивства від рук співробітника НКВС, решта не подають навіть такої інформації. Та і взагалі у програмовому матеріалі та у підручниках не приділено жодної уваги українській діаспорі у другій половині ХХ ст., що, на наше переконання, звужує уявлення як про історію українства, так і про український визвольний рух, який тривав протягом усієї радянської доби.

Серед перспективних напрямів даного дослідження – вивчення зображення постаті С. Бандери у навчальних посібниках для студентів ЗВО України, адже і на цьому етапі триває формування фахівців з історії та відбувається формування свідомості громадянина України.

Abstract

The article is devoted to the analysis of the place of S. Bandera's figure in modern ones Ukrainian history textbooks, on the one hand, is important in context scientific discussion on the mission of historical education in building civic education society, on the other, draws attention to one of the most prominent and uneven personalities in the domestic past. Research based on a program and history tutorial from attraction of general scientific and special historical (historical-

comparative, historical-typological, historical-genetic) methods, is based on the principles of scientific objectivity, historicism, systematicity.

Analysis of textbooks showed that during the 1990–2000-th the attention to the figure of S. Bandera expanded from the mention of his name in two years the stories about the split of the OUN and the proclamation of the «Act of Recovery. Of the Ukrainian State» June 30, 1941 – and a portrait image of quite deep as the textbook format allows, analyzing its role in single OUN (b), fairly detailed biographical information and definitions its impact on the deployment of the National Resistance Movement during World War II. The most detailed description is given in the publications of authorship O. Strukevich and M. Mudry and O. Garkush. It is significant that among the compilers textbooks are dominated by scientists and lecturers of HEA, among them Researchers who work in depth on Ukrainian issues liberation movement. At the same time it attracts the attention of a very curious coverage the life and activities of S. Bandera from 1944 until his death. All in all the textbooks pay little attention to the Ukrainian diaspora in the second half of the twentieth century, which narrows the idea of both the history of Ukrainian and Ukrainian liberation movement, which continued throughout the Soviet era.

Key words: *Stepan Bandera, OUN (b), liberation movement, textbook on stories, critical thinking, controversial figure.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Власов В. С., Кульчицький С. В. Історія України (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Літера ЛТД, 2018. 256 с.
2. Власов В. С., Кульчицький С. В. Історія України (рівень стандарту): підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Літера ЛТД, 2019. 256 с.
3. Гирич І. Страсті навколо підручників з історії. URL: <https://www.i-hyrych.name/Vyklad/Strasti.html>
4. Історія України. Всесвітня історія. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. 5–12 класи. Київ: Ірпінь, 2005. 142 с
5. Історія України. Рівень стандарту: підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти / Г. М. Хлібовська, О. В. Наумчук, М. Є. Крижановська, І. Б. Гирич, І. О. Бурнейко. Тернопіль: Астон, 2019. 256 с.
6. Касьянов Г. В. До питання про ідеологію Організації Українських Націоналістів (ОУН): Аналітичний огляд. Київ: Інститут історії України, 2003. 64 с.
7. Кульчицький С. В., Лебедева Ю. Г. Історія України: підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл.: рівень стандарту, академічний рівень. Київ: Генеза, 2011. 304 с.
8. Мудрий М. М., Аркуша О. Г. Історія: Україна і світ (інтегр. курс, рівень стандарту): підруч. для 10 класу закл. заг. сер. освіти. Київ: Генеза, 2018. 288 с.
9. Наказ МОН України «Про внесення змін до навчальних програм з історії України для 5–9 та 10–11 класів закладів загальної середньої освіти. Від 21.02.2019. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-vnesennya-zmin-do-navchalnih>

program-z-istoriyi-ukrayini-dlya-5-9-ta-10-11-klasiv-zakladiv-zagalnoyi-serednoyi-osviti

10. Пометун О. І., Гупан Н. М. Історія України: рівень стандарту: підруч. для 11-го кл. закл. заг. серед. Освіти. Київ: Освіта, 2011. 333 с.
11. Пометун О. І., Гупан Н. М. Історія України: рівень стандарту: підруч. для 10-го кл. закладів. загальної середньої освіти. Київ: УОБЦ «Оріон», 2018. 288 с.
12. Посівнич М. Степан Бандера – життя, присвячене свободі. Торонто–Львів: Літопис УПА, 2008. Т. 3. 111 с.
13. Програми для середньої загальноосвітньої школи. Історія України. 5–11 кл. Всесвітня історія 6–11 кл. Київ: Перун, 1996. 126 с.
14. Рекомендація Rec (2001)15 Комітету міністрів Ради Європи «Про викладання історії у XXI столітті в Європі». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_729
15. Струкевич О. Історія України (рівень стандарт): підруч. для 10 кл. закл. заг. середн. освіти. Київ: Грамота, 2018. 240 с.
16. Струкевич О. К., Романюк І. М., Дровозюк С. І. Історія України: рівень стандарту: підруч. для 11-го кл. закл. заг. серед. освіти. Київ: Грамота, 2011. 319 с.
17. Трофимович В. Степан Бандера у спогадах та публіцистиці. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. URL: http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/apvvi/2009_17/trofym.pdf
18. Турченко Ф. Г. Історія України. 11 клас. Підручник для 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Профільний рівень. Київ: Генеза, 2011. 401 с.
19. Турченко Ф. Г. Новітня історія України. 10 клас: підручник для серед. загальноосвітніх шкіл. Київ: Генеза, 1998. Ч. 1: 1917–1945. 383 с.
20. Турченко Ф. Україна – повернення історії. Генеза сучасного підручника. Київ: Генеза, 2016. 104 с.
21. Удод О. Шкільна історична освіта як репрезентант політики пам'яті. *Національна та історична пам'ять*. 2013. Вип. 8. С. 8–13.
22. Українська історична дидактика. Міжнародний діалог: фахівці різних країн про сучас. укр. підруч. з історії / відп. ред.: М. Телус, Ю. Шаповал. Київ: Генеза, 2000. 367 с.

References

1. Vlasov, V. S., Kulchytskyi, S. V. (2018) *Istoriia Ukrainy (riven standartu): pidruchnyk dlia 10 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity [History of Ukraine (standard level): a textbook for the 10th grade of general secondary education institutions]*. Kyiv: Litera LTD.

2. Vlasov, V. S., Kulchytskyi, S. V. (2019) Istoriiia Ukrainy (riven standartu): pidruchnyk dlia 11 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity [*History of Ukraine (standard level): a textbook for the 11th grade of general secondary education institutions*]. Kyiv: Litera LTD.
3. Hyrych, I. Strasti navkolo pidruchnykiv z istorii [*Passions around history books*]. URL: <https://www.i-hyrych.name/Vyklad/Strasti.html>
4. Istoriiia Ukrainy. Vsesvitnia istoriia. Prohramy dlia zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv. 5–12 klasy [*History of Ukraine. World History. Program for secondary schools. Grades 5–12*]. Kyiv: Irpin, 2005.
5. Istoriiia Ukrainy. Riven standartu: pidruchnyk dlia 11 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity [*History of Ukraine. Level standard: a textbook for Grade 11 general secondary education institutions*] / H. M. Khlibovska, O. V. Naumchuk, M. Ye. Kryzhanovska, I. B. Hyrych, I. O. Burneiko. Ternopil: Aston, 2019.
6. Kasianov, H. V. (2003) Do pytannia pro ideolohiiu Orhanizatsii Ukrainykykh Natsionalistiv (OUN): Analitychnyi ohliad [*On the Ideology of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN): An Analytical Review*]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy.
7. Kulchytskyi, S. V., Lebedieva, Yu. H. (2011) Istoriiia Ukrainy: pidruch. dlia 11 kl. zahalnoosvit. navch. zakl.: riven standartu, akademichnyi riven [*History of Ukraine: textbook. For 11 cl. general education. teach. inc.: standard level, academic level*]. Kyiv: Heneza.
8. Mudryi, M. M., Arkusha, O. H. (2018) Istoriiia: Ukraina i svit (intehr. kurs, riven standartu): pidruch. Dlia 10 klasu zakl. zah. ser. Osvity [*History: Ukraine and the world (integrated course, standard level): textbook. For Grade 10, incl. the head Aug. education*]. Kyiv: Heneza.
9. Nakaz MON Ukrainy «Pro vnesennia zmin do navchalnykh prohram z istorii Ukrainy dlia 5–9 ta 10–11 klasiv zakladiv zahalnoi serednoi osvity. Vid 21.02.2019 [*Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine “On Amendments to the Curriculum on History of Ukraine for Grades 5–9 and 10–11 of General Secondary Education Institutions. From 02/21/2019*]. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-vnesennya-zmin-do-navchalnih-program-z-istoriyi-ukrayini-dlya-5-9-ta-10-11-klasiv-zakladiv-zagalnoyi-serednoyi-osviti>
10. Pometun, O. I., Hupan, N. M. (2011) Istoriiia Ukrainy: riven standartu: pidruch. dlia 11-ho kl. zakl. zah. sered. Osvity [*History of Ukraine: standard level: textbook for the 11th cl. closed the head among. Education*]. Kyiv: Osvita.
11. Pometun, O. I., Hupan, N. M. (2018) Istoriiia Ukrainy: riven standartu: pidruch. dlia 10-ho kl. zakladiv. zahalnoi serednoi osvity [*History of Ukraine: riven standart: pidruch. dlia 10-ho kl. treasured. zahalnoi serednoi osvity*]. Kyiv: UOVTs «Orion».

12. Posivnych, M. (2008) Stepan Bandera – zhyttia, prysviachene svobody [*Stepan Bandera is a life dedicated to freedom*]. Toronto–Lviv: Litopys UPA. T. 3.
13. Prohramy dlia serednoi zahalnoosvitnoi shkoly. Istoriiia Ukrainy. 5–11 kl. Vsesvitnia istoriia 6–11 kl. [*Programs for secondary school. History of Ukraine. 5–11 cl. World History 6–11 cl.*]. Kyiv: Perun, 1996.
14. Rekomendatsiia Rec (2001)15 Komitetu ministriv Rady Yevropy «Pro vykladannia istorii u XXI stolitti v Yevropi» [*Recommendation Rec (2001)15 of the Committee of Ministers of the Council of Europe «On Teaching History in the 21st Century in Europe»*]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_729
15. Strukevych, O. (2018) Istoriiia Ukrainy (riven standart): pidruch. dlia 10 kl. zakl. zah. seredn. osvity [*History of Ukraine (standard level): textbook for 10 cl. closed secondary education*]. Kyiv: Hramota.
16. Strukevych, O. K., Romaniuk, I. M., Drovoziuk, S. I. (2011) Istoriiia Ukrainy: riven standartu: pidruch. dlia 11-ho kl. zakl. zah. sered. Osvity [*History of Ukraine: standard level: textbook for the 11th cl. closed the head among. Education*]. Kyiv: Hramota.
17. Trofymovych, V. Stepan Bandera u spohadakh ta publitsystytsi. Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoi istorii [*Stepan Bandera in memoirs and journalism. Actual problems of national and world history*]. URL: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/apvvi/2009_17/trofym.pdf
18. Turchenko, F. H. (2011) Istoriiia Ukrainy. 11 klas. Pidruchnyk dlia 11 klasu zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv. Profilnyi riven [*History of Ukraine. Grade 11. A textbook for the 11th grade of secondary schools. Profile level*]. Kyiv: Heneza.
19. Turchenko, F. H. (1998) Novitnia istoriia Ukrainy. 10 klas: pidruchnyk dlia sered. zahalnoosvitnikh shkil [*Recent History of Ukraine. Grade 10: a textbook for the medium. secondary schools*]. Kyiv: Heneza, Ch. 1: 1917–1945.
20. Turchenko, F. (2016) Ukraina – povnennia istorii. Heneza suchasnoho pidruchnyka [*Ukraine is a return to history. Genesis of the modern textbook*]. Kyiv: Heneza.
21. Udod, O. (2013) Shkilna istorychna osvita yak reprezentant polityky pam'iaty. Natsionalna ta istorychna pamiat [*School history education as a representative of memory policy*]. Vyp. 8, 8–13.
22. Ukrainska istorychna dydaktyka. Mizhnarodnyi dialoh: fakhivtsi riz. krain pro suchas. ukr. pidruch. z istorii [*Ukrainian historical didactics. International Dialogue: Specialists countries about modern times. ukr. textbook. from history*] / vidp. red.: M. Telus, Yu. Shapoval. Kyiv: Heneza, 2000.

УДК 94(477): 658.1148

ПРОФСПІЛКИ ТА БЕЗПЕКА ПРАЦІ У ПРИЗМІ ПОЛІТИЧНИХ ВИКЛИКІВ «ВІДЛИГИ»

Докашенко Віктор

Розглядаються політичні аспекти діяльності професійних спілок у царині безпеки праці. Стверджується, що базою для політизації цього аспекту була державна форма власності на засоби виробництва. Доводиться, що влада «відлиги», користуючись відвертим нехтуванням проблеми безпечних умов праці з боку своїх попередників, намагалася всіляко привернути до неї увагу суспільства. При цьому свою власну турботу за безпеку праці вона підкреслено протиставляла бездіяльності сталінської команди, намагаючись отримати від цього політичну підтримку з боку трудящих. Необхідність останньої виводиться зі специфіки приходу владної команди до політичного керма та її перманентною боротьбою з прихильниками сталінізми. Вихідною точкою політичного аспекту проблеми автор вважає той факт, що в умовах безроздільного панування державної форми власності на засоби виробництва Конституція Української РСР гарантувала громадянам право на працю, оголошувала її обов'язком, а гарантій безпечних умов праці при цьому не надавала.

За твердженням дослідника, механізм реалізації владних амбіцій та завоювання нових симпатиків був прихований у розвитку ідеї розширення повноважень професійних спілок. Їхня «боротьба» за безпечні умови праці була лише одним із фрагментів політичної стратегії владної команди. Офіційне наділення спілок державними повноваженнями та правова легалізація їхніх численних компетенцій підпорядковувалися загальній стратегічній лінії, сформульованій у Новій програмі КПРС. Зроблено висновок, що профспілкам вдалося значно вдосконалити систему безпеки праці, позбавивши її старих, архаїчних форм. Крім того, нова влада змогла навіть створити в суспільстві атмосферу безперервної боротьби за покращення умов праці в усіх ланках виробництва, що створювало ілюзію її турботи про трудівників і позитивно впливало на її політичний імідж. Незважаючи на наявність певного позитиву в цьому процесі, політична значущість останнього розцінюється дослідником вище за практичну.

Ключові слова: безпека праці, «відлига», профспілки, сталінізм.

«Відлига» гучно протиставила волі вождя колективну волю партії, яка, згідно з партійними постулатами, «представляла» широкі верстви трудящих. Сьогодні вже не викликає жодних сумнівів те, що проголошена видозміна була виваженим пропагандистським ходом, спрямованим на становлення нової влади. Нова політична команда, що отримала її в досить сумнівний спосіб, гостро потребувала підтримки мас. Однак, з огляду на тривале сталінське панування, домогтися цього було дуже не просто. У свідомості радянських людей з іменем «вождя» пов'язувалися всі перемоги, з перемогою над фашистською Німеччиною включно. Не стерлися в пам'яті й повоєнні щорічні сталінські знижки на продукти харчування та товари першої необхідності. Не варто скидати з рахунків і ступінь заляканості радянської спільноти, що сформувала особливо обережний характер поведінки громадян.

Можливо, саме тому нова політична команда здійснила єдиноможливий правильний вибір. Рушійною силою суспільного розвитку, за образним висло-

вом М. С. Хрущова, вона визнала не «героя-чудотворця», а народні маси. Звідси випливала й зростаюча роль професійних спілок, яких новий лідер подавав не інакше як захисників трудівників, закликаючи їх не боятися зіпсувати відносини з господарниками [20, с. 102; 110]. Зрозуміло, що останнє було ні чим іншим, як дешевим фарсом, розрахованим на отримання від робітництва політичної підтримки. В лоні цієї політики знаходилася і поставлена нами проблема. Справа в тому, що безпека праці за часів сталінщини була однією із найслабших ланок процесу виробництва. Націлюючи профспілки на її вдосконалення та ще й протиставляючи громадську організацію господарникам, яка ними опікувалася, владна команда розраховувала передусім на політичні дивіденди.

Анонсована тема, на нашу думку, актуалізується двома обставинами. По-перше, її дослідження дає змогу повніше та глибше зрозуміти природу радянського тоталітаризму, з наслідками якого ми з різним ступенем успішності боремося вже майже третину століття. По-друге, аналіз тогочасних процесів у сфері охорони праці загалом та її безпеки зокрема дає можливість зовсім під іншим кутом подивитися на їхній стан у сьогоdnішніх умовах, коли профспілки втратили майже всі важелі впливу на цей процес, залишивши, по суті, українських робітників сам на сам з підприємництвом, яке й до сьогодні так і не змогло набути цивілізованих рис. Користуючись відсутністю масового та дієвого контролю, і державні, і приватні підприємства намагаються максимально ухилитися від виконання цієї функції. Ситуація ускладнюється й тим, що значна частина трудівників офіційно на роботі не оформлена. На цю обставину 2 вересня минулого року звернув увагу новий Прем'єр-міністр України, зазначивши, що статистика працевлаштування і реальний стан справ у країні суттєво різняться [2]. Справа, звичайно, не лише у відвертому ухилянні від сплати податків, що в нинішніх умовах є суттєво важливим гальмом економічного поступу. Але не менш важливим є й реальний стан безпеки праці тієї частини трудівників, які не мають офіційної угоди з підприємством.

Вагомим аргументом на користь доцільності вивчення проблеми є також однобічність її наукової розробки. По суті, зараз ми маємо лише праці, що створюють для неї загальноісторичну [30], економічну [5] та політичну канву [4]. У своїй більшості вони пов'язані з іменем В. Даниленка. Втім, цей стан, за всієї поваги до новизни підходів зазначеного автора, не можна визнати позитивним, передусім тому, що висвітлення проблеми здійснюється з позиції лише однієї наукової школи. Як наслідок, втрачаються важливі дійові особи епохи. З поля зору авторів цієї наукової школи випадає аналіз діяльності громадських організацій, зокрема профспілок. Наприклад, до сьогодні так і не визначено роль, яку відіграла наймасовіша організація в становленні та зміцненні влади епохи «відлиги». Як на нашу думку, якби не її всебічна підтримка нової влади, то навряд

чи сьогодні ми мали б змогу говорити про політику лібералізації взагалі. Між іншим, на пострадянському просторі є досить вдалий приклад висвітлення проблеми на регіональному рівні (О. Гуменюк). Хоча від виокремлення та аналізу політичного аспекту теми зазначений автор явно ухиляється [3].

Обмеженість загальної історіографічної бази ускладнюється відсутністю комплексного дослідження з історії безпеки праці, що, з огляду на рівень промислового розвитку УРСР, чисельності робочої сили в ній, а, відповідно, й обсягу виробничих ризиків, яких вона зазнавала, навряд чи можна вважати виправданим. Тут ми маємо на увазі відсутність комплексного дослідження з правових проблем охорони праці на кшталт того, що свого часу здійснив В. Семенков на матеріалі Білоруської РСР [28].

Усе зазначене вище дає підстави для формулювання мети цього дослідження. Її ми вбачаємо у виокремленні з проблеми безпеки праці в частині профспілкових компетенцій політичного аспекту та визначення його ролі у зміцненні влади «відлиги». Для досягнення поставленої мети планується здійснити аналіз діяльності тих органів керування контролем, які, власне, забезпечували формування його політичного складника. До них дослідником зараховано передусім технічні інспекції праці, що функціонували при обласних та республіканській радах, виконуючи функцію державного контролю за безпечністю праці та комісії з охорони праці, які чинили ці дії при фабрично-заводських та місцевих комітетах (ФЗМК), реалізуючи їх на громадських засадах.

Аналіз окресленої проблеми логічно почати з уточнення понятійного апарату, що дасть змогу точніше визначитися як з предметом, так і з об'єктом дослідження. Незважаючи на те, що поняття охорони та безпеки праці на виробничому і побутовому рівнях вже мало не набило оскомину, між іншим, на щаблі науки ще часто-густо знаходимо їхні непоодинокі суперечливі трактування, що значно ускладнює точне визначення предмету цієї розвідки. Не заглиблюючись у теорію питання, візьмемо за основу формулювання, наведене В. Семенковим у вже згадуваній нами монографії. Важливою підставою для цього є те, що зазначена праця є продуктом епохи, а її перше видання побачило світ в окреслені нами хронологічні межі. З урахуванням цієї обставини вона перетворюється на надзвичайно важливе джерело дослідження, яке дає змогу сучаснику побачити процес у тому світлі і під таким кутом, в якому бачили його наші попередники.

Отже, зазначений автор під поняттям «охорона праці» розуміє: норми і правила з техніки безпеки та промислової санітарії, заходи індивідуального захисту від професійних захворювань та виробничих травм, спеціальні норми і правила з охорони праці жінок, підлітків і осіб зі зниженою працездатністю, норми, що регулюють діяльність державного нагляду та громадського контролю [28, 27–28].

З цього об'ємного переліку предметом дослідження нами обрані лише політичні аспекти безпеки праці, що реалізовувалися під патронатом профспілок. У такому випадку охорона праці, що здійснювалася під їхнім патронатом, постає його об'єктом.

Враховуючи зазначене, спробуємо визначити вихідну точку політичного аспекту проблеми. На нашу думку, вона має відбиватися у Конституції при регламентації прав громадян і встановленні характеру взаємовідносин із державою. Позаяк безпека праці є важливою складовою процесу виробництва, нагальним завданням постає визначення власника засобів виробництва, що, з огляду на політизованість питання, є справою, як може здатися на перший погляд, не такою вже й простою. Здавалося б, саме той, хто є власником, і має нести відповідальність за безпечність умов праці. Втім, упорядники Основного Закону Української РСР (1937 р.), слідом за їхніми колегами союзного рівня, тут явно «напустили туману». Засоби виробництва вони зарахували до соціалістичної власності, яка перебуває у формі або державної, або колгоспно-кооперативної власності (ст. 5). Перша тлумачиться одночасно як «всенародне добро». По суті, Конституція точної відповіді на питання, хто ж саме володіє заводами, фабриками та всім іншим добром, так і не дає. Згідно з Основним законом, все перелічене перебувало у власності держави, але, разом із тим, воно залишалося і «всенародним добром» (ст. 6). Сутність останнього в Конституції не розкривалася. Безсумнівно, інтереси держави та інтереси народу її творцями ототожнювалися, що явно не відповідало реальному стану справ.

Окрім того, такий стан справ забезпечував небезпечну близькість політики до виробництва. Сполучником поставала державна форма власності, яка й політизувала виробництво, змінюючи формулу його функціонування з «виробництво для виробника» на «виробництво для держави». Останнє ставило з ніг на голову його первісну мету. Конституція УРСР повністю забезпечувала політичний бік питання. Її ст. 117 надавала право «...на отримання гарантованої роботи з оплатою праці у відповідності з її кількістю та якістю», ст. 112 – оголошувала працю «обов'язком і справою честі кожного, здатного до праці громадянина за принципом: «хто не працює, той не їсть» [10]. Отже, по суті маємо конфлікт інтересів: фактичний власник засобів виробництва гарантує своїм громадянам право на працю, навіть оголошує його «обов'язком», але при цьому чомусь не гарантує її безпеки.

На нашу думку, мотивів такого нонсенсу декілька. Допускаємо, що вагомою причиною цього був мобілізаційний характер радянської економіки, заснований на відсталій техніці та технологіях, які підштовхували безпосереднього товаровиробника на всілякі «трудові подвиги» в ім'я виконання та перевиконання дер-

жавних планів. Уже давно ні для кого не є секретом те, що кожен із таких причинів створював серйозний технічний ризик, перманентно загрожуючи аваріями на виробництві та навіть можливими людськими жертвами. Звичайно, у повоєнний період вже не використовували таких одіозних форм новаторства, як збільшення поду доменної печі, свого часу начебто запропонованого мариупольським металургом М. Мазасем, чи швидкісного пересування залізничних рухомих складів зі значним збільшенням навантаження на вісь, який нав'язувався слов'янським машиністом П. Кривоносом.

Але нікуди не поділися інші форми змагальності та рухи новаторів, які підвищували інтенсивність праці, а отже, збільшували вірогідність відповідних ризиків для життя робітників. Є всі підстави вважати, що за цих обставин держава не могла взяти на себе відповідальність за можливі загрози та конституційно гарантувати безпечні умови праці. Склалася дивна ситуація: власник виробництва всіляко заохочував трудовий героїзм, але гарантій його безпеки при цьому не надавав. При визначенні причин зазначеного не варто також скидати з рахунку нівелювання відчуття господаря виробництва у робітників, яке було незмінним супутником державної форми власності, а також безлад та безгосподарність, які її супроводжували. Звичайно, за цих обставин давати конституційні гарантії безпеки праці з боку держави було б вкрай поспішним і геть невваженим кроком.

Формальним приводом політизації безпеки праці, як і охорони праці загалом, є характерна для моделі радянського тоталітаризму передача державних функцій професійним спілкам, що розцінювалося не інакше як найвище досягнення радянської демократії. Логіка правників того часу була достатньо простою: оскільки всі заходи радянських профспілок у галузі господарської та культурно-виховної роботи виражали класові, читай політичні інтереси трудящих СРСР, то й діяльність професійних спілок, які представляли їхні інтереси, не могла мати іншого характеру, ніж політичний [29, 10]. При цьому принагідно зазначимо, що ні в сталінському статуті профспілок, прийнятому в 1949 р., ні в його першій постсталінській редакції (1954 р.) не було навіть натяку про передачу державних функцій громадській організації. Цей широкий жест є виключно заслугою політичної команди М. Хрущова. У повній відповідності з формулюваннями грудневого (1957 р.) Пленуму ЦК про зростання ролі профспілок ця новація з'явилася і в редакції їхнього статуту, що був прийнятий в 1959 р. Ця обставина, власне, й обумовила появу в основоположному документі спілок фразу, що «вони все ширше залучаються до розв'язання питань державного, господарського і культурного будівництва [33, 5]. Ми далекі від думки, щоб віднести цитоване до ініціативи самих профспілок. Це починання, звичайно ж, належало

партії. Його озвучив М. Хрущов у своїй доповіді на XXI з'їзді КПРС: «Розширення функцій громадських організацій у вирішенні державних питань» він відніс до числа найважливіших політичних завдань [11, 20–21].

Формально, передача деяких державних функцій профспілкам дійсно може виглядати як ознака наближення комунізму. Принаймні, радянським громадянам ця думка наполегливо нав'язувалася. В дійсності ж вони мали справу з технологією, привнесеною партією влади, в якій безпека праці, передана на відкуп залежним від влади і партії профспілкам, була лише однією з її складових. Масова громадська організація була розбудована у такий спосіб, що підходила для цього ідеально. По-перше, вона офіційно визнавала керівну роль партії влади, що було гарантією її перебування точно в межах визначеного курсу. По-друге, згідно зі своїм Статутом, спілки були єдиною громадською організацією, що мали право виступати від імені робітників і службовців перед державними і громадськими органами з питань праці, побуту та культури [34, 6]. По-третє, радянські профспілки мали досить специфічну, як для громадської організації, функцію – господарську. Нам вже доводилося писати, що лівова частка їхньої статутної діяльності припадала якраз на сферу виробництва [6]. З огляду на ці обставини, передача профспілкам нагляду і контролю за безпечними умовами праці з погляду інтересів влади виглядає цілком логічною.

Політична команда М. Хрущова прийшла до влади в той час, коли ця сфера діяльності профспілок вже була узвичаєним фактом. Тобто, перед тогочасними очільниками не стояло завдання пошуку організації, що опікуватиметься колом цих питань. Перед ними стояло завдання дати їй новий суттєвий поштовх до діяльності, що мало підкреслити, з одного боку, бездіяльність старої влади стосовно створення безпечних умов праці та, навпаки, – підкреслити турботу про них нової. Результатом мало стати збільшення кількості політичних симпатиків, підтримки яких все більше і більше потребували нові очільники, знаходячись у стані перманентного протистояння з прихильниками «вождя народів». У грудні 1957 р. відбувся Пленум ЦК, на якому була прийнята своєрідна програма зростання ролі профспілок у житті суспільства.

Важливою її складовою стала безпека праці. Для проведення ретельнішого аналізу Постанови пленуму та, відповідно, посилення аргументації власних висновків нами її було розділено на форми діяльності профспілок: «господарську», «умови праці», «виховну» та «організаційну». Саме за цими формами діяльності й було здійснено підрахунок кількості понять, що характеризували ту чи іншу сферу діяльності. Частота їхнього використання в Постанові засвідчувала ступінь їхньої ваги для партійного істеблiшменту вищої ланки. В «умовах праці» їх виявилось найбільше – 41, що складає майже 32 % від їхньої загальної

кількості [6, 59]. Зазначене дає підстави зробити припущення, що саме «умови праці» були тим важелем, який, у випадку серйозних зрушень з їхнього вирішення, міг би допомогти прийдешнім очільникам закріпитися біля владного керма. Це достатньо чітко простежується і в змісті постанови Пленуму. Її упорядники вийшли за вузькі межі охорони праці. Підсумковий документ Пленуму зобов'язував профспілки не лише повніше використовувати свої можливості для посилення контролю за станом техніки безпеки, а й «настійливо вимагати від господарських органів безумовного виконання заходів з подальшої механізації важких і трудомістких робіт, впровадження більш досконалої технології, створення нормальних санітарних умов для всіх працюючих» [15, 221].

Навряд чи можна було знайти хоч одного робітника, якому б не сподобався цей партійний пасаж, тим більше, що стан техніки безпеки дійсно був на межі критичного. Для точного відтворення стану справ наведемо витяг з протоколу засідання президії Укрпрофради від 19 серпня 1955 р., на якому виступив з доповіддю заступник міністра вугільної промисловості республіки Івонін (ініціали в документі відсутні). Розглядалося питання про стан охорони праці у вугільній промисловості республіки та заходи з його поліпшення. Отже, далі мовою протоколу: «головне управління «Східдонбасвугілля» дозволило експлуатацію 16 лав з порушенням правил техніки безпеки», «у тресті «Артемукргеологія» медогляд пройшли лише 30 % робітників», «у першому півріччі 1955 р. з 1 407 заходів з вентиляції та техніки безпеки виконано лише 761», «на багатьох шахтах причини нещасних випадків розслідуються з порушеннями встановлених термінів. Є факти приховування травматизму. Обставини і причини нещасних випадків господарниками на місцях не з'ясовуються, винні особи до відповідальності не притягуються», «на шахті XIX з'їзду КПРС тресту «Ворошиловвугілля» головний інженер тов. Ільїн (ініціали в документі відсутні) не лише приховує виробничий травматизм, а й огульно звинувачує в нещасному випадку самих робітників»... [26, 2–5]. До відома попутно зазначимо, що цитований нами протокол вже був попередньо ретельно вивірений апаратниками Укрпрофради, що дає підстави зробити припущення, що до нього не могли потрапити інші, ще більш кричущі та дискредитуючі систему господарювання факти.

Вугільна промисловість була не єдиною галуззю, що мала такий комплекс проблемних питань. Така ж ситуація зі станом техніки безпеки мала місце і в інших галузях виробництва. В 1950 р., наприклад, Й. Сталін навіть підписав Постанову Ради Міністрів СРСР «Про заходи з покращення стану охорони праці та техніки безпеки на залізничному транспорті», в якій наводилися вражаючі цифри втрачених робочих днів на ряді залізниць СРСР – 289 на 1 тис. робітників. Це означає, що з кожної тисячі працівників галузі майже третина перебува-

ла на лікарняному. Про всю серйозність ситуації свідчить і додаткове фінансування галузі, здійснене вже після прийнятого бюджету країни, що було можливим лише за безпосереднього втручання вищих посадових осіб держави. Тоді цільовим призначенням на охорону праці на залізницях було виділено майже 110 млн рублів. Із них на Донецький округ залізниць (Ясинувата) – 9 млн, Південно-Західний (Київ) – 6,5 [13].

Враховуючи такі провали у сфері безпечності праці, новій владній команді було б гріх ними не скористатися. Але для цього їй треба було передусім суттєво оновити механізм її забезпечення. Для цього у травні 1958 р. було створено Державний комітет Ради Міністрів Української РСР з нагляду за безпечним веденням робіт у промисловості та гірничому нагляді [14], однак його діяльність не входить до кола наших наукових інтересів, оскільки в цій площині нас цікавить діяльність наймасовішої громадської організації. Повноваження з охорони праці та техніки безпеки вона отримала внаслідок прийняття Радою Народних Комісарів СРСР та ВЦРПС спільної Постанови від 10 вересня 1933 р. за № 1952 «Про порядок злиття Народного Комісаріату праці з Всесоюзною Центральною Радою професійних спілок». Згідно з цим документом інспекція праці організувалася за галузевим принципом при всіх центральних комітетах і їхніх місцевих органах. За порушення законодавства про працю за нею зберігалось право накладання штрафів. Правила та норми з техніки безпеки та промислової санітарії встановлювали центральні комітети відповідних профспілок за узгодженням із зацікавленими відомствами [16].

Отже, на час «відлиги» в країні вже мала місце широко розгалужена система контролю за станом техніки безпеки. Що ж до розмежування державного нагляду і громадського контролю в царині профспілок, то фахівці того часу в своїй переважній більшості дійшли висновку, що ці відмінності мали здебільшого умовний характер [28, 221]. Нами вони розмежовуються (знову ж таки умовно) на державний контроль, який виконувала технічна інспекція при відповідних профспілкових комітетах, а потім рада, і громадський, що знаходився в компетенції ФЗМК. Отже, новій владі для досягнення бажаного результату залишалося лише підвищити ефективність уже діючої системи. Ця робота здійснювалася через розширення повноважень профспілок у всіх напрямках їхньої роботи. Безпека праці була лише одним із них. Зокрема, ще майже за півроку до грудневого Пленуму ЦК, який для радянських спілок був доленосним, у серпні 1957 р. ВЦРПС затвердила дуже важливе з погляду політики «Положення про республіканську, крайову і обласну раду профспілок». По суті, це був перший документ, спрямований на підвищення значущості наймасовішої організації.

Положення не лише регламентувало права та обов'язки профспілкових рад, а й, на нашу думку, значно збільшувало їхню політичну залежність від КПРС.

Для останньої ситуацію значно полегшувало те, що обласні та республіканські ради, об'єднавши під своєю орудою всі профспілкові організації областей та республіки (1948 р.), були розбудовані за принципом паралелі до обласних комітетів партії та її ЦК. У цій ситуації нова політична команда, наділяючи профспілки все новими й новими повноваженнями в зворотній пропорції, збільшувала їхню залежність від себе. Адже зростання прав неодмінно вело й до зростання контролю над їхнім використанням. Отже, чим більше повноважень отримували профспілкові комітети, об'єднані обласними радами, тим більшою була залежність від обласного чи республіканського партійного центру.

Відповідно до Положення обласні ради профспілок отримали в обов'язок здійснення контролю за станом техніки безпеки та виробничої санітарії, контролю адміністрації за розподілом фондів на спецодяг. Вони ж керували роботою технічної інспекції та брали участь у заходах із покращення умов праці. Рада профспілок отримала навіть право на призупинення діяльності окремих підрозділів виробництва, що не відповідали нормам техніки безпеки та промислової санітарії [24, 2; 4]. Втім, розширення цих прерогатив здійснювалося у досить специфічний спосіб. Передусім зазначимо, що темпи розширення були різними: відносно обласних і республіканської рад вони були значно вищими, а щодо ЦК галузевих спілок, – навпаки, нижчими [7]. Як приклад, у частині техніки безпеки, згідно з рішенням VI пленуму ВЦРПС, технічна інспекція в 1957 р. була передана з відання ЦК галузевих спілок до компетенції обласних рад. Для оперативного керівництва ними там створювалися відділи або інспекторські групи. Їм же було передано і страхових лікарів профорганізацій [14, 227]. Галузевий принцип діяльності страхових лікарів (з грудня 1957 р. довірених лікарів) було збережено лише на залізничному транспорті, авіаційному, морському та річковому флоті [21].

Причину цих маніпуляцій ми вбачаємо, передусім, в тому, що обласним комітетам партії зручніше було контролювати облпрофраду, яка об'єднувала всі профспілки області, аніж розрізнені галузеві спілки, які не мали структури, аналогічної партійній. Причому, йдеться не лише про контроль за станом техніки безпеки, що, загалом можна зрозуміти та досить легко пояснити. Йдеться також про контроль за приховуванням від широкої громадськості фактів великих аварій, особливо тих, що спричинили людські жертви. Враховуючи високий рівень інформованості технічних інспекторів та довірених лікарів, низький рівень стану техніки безпеки праці, а також замкнутість радянського суспільства, така пересторога з боку інтересів влади не виглядає зайвою. Ось чому час від часу й виникали ситуації, що вражали гіркотою своєї абсурдності. Наведемо одну з них. 17 листопада 1963 р. на горлівській шахті «Комсомолец» трапилася велика

аварія, викликана раптовим викидом метану. Загинуло 11 шахтарів, ще 18 осіб отримали тяжкі травми. Однак жодної інформації щодо цього ні центральна, ні місцева преса не подали. Проте, в той же день «Известия» під заголовком «Жертви катастрофи» помістили замітку про обвал, що стався на бельгійській шахті «Сен-Маргеріт», де на глибині 700 метрів загинуло 2 гірники [1, 157–158]. Цілком очевидно, що цей факт, яскраво описаний Першим секретарем ЦК Компартії України П. Шелестом в листі до ЦК КПРС, додаткового коментаря не потребує.

Утім, піднята хвиля «боротьби» за безпечні умови праці, активована цими документами, хоч і носила характер кампанії, але результати давала досить таки помітні. Наприклад, технічна інспекція праці, що діяла при Вінницькій облпрофраді, а це всього 5 осіб, у 1958 р. за порушення правил і норм техніки безпеки та промислової санітарії наклала на посадових осіб стягнення у вигляді штрафів на суму 23 700 руб., що за масштабом цін того часу було величезною сумою (середня заробітна плата складала 767 руб. на місяць, або, за вигаданим курсом того часу, 191 долар [32]). Але головним було інше. Набагато важливішим з погляду політики було те, що чотирьох посадових осіб з цих же причин було звільнено з роботи, а одинадцять – засуджено судом. І це при тому, що розгляд певної частини справ зі смертельними наслідкам ще знаходився в судових інстанціях [18, 3]. При цьому принагідно зазначимо, що за попередній рік сума штрафів була чи не втричі меншою, а судові рішення взагалі були відсутні. Враховуючи упередженість радянського робітництва до керівного складу підприємств, такі рішучі дії, безсумнівно, мали політичний підтекст і додавали симпатиків новій владі, яка виступила ініціатором цієї «боротьби».

Незважаючи на всі видимі зрушення в цій сфері, ми далекі від того, щоб визнати організацію контролю за безпекою праці бездоганною. З огляду на документи, на заваді цьому стояв передусім занижений штат відділів та груп технічної інспекції в облпрофрадах. Працюючи з документами профспілок, на цю обставину ми спочатку не звернули належної уваги, зарахувавши її до числа бюрократичних і безпідставних звернень, якими часто-густо «грішили» облпрофради, намагаючись збільшити чисельність працівників. Однак та частота, з якою вони зверталися з цією проблемою, та глибина аргументації змусили дослідника уважніше поставитися до цього питання. Виявилось, що в більшості випадків такі прохання були достатньо вмотивованими. Наприклад, головний технічний інспектор Вінницької області в своїй інформації доводив необхідність збільшення штатних одиниць інспекторів розрахунком їхнього робочого часу. Він констатував, що малочисельність інспекторів через їхню перевантаженість не надавала змоги навіть підготувати інспекторів на громадських засадах,

на яких робили спроби перекласти значну частину тягаря в створенні безпечних умов праці. Насамкінець було зроблено абсолютно пригломшливий висновок: «Малочисельність інспекторів призвела до того, що останнім часом інспекція займається виключно розслідуванням нещасних випадків з тяжкими наслідками, полишивши іншу необхідну роботу» [9, 14]. До іншої роботи, зокрема, належала профілактика порушень через створення інституту громадських інспекторів, які повинні були створити атмосферу нетерпимості до щонайменших порушень.

Чи була реакція вищого органу профспілок? Саме на цей випадок її виявити не вдалося. Однак, у протоколах засідання президії знайдено відповіді на аналогічні клопотання інспекцій праці інших областей: Дрогобицької, Волинської та Херсонської. Тут президія Укрпрофради дозволила регіональним підрозділам збільшити з тих же причин кількість інспекторів на 1–2 особи, але за рахунок їхнього скорочення в Київській, Одеській та Харківській областях. По одній особі було також доповнено їхній штат у Волинській та Кіровоградській облпрофрадах, але, знову ж таки, за рахунок скорочення цих посад у Ворошиловградській та Сталінській. Принагідно зазначимо, що й сама республіканська рада потерпала від браку інспекторського складу, бо тією ж постановою президії керівним особам доручалося звернутися до ВЦРПС з клопотанням про виділення трьох штатних одиниць для відділу технічних інспекторів Укрпрофради [27, 250].

Наступним кроком влади в напрямі удосконалення системи безпеки праці стало розширення прав первинних профспілкових організацій. Таким документом став Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про права фабричного, заводського місцевого комітету професійних спілок», прийнятий у липні 1958 р. Пріоритет у цьому надзвичайно важливому документі вищого законодавчого органу СРСР було надано не проблемі безпеки праці. На першому плані постали питання участі профспілок у плануванні та реалізації виробничих планів. Питання безпеки праці посіли лише дев'яту позицію. Їх було зараховано до блоку з охорони праці, що об'єднував 8 аспектів діяльності громадської організації. Техніка безпеки була одним із них. Але це не суть важливо, важливо те, що Указ надавав профспілкам у цій сфері важливе право – контролю за діяльністю адміністрації, що перетворювало їх у важливий громадський важіль впливу [23]. На нашу думку, цим документом переслідувалася подвійна мета. По-перше, з погляду політичних інтересів влади, імплементація документа надавала змогу створити ілюзію серйозності її намірів у забезпеченні гідних і безпечних умов праці. По-друге, Указом легітимізувалася величезна кількість профспілкових повноважень, зокрема й з безпеки праці, що давало змогу «вписати» їх у правове поле. Раніше, коли вони мали скоріше статус політичних декларацій, а їхнє становище з погляду трудового права було досить непевним.

Могутнім каталізатором політизації проблеми безпеки праці стало рішення XXII з'їзду КПРС про прийняття Нової програми партії, якою було офіційно взято курс на розгорнуте будівництво комунізму. Зрозуміло, що в процесі його розбудови безпеку праці треба було піднести на новий, значно вищий рівень. Не міг етап зведення підвалин комуністичної формації апріорі поєднуватися з таким високим рівнем травматизму та захворюваності, що все ще мав місце. Тим більше, що Нова партійна програма обіцяла, що при комунізмі «Праця і дисципліна не будуть тягарем для людини», а трудова діяльність перестане бути засобом для існування і «перетвориться на справжню творчість, джерело радості» [25, 275]. Отже, політичний чинник, який значно випередив практику повсякденності, об'єктивно вимагав суттєвих змін. Це означає, що владі у сфері покращення умов праці конче необхідною була демонстрація динаміки добре помітних зрушень. Це б засвідчувало правильність обраного партією курсу та, відповідно, підтверджувало правомірність перебування при владі політичної команди М. Хрущова. Втім, початок 60-х рр. у цій царині давав досить мало підстав для комуністичного оптимізму. Рівень виробничого травматизму, зокрема зі смертельними наслідками, хоч дещо і знизився, як зазначалося в спільній Постанові Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС, прийнятій невдовзі після завершення роботи партз'їзду (23 січня 1962 р.), але все одно залишався високим [12, 23].

Оскільки питання охорони праці востаннє розглядалося Радою Міністрів в 1950 р. і підписувалася ще Й. Сталіним, що переносить нас у зовсім іншу епоху, зупинимося на більш детальному аналізі політичної складової аналогічного документу, прийнятого майже 12 років поспіль його наступниками [13]. Працюючи над текстом документа, ми дійшли висновку, що нова Постанова є результатом активації проблеми XXII з'їздом, а це зайвий раз підтверджує наше твердження про наявність у ній політичного підтексту. І хоча безпосереднє посилання на його рішення в документі відсутнє, причинно-наслідковий зв'язок видно неозброєним оком. По-перше, це засвідчує ту поспішність, з якою Постанова приймалася (від часу прийняття Нової партійної програми ледве минуло два місяці). По-друге, вона не містить принципово нових концептуальних рішень, або принаймні нових форм роботи, що викликає питання про причини її прийняття. По-третє, це рішення уряду та ВЦРПС не містило конкретних вказівок на необхідність посилення фінансування цієї сфери, як це, скажімо, мало місце в сталінській постанові. Більше того, в ній зазначалося, що попри величезні асигнування, ефективність їхнього використання залишає бажати кращого. Але в такому випадку упорядникам варто було б посилатися на ретельний аналіз причин такого стану справ. Він теж повністю відсутній.

Із вищезазначеного можна зробити висновок, що проблема безпеки праці цікавила укладачів не просто як така. Точніше сказати, не лише як така. Не менш

важливим для них, очевидно, була її політична складова. Це означає, що аналізована Постанова розглядалася владниками як гарний стартовий майданчик для запуску нового витка «боротьби» за безпечні умови праці. Зрозуміло, що на документ, прийнятий на такому високому рівні, змушені будуть реагувати всі без винятку господарники та чисельні профспілкові організації. Враховуючи масовість останніх, можна було очікувати, що нова фаза «битви» за безпеку невдовзі накриє всю країну та створить яскраву картинку рішучої боротьби влади за безпечні умови праці. Отже, цілком очікуваними були і високі політичні дивіденди, які мала принести ця кампанія. Чим гучнішою та масштабнішою буде нова хвиля, тим вищими мали бути політичні активи партії та влади. Виходячи з прямої залежності профспілок і від однієї й від другої, прогнозовано високою мала бути їхня активність, позаяк вони відповідали за цю сферу як в державній, так і в громадській іпостасі.

За допомогою Постанови маховик «боротьби» за безпечні умови праці розкручувався, передусім, на низовому рівні виробництва, яким опікувалися профспілкові, фабрично-заводські та місцеві комітети. Вочевидь, що саме під її впливом було прийняте нове «Положення про комісію з охорони праці...», затверджене у жовтні 1963 р. постановою Президії ВЦРПС. Порівняно з аналогічними положеннями зразка 1951 р., її компетенції ставали значно глибшими та об'ємнішими. Їх, урешті-решт, позбавили дріб'язкових обов'язків, як-то контролювати наявність води в цехах, а в «гарячих» цехах – газованої води. Комісії з охорони праці, зокрема, отримали право повсюдно перевіряти стан техніки безпеки і виробничої санітарії, починаючи від виробничих місць та аж до цехів і дільниць. Крім того, вони були зобов'язані сприяти адміністрації у впровадженні нової техніки та технологій, автоматизації та механізації виробничих процесів. Вони ж робили висновок щодо ступеня провини потерпілої особи при аваріях, що значно підвищувало їхню вагу в очах робітництва, та брали участь у прийманні до експлуатації щойно завершених виробничих об'єктів. Звичайно ж, ці комісії зобов'язані були надавати допомогу громадським інспекторам, тим більше, що їхні очільники водночас були старшими громадськими інспекторами підприємства чи цеху [22, 261–262].

За логікою оповіді політичної історії в цьому місці ми повинні були б почати аналіз чисельності та діяльності громадських інспекторів, які завершували вертикаль профспілкового контролю. Однак, через абсолютно невірогідну їхню кількість, що надає профспілкова статистика того часу, змушені від цієї ідеї відмовитися. На жаль, нам не вдалося встановити їхньої реальної кількості. Певною мірою ситуацію дещо прояснила перехресна перевірка їхньої чисельності за документами різного походження: партійного та профспілкового. Схоже, що вище

партійне керівництво республіки було не в змозі визначитися з необхідною кількістю активістів цієї ланки. Десь його можна зрозуміти, адже їхнє завищення у звітності за певних обставин могло свідчити про низький рівень стану техніки безпеки, що партійними органами вищої ланки могло бути оцінено негативно. З іншого боку, їхня незначна кількість могла демонструвати недостатність зусиль апарату в «боротьбі» з порушеннями правил і норм техніки безпеки. І все ж таки, найбільш вірогідна їхня кількість коливалася в районі 1 млн. Лише за 1963 р., що засвідчує звіт із навчання кадрів профспілок, було спрямовано на навчання 200 тис. громадських інспекторів, що складає близько 17 % загальної кількості профспілкового активу [17, 1]. За даними статзвітності цієї громадської організації, щорічно вона проводила навчання приблизно 20 % свого активу, що в абсолютному вираженні й виводить нас на 1 мільйон чисельного складу громадських інспекторів. Але ця цифра, отримана у такий уможлиблюючий спосіб, хоча і є досить приблизною, вона хоч якось відповідає дійсності. Профспілкова статистика виводить нас на цифру, вдвічі більшу, аж до 2 млн осіб. Багато це, чи мало? Якщо врахувати, що середньорічна чисельність робітників і службовців в Українській РСР в 1963 р. трохи перевищувала 12 млн осіб [31, 477], то виходить, що понад 16 % складу робітників і службовців республіки здійснювали контроль за дотриманням безпечних умов праці. Останнє, на нашу думку, є результатом успішності скоріше пропагандистської діяльності, аніж практичної роботи.

І все ж таки для повного ігнорування заслуг наймасовішої організації достатніх підстав ми не бачимо. Домогтися вагомих зрушень їй все ж таки вдалося. Нами були проаналізовані звіти технічних інспекцій ряду розвинутих у промисловому відношенні областей. Причому для дослідження використовувалися не річні звіти, які дають значно більш спотворену інформацію, а поточні, в яких вона значно ближча до реальності через зменшення тиску з боку вищих керівних органів у перших кварталах і його посилення в кінці року. Так, за першу половину 1964 р., порівняно з аналогічним періодом попереднього року, в Дніпропетровській області травматизм зменшився на 13,6 %, у Запорізькій – на 18 %, у Донецькій – на 18,9 %. Так само зменшилася і кількість травм із летальними наслідками: в Дніпропетровській – майже на 27 %, а в Донецькій – 7 %. Однак ще контрастнішою виглядає картина стану травматизму в найбільш травмонебезпечній галузі республіки – вугледобувній. Якщо в 1958 р. тут кількість осіб, що постраждали на виробництві, сягала 88 482, то в 1964 р. – 44 787 осіб. Тобто, число травмованих за це час зменшилося вдвічі. Крім того, якщо на шахтах УРСР в 1958 р. загинуло 1 106 гірників, то в 1964 р. – 656 (40,7 %) [19, арк. 22; 69; 120; 47]. Звичайно, втрати людей залишалися ще неприпустимо високими, але ж і зрушення в кращий бік стали відчутними, що не могло не позначитися

на рівні політичних дивідендів. Зиск від останніх виміряти в одиницях неможливо, але майже десятирічний термін нав'язування суспільству ідеї «боротьби» за безпечні умови праці, що здійснювалося наймасовішою організацією трудящих, безперечно, свою справу зробило.

Викладене вище дає можливість сформулювати декілька прикінцевих висновків. По-перше, професійні спілки у період, що досліджувався, значно вдосконалили систему контролю за станом техніки безпеки. Вони позбавили її старих, архаїчних форм, характерних для сталінської доби, та прищепили їй нові, що ґрунтувалися на засадах радянського лібералізму. По-друге, завдяки професійним спілкам, які впроваджували ідею масового контролю, новій владі вдалося створити в суспільстві атмосферу безперервної боротьби за покращення безпеки праці на всіх ланках виробництва, що створювало ілюзію турботи влади про трудівників і позитивно впливало на її політичний імідж. По-третє, оскільки «відлига» залишила непохитними теоретичні постулати попередників, з державною формою власності на засоби виробництва включно, вона не могла кардинально переломити ситуацію у сфері виробничих відносин, у площині якої знаходилася діяльність профспілок із досягнення безпечних умов праці. Отже, політична ефективність розцінюється нами значно вище, ніж практична. Подальше поглиблення та розширення дослідження проблеми бачимо у вивченні питань діяльності професійних спілок у сфері дотриманням трудового законодавства.

Abstract

The article studies the political aspects of the trade unions' activities in the field of labor safety. It is argued that the basis for the politicization of this aspect was the state ownership of the means of production. The power of the Thaw, using a blatant disregard for the problem of safe working conditions by its predecessors, tried to attract the attention of the society in every possible way. At the same time, Khrushchev's government stressed its own concern for labor security with the inaction of Stalin's team, trying to gain political support from the workers. The latter is driven by the author from the specifics of the ruling team's coming to the political leadership and the state of its permanent struggle with the supporters of Stalin.

According to the researcher, the mechanism of realization of power ambitions and the conquest of a new number of sympathizers was hidden in the development of the idea to expand trade unions' powers. For the ruling team their "struggle" for safe working conditions was only one of the fragments of the political strategy. The official assignment of unions to state powers and legalization of their numerous competencies were subordinated to the overall strategic line formulated in the New CPSU Program. It is concluded that in the society the new government created an atmosphere of continuous struggle for improvement of labor safety in all production units, which created the illusion of the authorities' concern for workers and positively influenced its political image.

Keywords: labor safety, Thaw, trade unions, Stalinism.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. В ЦК КПСС. Письмо Первого секретаря ЦК Компартии Украины. П. Е. Шелеста. 8 апреля 1965 г. *Центральный державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України)*. Ф. 1, оп. 24, спр. 5990, арк. 157–158.
2. Виступ Прем'єр-міністра України Олексія Гончарука на каналі ICTV. 2 вересня 2019 р. URL: https://www.youtube.com/watch?v=_rqqDqknFQU (дата звернення: 14.09.19).
3. Гуменюк А. А. Охрана труда в СССР в 1953–1985 гг. (по материалам Нижнего Поволжья). *Известия Саратовского университета. Серия История, Международные отношения*. 2015. № 1. С. 106–114. URL: http://nvsu.ru/ru/otd_international/1967/1.pdf (дата звернення: 03.09.19).
4. Даниленко В. М. Політичні зміни в СРСР і Україні в період хрущовської «відлиги». *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. Вип. 14. С. 3–17.
5. Даниленко В. М., Новохатько Л. М. Економіка України в добу деєсталінізації (1956–1965). *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження*: в 2-х т. НАН України. Інститут історії України. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 2. С. 406–456.
6. Докашенко В. М. «Відлига» в контексті розширення прав і обов'язків професійних спілок. *Грані історії. Вип. 8: збірник наукових праць*. Артемівськ: вид-во ГПМ, 2015. С. 46–67.
7. Докашенко В. М. Метаморфози організаційної будови радянських профспілок (середина 50-х – середина 60-х рр.). *Грані історії. Випуск 6. Збірник наукових праць*. Горлівка: Вид-во ГПМ «ДДПУ», 2013. С. 47–57.
8. Жидецький В. Ц. Основи охорони праці: підручник. Львів: Афіні, 2004. URL: <https://westudents.com.ua/glavy/3379-z-stor-naglyadu-za-ohoronoyu-pratsv-ukran.html> (дата звернення: 07.09.19).
9. Информация о работе инспекторской группы Винницкого областного совета профсоюзов за второй квартал 1958 г. *ЦДАВО України*. Ф. 2605, оп. 8, спр. 1798.
10. Конституція (Основний Закон) Української Радянської соціалістичної республіки. Затверджено Постановою надзвичайного XIV Українського З'їзду Рад від 30 січня 1937 р. URL: http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/T370001.html (дата звернення: 06.09.19).
11. О контрольных цифрах развития народного хозяйства СССР на 1959–1965 гг. Доклад товарища Н. С. Хрущёва. *Внеочередной XXI съезд Коммунистической партии Советского Союза. 27 января 1950 г. – 5 февраля 1959 г. Стенографический отчет*. Т. 1. Москва: Госполитиздат, 1959. С. 12–120.

12. О мерах по дальнейшему улучшению охраны труда на предприятиях и стройках. Постановление Совета Министров СССР и Всесоюзного Центрального Совета профессиональных союзов. 23 января 1962 г. № 73. *Собрание постановлений правительства Союза Советских Социалистических республик*. Москва: Госполитиздат, 1962. № 2. С. 23–27. (Далі: СПП СССР).
13. О мерах по улучшению состояния охраны труда и технике безопасности на железнодорожном транспорте. Постановление Совета Министров СССР от 21 февраля 1950 г. № 746. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_477.htm (дата звернення: 07.09.19).
14. О передаче технической инспекции центральных комитетов профсоюзов и страховых врачей профсоюзных организаций в ведение советов профсоюзов. Постановление ВЦСПС от 17 августа 1957 г. *Справочник профсоюзного работника*. Москва: Профиздат, 1965. С. 227–229.
15. О повышении роли профсоюзов в хозяйственном строительстве. Постановление Пленума ЦК КПСС 16–17 декабря 1957 г. *Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986)*. Т. 9. 1956–1960. 9-е изд. доп. и испр. Москва: Политиздат, 1986. С. 215–228.
16. О порядке слияния Народного Комиссариата труда Союза ССР с Всесоюзным Центральным Советом профессиональных союзов. Постановление Совета Народных Комиссаров и Всесоюзного Центрального Совета профессиональных союзов. URL: http://www.libussr.ru/dok_ussr/ussr_3229.htm (дата звернення: 08.09.19).
17. Обучение кадров и профактива за 1963 г. Справка Укрсовпрофа. *Центральный державний архів вищих органів влади і управління України*. Ф. 2605, оп. 8, спр. 3657.
18. Отчёт о работе инспекторской группы Винницкого облсовпрофа за 1958 г. *ЦДАВО України*. Ф. 2605, оп. 8, спр. 1798.
19. Отчёт технической инспекции труда Днепропетровской, Запорожской, Донецкой областей за первую половину 1964. *ЦДАВО України*. Ф. 2605, оп. 8, спр. 4229; Справка о состоянии техники безопасности и производственного травматизма на предприятиях угольной промышленности. *ЦДАГО України*. Ф. 1, оп. 24, спр. 6080.
20. Отчётный доклад Центрального Комитета Коммунистической Советского Союза XX съезду партии. Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Н. С. Хрущева. *XX съезд Коммунистической партии Советского Союза 14–15 февраля 1956 г. Стенографический отчет*. Т. I. Москва: Госполитиздат, 1956. С. 9–120.

21. Положение о доверенных врачах советов профсоюзов и центральных комитетов профсоюзов. URL: http://ussdoc.com_communizm/ussr_5248.htm (дата звернення: 11.11.19).
22. Положение о комиссии охраны труда фабричного, заводского, местного (цехового) комитета профсоюза. Утверждено постановление Президиума ВЦСПС от 4 октября 1963 г. *Справочник профсоюзного работника* Москва: Профиздат, 1965. С. 261–263.
23. Положение о правах фабричного, заводского, местного комитета профессиональных союзов. Утверждено Указом Президиума Верховного Совета СССР от 15 июля 1958 г. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1958. № 15, ст. 282.
24. Положение о республиканском, краевом и областном совете профсоюзов. Постановление Президиума ВЦСПС от 17 августа 1957 г. *Бюллетень Всесоюзного Центрального Совета профессиональных союзов*. 1957. Август. № 16. С. 1–4. (Далі: Бюллетень ВЦСПС).
25. Программа Коммунистической партии Советского союза. Принята XXII съездом КПСС. *XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза. 17–31 октября 1961 г. Стенографический отчет Т. III*. Москва: Политиздат, 1961. С. 229–335.
26. Протокол № 28 засідання президії Укрпрофради від 19 серпня 1955 р. *ЦДАВО України*. Ф. 2605, оп. 8, спр. 1033.
27. Протокол № 35 засідання президиума Українського республіканського совета профсоюзов 19 декабря 1957 г. *ЦДАВО України*. Ф. 2605, оп. 8, спр. 1400. С. 255.
28. Семенов В. И. Охрана труда в СССР (правовые проблемы). *В. И. Семенов. Избранные труды*. Минск: Ред. журнала «Промышленно-торговое право», 2013. С. 14–460. URL: <https://union.by/files/00214/obj/110/2283/doc/semenkov-izbrannie-trudi.pdf> (дата звернення: 25.08.19).
29. Симород З. К. Профспілки і трудові правовідносини (контрольні функції профспілок при встановленні і припиненні трудових правовідносин. Київ: Наукова думка, 1957. 159 с.
30. Соціальні трансформації: пізній сталінізм і хрущовська доба: монографія / кол. авт., відп. ред. В. М. Даниленко; ред.-упоряд. Н. О. Лаас. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 698 с.
31. Среднегодовая численность рабочих и служащих по союзным республикам. *Народное хозяйство СССР в 1963 г. Статистический ежегодник*. Москва: Профиздат, 1965. С. 476.
32. Средние зарплаты в России и СССР с 1897 по 2010 гг. (без автора). URL: <http://analysisclub.ru/index.php?page=schiller&art=2757> (дата звернення: 24.09.2019).

33. Статут професійних спілок. Затверджений XII з'їздом профспілок СРСР 27 березня 1959 р. Київ: Політвидав України, 1959. 47 с.
34. Устав профессиональных союзов СССР. Утвержден XI съездом профсоюзов СССР 15 июня 1954 г. Москва: Профиздат, 1955. 31 с.

References

1. V CzK KPSS. Pis`mo Pervogo sekretarya CzK Kompartii Ukrainy`. P. E. Shelesta. 8 aprelya 1965 g. [*In the CPSU Central Committee. Letter from the First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine. PE The sixth. April 8, 1965*]. Czentral`nij derzhavnij arkhiv` gromads`kikh ob'yednan` Ukraini (CzDAGO Ukraini). F. 1. Op. 24. Spr. 5990. S. 157–158.
2. Vystup Premier-ministra Ukrainy Oleksiia Honcharuka na kanali ICTV. 2 veresnia 2019 r. [*Prime Minister of Ukraine Oleksiy Honcharuk's speech on ICTV on September 2, 2019*]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=rqqDqknFQU> (data zvernennia: 14.09.19).
3. Gumenyuk A. A. Okhrana truda v SSSR v 1953–1985 gg. (po materialam Nizhnego Povolzh`ya). [*Labor protection in the USSR in 1953–1985 (on materials of the Lower Volga region)*]. Izvestiya Saratovskogo universiteta. Seriya Istoriya, Mezhdunarodny`e otnosheniya. 2015. № 1. S. 106–114. URL: http://nvsu.ru/ru/otd_international/1967/1.pdf (data zvernennya: 03.09.19).
4. Danylenko V. M. Politychni zminy v SRSR i Ukraini v period khrushchovskoi «vidlyhy». Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka. [*Political changes in the USSR and Ukraine during the Khrushchev thaw. XX century Ukraine: culture, ideology, politics*]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2008. Vyp. 14, 3–17.
5. Danylenko V. M., Novokhatko L. M. Ekonomika Ukrainy v dobu destalinizatsii (1956–1965). Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia: v 2-kh t. [*The Economy of Ukraine in the Age of De-Stalinization (1956-1965)*]. NAN Ukrainy. Inctytut istorii Ukrainy. Kyiv: Nika-Tsentr, 2011. T. 2. S. 406–456.
6. Dokashenko V. M. «Vidlyha» v konteksti rozshyrennia prav i oboviazkiv profesii-nykh spilok. [*Thaw” in the context of the empowerment of trade unions*]. Hrani istorii. Vyp. 8: zbirnyk naukovykh prats. Artemivsk: vyd-vo HIIM, 2015. S. 46–67.
7. Dokashenko V. M. Metamorfozy orhanizatsiinoi budovy radianskykh profspilok (seredyna 50-kh – seredyna 60-kh rr. [*Metamorphoses of the organizational structure of the Soviet trade unions (mid 50's – mid 60's)*] Hrani istorii. Vyp. 6. Zbirnyk naukovykh prats. Horlivka: Vyd-vo HIIM «DDPU», 2013. S. 47–57.
8. Zhydetskyi V. Ts. Osnovy okhorony pratsi. Pidruchnyk. [*Basics of labor protection. Textbook*]. Lviv: Afiny, 2004. URL: <https://westudents.com.ua/glavy/3379-z-stor-naglyadu-za-ohoronoyu-prats-v-ukran.html> (data zvernennia: 07.09.19).

9. Informacziya o rabote inspektorskoj grupy` Vinniczkogo oblastnogo soveta profsoyuzov za vtoroj kvartal 1958 g. [*Information on the work of the inspection team of the Vinnytsia Regional Trade Union Council for the second quarter of 1958*]. CzDAVO Ukrainini. F. 2605. Op. 8. Spr. 1798.
10. Konstytutsiia (Osnovnyi Zakon) Ukrainskoi Radianskoj sotsialistychnoi respubliky. Zatverdzheno Postanovoiu nadzvychainoho KhIV Ukrainskoho Zizdu Rad vid 30 sichnia 1937 r. [*Constitution (Basic Law) of the Ukrainian Soviet Socialist Republic*]. URL: http://search.ligazakon. Ua/1_doc2.nsf/link1/T370001.html (data zvernennia: 06.09.19).
11. O kontrol`ny`kh czifrah razvitiya narodnogo khozyajstva SSSR na 1959–1965 gg. Doklad tovarishha N. S. Khrushchyova. Vneochednoej XXI s`ezd Kommunisticheskoj partii Sovetskogo Soyuzu. 27 yanvarya 1950 g. – 5 fevralya 1959 g. Stenograficheskij otchet. [*On control figures for the development of the national economy of the USSR for 1959–1965. Report of Comrade N. S. Khrushchev*]. T. 1. Moskva: Gospolitizdat, 1959. S. 12–120.
12. O merakh po dal`nejshemu uluchsheniyu okhrany` truda na predpriyatiyakh i strojkakh. [*On measures to further improve labor protection at enterprises and construction sites*]. Postanovlenie Soveta Ministrov SSSR i Vsesoyuznogo Czentral`nogo Soveta professional`ny`kh soyuzov. 23 yanvarya 1962 g. № 73. Sobranie postanovlenij pravitel`stva Soyuzu Sovetskikh Soczjalisticheskikh respublik. Moskva: Gospolitizdat, 1962. № 2. S. 23–27. (Dali` : SPP SSSR).
13. O merakh po uluchsheniyu sostoyaniya okhrany` truda i tekhnike bezopasnosti na zheleznodorozhnom transporte. Postanovlenie Soveta Ministrov SSSR ot 21 fevralya 1950 g. № 746. [*On measures to improve the state of labor protection and safety in railway transport*]. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_477.htm (data zvernennya: 07.09.19).
14. O peredache tekhnicheskoi inspekcii czentral`ny`kh komitetov profsoyuzov i strakhovy`kh vrachej profsoyuzny`kh organizacij v vedenie sovetov profsoyuzov. Postanovlenie VCzSPS ot 17 avgusta 1957 g. (1965). [*On the transfer of technical inspection of the central committees of trade unions and insurance doctors of trade union organizations to the councils of trade unions*]. Spravochnik profsoyuznogo robotnika. Moskva: Profizdat. S. 227–229.
15. O povy`shenii roli profsoyuzov v khozyajstvennom stroitel`stve. [*On the increasing role of trade unions in economic construction*]. Postanovlenie Plenuma CzK KPSS 16–17 dekabrya 1957 g. Kommunisticheskaya partiya Sovetskogo Soyuzu v rezolyuciyakh i resheniyakh s`ezdov, konferenczij i plenumov CzK (1898–1986). T. 9. 1956–1960. 9-e izd., dop. i ispr. Moskva: Politizdat, 1986. S. 215–228.
16. O poryadke sliyaniya Narodnogo Komissariata truda Soyuzu SSR s Vsesoyuzny`m Czentral`ny`m Sovetom professional`ny`kh soyuzov. Postanovlenie Soveta Narod-

- ny`kh Komissarov i Vsesoyuznogo Czentral`nogo Soveta professional`ny`kh soyuzov. [*On the procedure for merging the People's Commissariat of Labor of the USSR with the All-Union Central Council of Trade Unions. Resolution of the Council of People's Commissars and the All-Union Central Council of Trade Unions*]. URL: http://www.libussr.ru/do_ussr/ussr_3229.htm (data zvernennya: 08.09.19).
17. Obuchenie kadrov i profaktiva za 1963 g. Spravka Ukrsovprofa. [*Personnel and trade union training for 1963*]. Czentral`nij derzhavnij arkhiv vishhikh organiv vladi i upravlinnya Ukrainy. F. 2605. Op. 8. Spr. 3657.
 18. Otchyot o rabote inspektorskoj grupy` Vinniczkoogo oblsoprofa za 1958 g. [*Report on the work of the inspection team of Vinnitsa Regional Trade Union in 1958*]. CzDAVO Ukrainy. F. 2605. Op. 8. Spr. 1798.
 19. Otchyot tekhnicheskoy inspekczii truda Dnepropetrovskoj, Zaporozhskoj, Doneckoj oblastej za pervuyu polovinu 1964. [*Report of the technical labor inspection of the Dnipropetrovsk, Zaporizhzhya, Donetsk regions for the first half of 1964*]. CzDAVO Ukrainy. F. 2605. Op. 8. Spr. 4229.
 20. Otchetnyi doklad Tsentralnoho Komyteta Kommunysticheskoj Sovetskoho Soiuzu KhKh sjezdu partyy (1956). [*Report of the Central Committee of the Communist Soviet Union to the Twentieth Party Congress*]. Doklad Pervoho sekretaria TsK KPSS tov. N. S. Khrushcheva. XX syezd Kommunysticheskoj partyy Sovetskoho Soiuzu 1–15 fevralia 1956 g. Stenohrafycheskyi otchet. T. I. Moskva: Hospolityzdat. S. 9–120.
 21. Polozhenye o doverennykh vrachakh sovetov profsoiuzov y tsentralnykh komytetov profsoiuzov [*Regulations on trusted doctors of trade union councils and central trade union committees*]. URL: http://ussdoc.com_communizm/ussr_5248.htm (data zvernennia: 11.11.19).
 22. Polozhenye o komysyisy okhrany truda fabrychnoho, zavodskoho, mestnoho (tsekhovoho) komyteta profsoiuzu. [*Regulation on the labor protection commission of the factory, factory, local (workshop) committee of the trade union*]. Utverzhdeno postanovlenye Prezydyuma VTsSPS ot 4 oktiabria 1963 h. Spravochnyk profsoiuznoho robotnyka. Moskva: Profyzdat, 1965. S. 261–263.
 23. Polozhenye o pravakh fabrychnoho, zavodskoho, mestnoho komyteta professyonalnykh soiuzov (1958) [*Regulation on the rights of the factory, factory, local committee of trade unions*]. Utverzhdeno Ukazom Prezydyuma Verkhovnoho Soveta SSSR ot 15 yulia 1958 h. Vedomosty Verkhovnoho Soveta SSSR. № 15. St. 282.
 24. Polozhenye o respublykanskom, kraevom y oblastnom sovete profsoiuzov. [*Regulations on the republican, regional and regional council of trade unions*]. Postanovlenye Prezydyuma VTsSPS ot 17 avhusta 1957 h. Biulleten Vsesoiuznoho Tsentralnoho Soveta professyonalnykh soiuzov. 1957. Avhust. № 16. S. 1–4 (Dali: Biulleten VTsSPS).

25. Prohramma Kommunystycheskoi partyy Sovetskoho soiuz. Prynata KhKhII syezdom KPSS (1961) [*The program of the Communist Party of the Soviet Union. Adopted by the XXII Congress of the CPSU*]. XXII syezd Kommunystycheskoi partyy Sovetskoho Soiuz. 17–31 oktiabria 1961 h. Stenohrafycheskyi otchet T. III. Moskva: Polytyzdat. S. 229–335.
26. Protokol № 28 zasidannia prezydii Ukrprofrady vid 19 serpnia 1955 r. [*Minutes No. 28 of the Presidium of Ukropfradi Vid 19 serpnia 1955 r.*]. Tsentralnyi Derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. F. 2605. Op. 8. Spr. 1033.
27. Protokol № 35 zasedanyia prezydyuma Ukraynskoho respublykanskooho soveta profsoiuzov 19 dekabria 1957 h. [*Minutes No. 35 of the meeting of the Presidium of the Ukrainian Republican Council of Trade Unions on December 19, 1957*]. TsDAVO Ukrainy. F. 2605. Op. 8. Spr. 1400. S. 255.
28. Semenov V. I. (2013) Okhrana truda v SSSR (pravovy`e problemy`) [*Labor protection in the USSR (legal problems)*]. V. I. Semenov. Izbranny`e trudy`. Minsk: Red. zhurnala «Promy`shlenno-torgovoe pravo». S. 14–460. URL: https://union.by/files/00214/obj/110/2283/doc/semenov_izbrannie_trudi.pdf (data zvernennya: 25.08.19).
29. Symorod Z. K. (1957) Profspilky i trudovi pravovidnosyny (kontrolni funktsii profspilok pry vstanovlenni i prypynenni trudovykh pravovidnosyn [*Profiles and labor rights (control functions when installed and restrained labor rights)*]. Kyiv: Naukova dumka.
30. Sotsialni transformatsii: piznii stalinizm i khrushchovska doba. Kollectyvna monohrafiia (2015) [*Social transformation: the rise of steel and Khrushchov extras. Collective monograph*]/ vidp. red. V. M. Danylenko; red.-uporiad. N. O. Laas. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.
31. Srednegodovaya chislennost` rabochikh i sluzhashhikh po soyuzny`m respublikam. Narodnoe khozyajstvo SSSR v 1963 g. (1965) [*The average annual number of workers and employees in the Union republics*]. Statisticheskij ezhegodnik. Moskva: Profizdat. S. 476.
32. Srednie zarplaty` v Rossii [*Average salaries in Russia and the USSR from 1897 to 2010 (without an author)*] in SSSR s 1897 po 2010 g.` (bez avtora). URL: <http://analysisclub.ru/index.php?page=schiller&art=2757> (data zvernennya 24.09.201934)
33. Statut profesiinykh spilok (1959) [*The charter of trade unions of the USSR*]. Zatverdzhenyi KhII zizdom profspilok SRSR 27 bereznia 1959 r. Politvydav Ukrainy.
34. Ustav professional`ny`kh soyuzov SSSR (1955) [*The charter of trade unions of the USSR*]. Utverzhden KhI` s`ezdom profsoyuzov SSSR 15 iyunya 1954 g. Moskva: Profizdat.

УДК 94: 908] : [929: 7.071.2] (477.62) “19”

МИКОЛА ОЛІМПІЙОВИЧ ГРИЦЕНКО (17.07.1912–8.12.1979): ДО БІОГРАФІЇ ВИДАТНОГО УКРАЇНСЬКОГО АКТОРА

Литвиненко Роман

Нарис присвячено деяким аспектам біографії видатного українського актора театру і кіно Миколи Олімпійовича Гриценка, який народився, провів своє дитинство і молодість в Донбасі. До написання його спонукали розтиражовані в друкованих виданнях та інтернет-ресурсах помилки у біографічних відомостях як про самого Миколу Гриценка, так і членів його родини. Тому автор поставив за мету своєї наукової розвідки виправлення, уточнення й доповнення біографічних фактів щодо Миколи Гриценка і, побіжно, членів його родини, які припадають на донбаський період їхнього життя. Завдяки залученим архівним документам, мемуарним і деяким іншим джерелам, встановлено достеменну дату народження Миколи Гриценка – 17 (4) липня 1912 р., село Ясинувате Бахмутського повіту Катеринославської губернії. Також виправлено помилкову дату народження його сестри Лілії Гриценко, яка насправді народилася 16 (3) листопада 1917 р. в селищі Горлівка Бахмутського повіту, а її справжнє ім'я – Лідія. Виявлено маловідомі факти щодо батьків майбутніх акторів. Батько Олімпій Іванович Гриценко, 1882 р. народження, походить з козацького роду, який протягом XVIII–XX ст. проживав у селі Перегонівка Кобеляцького повіту Полтавської губернії. Мати Фаїна Василівна, за наявними даними, народилася 1883 р. в Горлівці. Встановлено, що її справжнє ім'я – Феодосія.

Микола Гриценко навчався у початковій школі № 1 в Ясинуватій (1919–1926), потім у Дніпропетровському технікумі залізничного транспорту (1927–1931). Після навчання він спочатку працював на залізничних станціях Мушкетове і Ясинувата (1931–1932). Коли родина переїхала до Макіївки, Микола Гриценко працював конструктором на металургійному заводі «Сталь» і одночасно вчився на музично-драматичному робочому факультеті (1932–1934). Згодом він полишає Донбас і вступає до Київського драматичного технікуму при музично-драматичному інституті імені Миколи Лисенка. Авторіві вдалося встановити, що внаслідок політичних переслідувань Олімпій Іванович Гриценко мусив покинути родину і потрапив на Урал, де працював на Станкобудівельному заводі № 78 до 1938 р., коли його звинуватили в антирадянській діяльності, заарештували і розстріляли. Фаїна Василівна і Лілія Олімпіївна близько 1935–1936 р. переїхали до Москви, куди дещо раніше прибув з Києва Микола Гриценко.

Ключові слова: Гриценко Микола Олімпійович, актор, біографія, Донбас, Горлівка, Макіївка, Мушкетове, Ясинувата.

Донбас подарував українському та світовому акторському мистецтву сузір'я славетних імен. Серед них особливе місце посідає видатний актор театру і кіно, народний артист СРСР (1964) Микола Олімпійович Гриценко, який втілював свій талант у багатьох яскравих, різнобічних і характерних ролях. Чого варті в цій галереї образів, скажімо, герої Вадима Рощина в «Ходіння по муках» (1959), Олексія Кареніна в «Анні Кареніній» (1967), Василя Мироновича у «Веселих Жабокричах» (1971), Миколи Татарінова у «Двох капітанах» (1976) чи навіть епізодичного генерала в потягу з «Сімнадцяти митей весни» (1973) (рис. 1)!

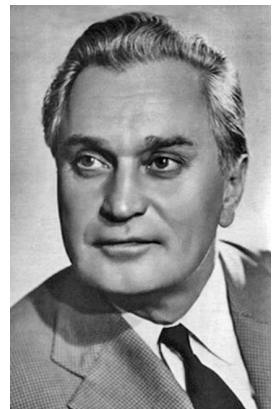

Рис. 1 – Микола Олімпійович Гриценко в кіноролях: 1 – Олексій Олександрович Каренін, «Анна Кареніна» (1967); 2 – німецький генерал у поїзді, «Сімнадцять митей весни» (1973); 3 – Микола Антонович Татаринів, «Два капітани» (1976); 4 – Вадим Петрович Рошин, «Ходіння по муках» (1959); 5 – старшина Василь Миронович, «Веселі Жабокричі» (1971); 6 – Вікентій Павлович Сперанський, «Ад'ютант його вельможності» (1969)

Миколі Гриценку присвячено серію нарисів у періодичних і тематичних виданнях про театр і кіно, його персоналії можна знайти у багатьох довідково-енциклопедичних виданнях різних країн. До 100-річчя актора побачили світ дві книги, одна з яких написана колегами по Вахтангівському театру [1], а друга підготовлена музейними співробітниками з його малої батьківщини [16]. Під час краєзнавчих розвідок нашу увагу в цьому масиві публікацій привернула та обставина, що деяка інформація з них, зокрема біографічного характеру, не відповідає історичній істині або є неточною. Саме це спонукувало автора підготу-

вати невеличкий нарис, присвячений окремим аспектам та епізодам біографії нашого славетного земляка в частині його донбаського періоду, який припадає на період дитинства, юнацтва і молодості.

Микола Гриценко народився в селі Ясинувата Бахмутського повіту Катеринославської губернії. Дата народження майбутнього актора заслуговує на окрему увагу. Майже всі джерела інформації, починаючи від друкованих видань і завершуючи інтернет-ресурсами, зазначають як дату народження Миколи Гриценка 11 (24) липня 1912 р. [5, 178; 6, 188; 7; 8, 212; 9; 10 та ін.]. Як нещодавно з'ясувалося, ця дата не відповідає реальній. Нами це виявлено самостійно і незалежно в результаті роботи з архівними джерелами. І лише згодом ми дісталися до видання, підготовленого співробітницею Ясинуватського музею Ларисою Іщенко, в якому вперше указано правильну дату народження майбутнього актора [16, 11–12]. Отже, у першій частині метричної книги Миколаївської церкви Катеринославської духовної консисторії села Ясинувата запис за № 89 засвідчує, що Микола Гриценко народився 4 липня і був хрещений 8 липня 1912 р. (рис. 2) [14, 53 зв–54]. Переведення цієї дати з юліанського на сучасний григоріанський календар дає 17 липня 1912 р. Саме 4 (17) липня 1912 р., як дату народження Миколи Олімпійовича Гриценка, ми нещодавно вписали на відповідній сторінці української Вікіпедії [7], решта подібних ресурсів очікують на правку.

ІСТОРИЧЕСКОЙ КНИГИ НА 1912 г.				Имена родившихся	Знание, имя, отчество и фамилия родителей, какого исповедания
Счетъ родившихся		Мѣсяцъ и день			
Мужскаго пола	Женскаго пола	Рожденія	Крещенія		
89.	—	4.	8.	Уликовичъ	Полтавской губернии, Подольскаго уѣзда, Соколовской волости, деревни Терелоговки крестьянинъ Антоній Ивановичъ Гриценко и законная жена его Александръ Васильева; оба православныя. Семейство Александръ Осиповъ Осиповъ Теофановичъ Михаилъ Петровичъ

Рис. 2 – Запис з метричної книги про народження Миколи Гриценка [14, арк. 53 зв]

Виявлена помилка спричинила аналогічну перевірку стосовно рідної сестри Миколи Гриценка – Лілії Олімпіївни Гриценко, також відомої актриси театру і кіно, оперної співачки. Яким же було наше здивування, коли у неї ми також виявили помилкову дату народження, поширену у різних джерелах інформації: 11 (24) грудня 1917 р. [3; 4]. Крім того, виявилось, що в метричному записі значиться інше ім'я дівчини. Отже, у першій частині метричної книги Миколаївської церкви селища Горлівка запис за № 251 засвідчує, що у подружжя Гриценків народилася 3 листопада (хрещена 26 листопада) 1917 р. дочка Лідія (рис. 3) [13, 108 зв–109].

МЕТРИЧЕСЬКОЇ КНИГИ № 19					
Счета родившихся		Місяця и день		Имена родившихся	Звание, имя, отчество и фамилия родителей, какового вѣроисповѣданія
Мужеска пола	Женска пола	Рождения	Хрещенія		
		Новадобр			
	251	3	26	Лідія Пав. Гриценко	Полтавської губ. Ковалівського уѣз. Соколовської вол. Лідії Івановни Гриценко и законныя ея жена Катерини Васильевны оба православныя Дяди-Матвей Иванович Полтав. уѣз. Ковалівск. о

Рис. 3 – Запис з метричних книги про народження Лідії Гриценко [13, арк. 108зв]

Наразі важко пояснити причину та витоки цих розтиражованих помилок у датах народження М. О. Гриценка і Л. О. Гриценко. Вважати їх технічними, викликаними, скажімо, перекладанням дат зі старого на новий стиль, немає підстав, адже реальні дати від помилкових відокремлює в першому випадку 7 днів, а в другому – 38 днів, але ж ніяк не 13, які є розбігом між юліанським та григоріанським календарями для ХХ ст. Впадає в око одноманітна форма обох помилок – 11 (24) число місяця. Цей факт не розкриває природу власне помилок, але натякає на єдине джерело їхнього походження, що залишається для нас невідомим.

Метричні книги також надають деяку інформацію про батьків Миколи і Лілії. Батька, Олімпія Івановича Гриценка, записано як селянина «деревні» Перегонівки Сокольської волості Кобеляцького повіту Полтавської губернії [13, 108 зв;

14, 53 зв]. Народився Олімпій Гриценко 1882 р. Походить він з розгалуженого козацького роду, який, разом з кількома іншими, в першій чверті XVIII ст. заснували село Перегонівку в пониззі річки Ворскла. В подальшому воно так і зберігало статус козацького селища [20, 81, № 1681]. Коли і за яких обставин Олімпій Іванович потрапив на Донбас, залишається невідомим. Маючи незавершену середню освіту, він працював переписувачем вагонів на залізничній станції Ясинувата.

Дружина Олімпія Івановича, мати Миколи й Лілії Гриценків, народилася 1893 р. В одній зі згаданих метрик дітей вона записана як Феодосія Василівна [14, 53 зв], а в іншій – Феонія Василівна [13, 108 зв]. Правильне ім'я – Феодосія, воно і значилося в паспорті. Однак у житті маму Миколи Гриценка всі називали Фаїною Василівною. Вочевидь, таке фривольне ставлення Фаїни / Феонії [Феодосії] Василівни до свого імені позначилося і на імені доньки, яку, замість офіційного варіанта Лідія, по життю називали Лілією. У згадуваній вище збірці Феодосію Василівну подано як прибулу на Донбас разом з чоловіком з полтавського села Перегонівки [16, 11]. Вважаємо цей висновок дещо поспішним, адже він не ґрунтується на документальних джерелах, а є лише припущенням. Показово, що й самі мешканці Перегонівки засвідчують місцеве коріння лише Олімпія Івановича Гриценка, пригадуючи його неодноразові приїзди до села разом з дітьми Миколою та Лілією [17]. Ми ж звернемо увагу на спогади актриси Юлії Костянтинівни Борисової, згідно з якими Фаїна [Феодосія] Василівна народилася у Горлівці [18]. На це натякає і один непрямий факт, який наведемо зараз.

Отже, дитинство Миколи Гриценка почалося в Ясинуватій. Щоправда в бурхливий період революційних подій 1917 р. родина на деякий час переїхала до Горлівки, вірогідно до родичів Феодосії Василівни, де восени й народилася менша сестра Миколи – Лілія. Згодом вони знову повернулися до Ясинуватої. Жили Гриценки в будинку № 137 по вул. Октябрській, на якому 2012 р. відкрили меморіальну дошку (рис. 4).

Микола Гриценко, а потім і його сестра, навчався у школі № 1. Крім того, хлопець навчався гри на скрипці у місцевому музичному училищі, за підтримки

Рис. 4 – Меморіальна дошка на будинку, в якому жила родина Гриценків (м. Ясинувата Донецької обл., вул. Октябрська, будинок № 137)

матері захоплювався самодіяльним театром. Проте, через ставлення батька до мистецтва як несерйозного і непевного роду діяльності, Микола мусив обирати практичну професію. Закінчивши 7 класів ясинуватської початкової школи (1926 р.), Микола Гриценко вступив на будівельне відділення Дніпропетровського політехнікуму залізничного транспорту, де і навчався протягом 1927–1931 рр. Повернувшись на батьківщину, дипломований спеціаліст спочатку (1931–1932) працював техніком-десятиником по будівлям і спорудам 2-ї дистанції залізничної станції Мушкетове (наразі в м. Донецьк), а потім – техніком-наглядачем на станції Ясинувата (рис. 5).

1

2

Рис. 5 – Залізничні станції, на яких працював Микола Олімпійович Гриценко:
1 – Мушкетове; 2 – Ясинувата

Невдовзі родина Гриценків перебралася до сусідньої Макіївки, де Микола Олімпійович влаштувався на роботу конструктором технічного відділу металургійного заводу «Сталь». Щоби якось скрасити нудну професію і повсякденність, він одночасно навчався на музично-драматичному робфаці (1932–1934). Остаточо усвідомивши, що технічна професія не є його покликанням, 1934 р. Микола Олімпійович Гриценко їде до Києва і вступає до Київського драматичного технікуму при музично-драматичному інституті імені Миколи Лисенка, тим самим присвятивши своє подальше життя професійному театрові та кіно, де його талант і майстерність знайшли яскраву реалізацію і загальне визнання. Власне цими подіями і завершився донбаський період життя видатного українського актора.

Оскільки ж родина Гриценків ще деякий час продовжувала жити в Донбасі, варто простежити цей період їхнього життя до кінця. Втім, саме він чи не найменше забезпечений надійними документальними даними. Після переїзду до Макіївки, за однією інформацією, Олімпій Іванович Гриценко працював начальником транспортного підрозділу заводу «Сталь». В одному нарисі повідомляється, що в ці роки починається важкий період у житті Олімпія Івановича, який завершився безпідставними звинуваченнями по виконанню службових обов'язків і від'їздом на народне будівництво «Балхашбуд», з мовчазної згоди дружини [15]. В іншій статті зазначається, що останні документальні відомості про О. І. Гриценка містяться у довідці (23.11.1932 р.) Макіївської агломераційної фабрики, де він працював завідувачем транспортним відділом, а у спогадах близьких до родини людей згадується про арешт Олімпія Івановича [16, 16].

Ця довідка виявилася не останнім документом. Нам вдалося встановити, що Олімпій Іванович Гриценко після того, як полишив Макіївку (обставини так і залишаються невідомими), а відбулося це, за нашими підрахунками, близько 1935–1936 рр., працював у Челябінську на Станкобудівельному заводі № 78 імені Серго Орджонікідзе начальником транспортного відділення. І саме тут, 5 квітня 1938 р. його було заарештовано за «антирадянську діяльність». Звинувачення було висунуте за трьома статтями КК РРФСР: 58-6 (шпигунство), 58-9 (терористична діяльність), 58-11 (організація контрреволюційної діяльності). Після піврічного перебування в ув'язненні, 5 жовтня 1938 р. О. І. Гриценка було засуджено Трійкою УНКВС по Челябінській області до вищої міри покарання і того ж дня розстріляно. Майже двадцять років потому, 4 червня 1957 р., Олімпія Івановича було реабілітовано [2; 11; 12]. Перша дружина Миколи Олімпійовича, актриса Ірина Буніна, розповідала, що про сам факт репресії родина знала [19, 93]. А чи відомі їй були деталі всіх цих трагічних обставин і подій – невідомо. Найімовірніше – ні. На це натякає і той факт, що коли у 2000-х рр. було направлено запит до Служби безпеки України щодо долі Олімпія Івановича Гриценка, офі-

ційна відповідь повідомляла, що ця людина у списках не значиться [19, 93]. Від себе додаю, що немає інформації про нього і в довідниках «Реабілітовані історією» по Донецькій та Полтавській областях. Лише тепер стає зрозумілим, що шукати треба було не в Україні, а за Уралом в Російській Федерації, куди запроторили і де знищили одного з мільйонів безвинних українців.

Вочевидь, що Феодосія / Фаїна Василівна Гриценко з донькою Лілією, опинившись удвох після від'їзду спочатку Миколи Олімпійовича, а потім Олімпія Івановича, надовго в Макіївці не залишилися. Після успішних дебютів на Все-союзній олімпіаді з художньої самодіяльності у Сталіному та Дніпропетровську, близько 1936 р. Лілію Олімпіївну запросили до оперної студії при Большому театрові, й вони з матір'ю переїхали до Москви, куди незадовго до цього прибув з Києва і Микола Олімпійович Гриценко.

Завершуючи цей нарис, висловимо сподівання на те, що виявлені нами факти будуть враховані як під час укладання біографічних матеріалів про Миколу Олімпійовича Гриценка та членів його родини, так і в історико-красознавчих розвідках.

Abstract

The essay is dedicated to some aspects of the biography of the prominent Ukrainian actor of theater and cinema Mykola Grytsenko, who was born, spent his childhood and youth in Donbas. His writing was prompted by errors in the biographical information of Mykola Hrytsenko and his family, distributed in print and online resources. Therefore, the author aimed to correct, clarify and supplement the biographical facts about Mykola Grytsenko and, incidentally, his family members, who belong to the Donbas period of their lives. Due to the archival documents, memoirs and some other sources involved, the exact date of birth of Mykola Grytsenko was established – July 17 (4) 1912, the village of Yasynuvate, Bakhmut county, Katerynoslav province. The birth date of Mykola's sister, Lilia Grytsenko, who was born on November 16 (3) 1917 in Gorlovka, Bakhmut County, was also corrected. Her real name is Lydia, not Lydia. We have found little known facts about the parents of future actors. Mykola's father, Olimpiy Grytsenko, was born in 1882 and comes from a Cossack family who lived for 18–20 centuries in Perehonivka village, Kobelyatsky county, Poltava province. Mykola's mother, Faina Vasyilivna, was born in Gorlovka in 1883. It is established that her real name was Theodosia.

Mykola Grytsenko attended elementary school No. 1 in Yasynuvata (1919–1926), then at the Dnepropetrovsk technical school of railway transport (1927–1931). After his studies, he first worked at the Mushketove and Yasynuvata railway stations (1931–1932). When the family moved to Makiivka, Mykola Grytsenko worked as a designer at the Steel Plant and at the same time studied at the Music and Drama Workers Department (1932–1934). He subsequently left the Donbas and entered the Kyiv Drama College at the Mykola Lysenko Music and Drama Institute. The author was able to establish that as a result of political persecution, Olimpiy Grytsenko had to leave the family and ended up in the Urals, where he worked at the Machine-Building Plant No. 78 until 1938, when he was accused of anti-Soviet activity, arrested and shot. Mother Faina Vasyilivna and sister Lilia about 1935–1936 moved to Moscow, where a little earlier arrived from Kiev Mykola Grytsenko.

Keywords: Mykola Grytsenko, actor, biography, Donbas, Horlivka, Makiivka, Mushketove, Yasynuvata.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вахтанговец, Николай Гриценко: сб. статей. Москва: Театралис, 2011. 224 с.
2. Главное управление «Объединенный архив Челябинской области». Ф. Р-467, оп. 3, д. 6999.
3. Гриценко Лилия Олимпиевна. *Кино: Энциклопедический словарь* / гл. ред. С. И. Юткевич; редкол.: Ю. С. Афанасьев, В. Е. Баскаков, И. В. Вайсфельд и др. Москва: Сов. энциклопедия, 1987. С. 105.
4. Гриценко, Лилия Олимпиевна. *Википедия*. URL:https://ru.wikipedia.org/wiki/Гриценко,_Лилия_Олимпиевна
5. Гриценко Микола Олімпійович. *Мистецтво України: Біографічний довідник* / упоряд.: А. В. Кудрицький, М. Г. Лабінський; за ред. А. В. Кудрицького. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1997. 700 с.
6. Гриценко Микола Олімпійович. *Митці України: Енциклопедичний довідник* / упоряд.: М. Г. Лабінський, В. С. Мурза; за ред. А. В. Кудрицького. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1992. 848 с.
7. Гриценко Микола Олімпійович. *Вікіпедія*. URL:https://uk.wikipedia.org/wiki/Гриценко_Микола_Олімпійович
8. Гриценко Николай Олимпиевич. *Всемирный биографический энциклопедический словарь* / редкол.: В. И. Бородулин, Н. М. Кузнецов, Н. М. Ланда и др.; гл. ред. А. П. Горкин. Москва: Большая Российская энциклопедия, 1998. 926 с.
9. Гриценко Николай Олимпиевич. *Кино: Энциклопедический словарь* / гл. ред. С. И. Юткевич; редкол.: Ю. С. Афанасьев, В. Е. Баскаков, И. В. Вайсфельд и др. Москва: Сов. энциклопедия, 1987. С. 105.
10. Гриценко, Николай Олимпиевич. *Википедия*. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Гриценко,_Николай_Олимпиевич
11. Гриценко Олимпий Иванович. *Бессмертный барак. Единая база данных жертв репрессий в СССР. Книга Памяти жертв политической репрессий в Челябинской области*. URL: <https://bessmertnybarak.ru/books/person/283534/>
12. Гриценко Олимпий Иванович. *Открытый список*. URL:[https://ru.openlist.wiki/Гриценко_Олимпий_Иванович_\(1882\)](https://ru.openlist.wiki/Гриценко_Олимпий_Иванович_(1882))
13. Метрическая книга Николаевской церкви Екатеринославской духовной консистории поселка Горловка Бахмутского уезда Екатеринославской губернии для записи родившихся, бракосочетавшихся и умерших на 1917 год. ДАДО. Ф. 374, оп. 1, сп. 19.
14. Метрическая книга Николаевской церкви Екатеринославской духовной консистории села Ясиноватого Бахмутского уезда Екатеринославской губернии для записи родившихся, бракосочетавшихся и умерших на 1912 год. ДАДО. Ф. 251, оп. 1, сп. 14.

15. Николай Гриценко – самый известный ясиноватец. URL: <https://yasispol-kom.ru/novye-stranichki-iz-zhizni-aktera/>
16. Николай Гриценко: театр в театре: сб. воспоминаний и биограф. материалов / Е. Семёнова, Л. Максакова и др.; сост. Лариса Ищенко. Донецк: Юго-Восток, 2012. 187 с.
17. Перегонівка (Кобеляцький район). *Вікіпедія*. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Перегонівка_\(Кобеляцький_район\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Перегонівка_(Кобеляцький_район))
18. Признание в любви: Юлия Борисова: мемуары. *Поюровский Б. М. Что осталось на трубе...: Хроника театральной жизни второй половины XX века*. Москва: Центрполиграф, 2000. С. 27–29.
19. Семенова Е. Николай Гриценко. Загадка гения. *Николай Гриценко: театр в театре*. Донецк: Юго-Восток, 2012. С. 23–122.
20. Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел: [По сведениям 1859]. [Вып.] XXXIII: Полтавская губерния / обраб. Н. Штиглицом. Санкт-Петербург: изд. Центр. стат. ком. Мин. внутр. дел, 1862. 262 с.

References

1. Vahtangovets. Nikolay Gritsenko (2011) Sb. statey. Moskva: Teatralis.
2. Главное управление «Об'єдинений архів Челябінської області» [*General Directorate "Joint Archive of the Chelyabinsk Region"*]. F. R-467, оп. 3, д. 6999.
3. Gritsenko Liliya Olimpievna (1987) *Kino: Entsiklopedicheskiy slovar* / Gl. red. S. I. Yutkevich; Redkol.: Yu. S. Afanasev, V. E. Baskakov, I. V. Vaysfeld i dr. Moskva: Sov. entsiklopediya.
4. Gritsenko, Liliya Olimpievna. *Vikipediya*. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Гриценко,_Лилия_Олимпиевна
5. Hrytsenko Mykola Olimpiiovych (1997). *Mystetstvo Ukrainy: Biografichniy dovidnyk* / uporiad.: A. V. Kudrytskyi, M. H. Labinskyi; za red. A. V. Kudrytskoho. Kyiv: «Ukrainska entsyklopediia» im. M. P. Bazhana.
6. Hrytsenko Mykola Olimpiiovych (1992). *Mytsi Ukrainy: Entsyklopedychnyi dovidnyk* / uporiad.: M. H. Labinskyi, V. S. Murza; za red. A. V. Kudrytskoho. Kyiv: «Ukrainska entsyklopediia» im. M. P. Bazhana.
7. Hrytsenko Mykola Olimpiiovych. *Vikipediya*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Гриценко_Микола_Олімпійович
8. Gritsenko Nikolay Olimpievich (1998). *Vsemirnyiy biograficheskiy entsiklopedicheskiy slovar* / Redkol.: V. I. Borodulin, N. M. Kuznetsov, N. M. Landa i dr.; Gl. red. A. P. Gorkin. Moskva: Bolshaya Rossiyskaya entsiklopediya.

9. Gritsenko Nikolay Olimpievich (1987). *Kino: Entsiklopedicheskiy slovar* / Gl. red. S. I. Yutkevich; Redkol.: Yu. S. Afanasev, V. E. Baskakov, I. V. Vaysfeld i dr. Moskva: Sov. entsiklopediya.
10. Gritsenko, Nikolay Olimpievich. *Vikipediya*. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Гриценко,_Николай_Олимпиевич
11. Gritsenko Olimpiy Ivanovich. *Bessmertnyy barak. Edinaya baza dannyih zhertv repressiy v SSSR. Kniga Pamyati zhertv politicheskoy repressiy v Chelyabinskoy oblasti*. URL: <https://bessmertnybarak.ru/books/person/283534/>
12. Gritsenko Olimpiy Ivanovich. *Otkryitiy spisok*. URL: [https://ru.openlist.wiki/Гриценко_Олимпий_Иванович_\(1882\)](https://ru.openlist.wiki/Гриценко_Олимпий_Иванович_(1882))
13. *Metricheskaya kniga Nikolaevskoy tserkvi Ekaterinoslavskoy duhovnoy konsistorii poselka Gorlovka Bahmutskogo uезда Ekaterinoslavskoy gubernii dlya zapisi rodivshihsy, brakosochetavshihsy i umershih na 1917 god. [The metric book of the St. Nicholas Church of the Ekaterinoslav spiritual consistory of the Gorlovka village, Bakhmut district of the Ekaterinoslav province for recording born, married and dead for 1917] DADO. F. 374, op. 1, sp. 19.*
14. *Metricheskaya kniga Nikolaevskoy tserkvi Ekaterinoslavskoy duhovnoy konsistorii sela Yasinovatogo Bahmutskogo uезда Ekaterinoslavskoy gubernii dlya zapisi rodivshihsy, brakosochetavshihsy i umershih na 1912 god [The metric book of the St. Nicholas Church of the Ekaterinoslav spiritual consistory of the Yasinovata village, Bakhmut district of the Yekaterinoslav province for recording born, married and deceased for 1912]. DADO. F. 251, op. 1, sp. 14.*
15. Nikolay Gritsenko – samyy izvestnyy yasinovatets [*Nikolay Gritsenko – the most famous resident of the Yasinovataya city*]. URL: <https://yasispolkom.ru/novye-stranichki-iz-zhizni-aktera/>
16. Nikolay Gritsenko: teatr v teatre: sb. vospominaniy i biogr. materialov (2012) [*Nikolai Gritsenko: theater in the theater: a collection of memoirs and biographical materials*] / E. SemYonova, L. Maksakova i dr.; sost. Larisa Ischenko. Donetsk: Yugo-Vostok.
17. Perehonivka (Kobeliatskiy raion). *Vikipediia*. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Perehonivka_\(Kobeliatskiy_raion\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Perehonivka_(Kobeliatskiy_raion))
18. Priznanie v lyubvi: Yuliya Borisova: memuary (2000) [*Declaration of love: Julia Borisova: memoirs*]. Poyurovskiy B. M. *Chto ostalos' na trube...: Hronika teatral'noj zhizni vtoroj poloviny HKH veka*. Moskva: Centrpolingraf, 27–29.
19. Semenova, E. (2012) Nikolay Gritsenko. Zagadka geniya [*Nikolay Gritsenko. The mystery of genius*]. Nikolay Gritsenko: teatr v teatre. Donetsk: Yugo-Vostok, 23–122.

20. Spiski naselennyih mest Rossiyskoy imperii, sostavlenyie i izdavaemyie Tsentralnyim statisticheskim komitetom Ministerstva vnutrennih del (1862) [*Lists of settlements of the Russian Empire, compiled and published by the Central Statistical Committee of the Ministry of the Interior: [According to 1859]. XXXIII: Poltava Province*]: [Po svedeniyam 1859]. [Vyp.] XXXIII: Poltavskaya guberniya / Obrab. N. Shtiglitsom. Sankt-Peterburg: izd. Tsent. stat. kom. Min. vnutr. del.

УДК 93:327.82+94(477)

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В ПОЛІТИЧНИХ МАНІПУЛЯЦІЯХ ЕПОХИ ПОСТПРАВДИ

Мелекєсцев Кирило

Стаття базується на аналізі новітньої літератури (наукових статей, авторських блогів) і джерел (повідомлень у соціальних мережах, веб-сайтах ЗМІ) для деталізації використання у діяльності політичних сил, діячів, державних органів влади історії для підтримки тих чи інших дій у зовнішній політиці. Методика статті, пов'язана з дослідженням джерел з мережі Інтернет, базується на сучасних реаліях так званої «епохи постправди», у якій емоційність того чи іншого повідомлення та його відповідність світогляду споживачів більшою мірою сприяють довірі, ніж кореляція повідомлення з фактичною інформацією. Для «політики постправди» характерне домінування коротких, чітких повідомлень, що зможе легко запам'ятати читач, який вимушений сприймати велику кількість різноманітної інформації кожного дня. Хоча здебільшого до такої політики зараховують сучасні «брехливі новини» та неправдиві висловлювання державних діячів, проте наведені в статті приклади демонструють, що для Східної Європи особливо характерна орієнтація на історичні ретроспективи як підґрунтя для виправдання сучасних політичних рішень. Через це для впровадження державної політики та оформлення свого публічного іміджу суб'єкти політичної діяльності активно використовують соціальні мережі, такі як Twitter. На прикладах заяв державних діячів України, Польщі та Москви розкрита багатостороння маніпуляція різноманітними фактами історії України (зокрема з їхнім викривленням) для підтвердження провідних наративів як в очах власного населення, так і задля вимагання компенсації з боку інших сторін. Останнє визначено як особливо перспективний напрям історичних маніпуляцій, що відрізняється від застарілої кремлівської практики фальсифікації та заперечень, проте ризикує розіграти й польсько-українські неузгодження у разі відсутності єдиної позиції.

Ключові слова: постправда, політика пам'яті, міжнародні відносини, історія України, українофобія.

Нинішня редакція словника Lexico Оксфордського університету визначає «постправдивими» такі явища, «що стосуються або позначають обставини, за яких об'єктивні факти менше впливають на формування громадської думки, ніж заклики до емоцій та особистої віри» [25]. Хоча концепт зазнав критики, адже передусім надає новій назви старим методам пропаганди, варто зазначити, що умови сьогодення створюють якісно новий контекст для діяльності пропаган-

дистів. Глобалізація та інформатизація суспільства роблять усі події в світі, з одного боку, відомими для всіх жителів планети з доступом до ЗМІ (більшість ЗМІ у мережі Інтернет безкоштовні та походять з різних країн, тож ситуація якісно відрізняється від доінтернетської доби, коли можна було або купити газету з обмеженого списку доступних, або отримувати інформацію, профільтовану телебаченням своєї країни), а з іншого – «менш важливими» для користувача (коли багато інформації про події в усьому світі, споживачі вимушені або ігнорувати частину інформації, або споживати її у максимальну скороченому вигляді). Перенасиченість інформацією призводить до того, що споживач все частіше читає лише невеликі повідомлення або навіть лише заголовки новин, щоб тримати себе в курсі інформації про все, що відбувається у світі [9].

Такою ситуацією активно користуються не лише ЗМІ (щоб отримувати додаткові перегляди своїх матеріалів і, відповідно, реклами, розміщеної партнерами), але й політики. Останні особливо зацікавлені у використанні схильності сучасного читача до споживання коротких, чітких повідомлень, причому таких, що відрізняються від стандартного «репертуару» політика. В решті-решт, навіть забудькуватий споживач інформації рано чи пізно помітить повторення попередніх обіцянок і фокусування на старих перемогах. Отже, для надання «живості» своїм виступам політики в епоху постправди люблять звертатися до історичної пам'яті. Їхні «екскурси» в історію, при цьому, можуть викривлювати події чи суперечити фактам, – для політики постправди це не проблема. Головне, щоб висловлювання було ємним, проголошено з упевненістю та здебільшого відповідало картині світу споживачів. У пересічного споживача немає часу займатися перевіркою фактів, отриманих з одного ресурсу, зіставленням різних джерел, навіть пошуком невідомих термінів, подій чи дат. Через це історична правда знаходиться перед великою загрозою від не лише політиків-зловмисників, але й від власне домінуючого способу споживання. Посилаючись на своє викривлене розуміння історії, люди формують у такий спосіб викривлене уявлення про політику сучасності, починають підтримувати реваншизм, іредентизм, акти вандалізму проти символів чи міст пам'яті «Іншого». Актуальним прикладом політики постправди стосовно історії є нещодавні вислови московського ватажка В. Путіна в інтерв'ю від 20 лютого 2020 р. Зауважимо, що для надання своїм словам вищезазначеної необхідної «впевненості», московський керманіч посилається на «загальновідомі реалії» того, що «українці та росіяни – то єдиний народ». Потім вже за такі «реалії» він починає видавати неправдиву інформацію стосовно історії («тільки у XVI ст. з'явилися перші мовні відмінності»), суперечить сам собі (відмінності у мові «починаються» у В. Путіна в XI, потім у XII, пізніше – у XIII, і, нарешті, у XVI ст.), підтасовує факти (ототожнює всіля-

ку «окраїну» Московії з Україною) та навіть згадує про застарілі міфи, про які зможе прочитати уважний глядач («український фактор почав розігруватися напередодні Першої світової війни австрійською спецслужбою») [12]. При цьому, на відміну від журналіста чи історика, політик не підпадає під жодні санкції за нехтування історичною пам'яттю, а в умовах постправди будь-яка неспростована інформація апіорі «може бути й правдивою» під певним кутом. Посилання на «різні погляди» як щит від звинувачень викривлення фактів також є характерним для постправдивого ставлення до історії.

В історіографії тема співвідношення історичної пам'яті з особливостями зовнішньої політики стає дедалі популярнішою. В Україні, звичайно, фокусується на власному досвіді, особливо у контактах з сусідніми країнами. Політика пам'яті в теоретичному та практичному вимірах ставала темою наукових конференцій [11]. Проте, знайомлячись з текстом багатьох робіт, що стосуються «політики пам'яті», читач знаходить, що вони здебільшого присвячені державній політиці щодо історії доби Другої світової війни та жертв радянської репресивної політики. В контексті використання пам'яті як елементу зовнішньої політики варта уваги дисертація А. Нінчука щодо ставлення до місць національної пам'яті як фактора українсько-польських відносин [8]. Польські колеги так само зверталися до питання використання історії у політиці постправди під час конференцій, розглядаючи теми неправдивих новин, заперечення геноциду, падіння авторитету гуманітарних дисциплін, кризи довіри до інформації, бажання споживача «довіряти брехні» [20]. З-поміж інших іноземних поглядів на проблему домінує бачення лише «сучасної» сторони політики постправди, лише проблеми «брехливих новин» та звинувачень ЗМІ у брехливості політиками. Виключенням є думка дослідниці Жаклін Джонс, яка приділяє значну увагу діяльності публічного історика в сучасному світі – у своєму блозі вона зауважила необхідність компіляції першоджерел сучасної епохи (як приклад – сертифікат про народження Б. Обами), а також перевірити наше ставлення до того, що може чи не може бути достовірним джерелом, адже для істориків майбутнього стане великою проблемою виокремлення правдивої та фальшивої інформації про теперішні події [21]. Подібні думки Д. Черніна з Чехії, який зауважує зростання псевдонаукових теорій та фальшивих наративів у історичній науці та інших дисциплінах в «еру постправди» [18]. У контексті зовнішніх зв'язків України та Польщі теми торкався й автор цієї статті в попередніх публікаціях [3; 4; 5; 22].

У вищезазначених публікаціях зазначалося поступове посилення з часом політизованого історичного дискурсу, висловлювання претензій щодо трактувань історії політиками (зокрема вищими органами законодавчої влади) Польщі та України. Проте попередні розвідки базувалися на традиційних джерелах (по-

відомленнях ЗМІ, аналітиці експертів, мемуарах державних діячів, історичній літературі), водночас епоха «постправди» кидає нові виклики дослідникам: інформація все частіше передається та споживається через так звані «соціальні мережі», а традиційні ЗМІ розжилися веб-сайтами, які поширюють новини мережею Інтернет. Однією з найпопулярніших систем для поширення новин стає соціальна мережа Twitter, у якій з часів Революції гідності утворилася та сегментувалася за політичними поглядами віртуальна спільнота українських користувачів. Особливістю Twitter є обмін короткими повідомленнями та можливість залучити до розмови майже будь-якого користувача мережі. Отож, Twitter став популярним майданчиком, на якому навіть анонімні користувачі отримали змогу заслужити увагу відомих зірок, вчених, різноманітних політиків. Останні віддають перевагу «монологам», не відповідаючи на коментарі користувачів (адже частенько ті можуть бути сформульовані у негативному чи жартівливому тоні) – найвідомішим прикладом такої поведінки є сторінка Президента США Д. Трампа, яка вже стала об'єктом досліджень американських вчених [23]. Альтернатива – політики, які активно спілкуються у мережі, як приклад акаунт регіонала М. Добкіна, що був заблокований мережею Twitter за ненормативну лексику [24]. Саме завдяки активності політиків у мережі українські дослідники починають казати про нову «Twitter-дипломатію» – особливу, «живу», відкриту широким народним масам презентацію політиків, політичних сил, навіть країн для створення позитивного публічного іміджу та налагодження контактів з іноземними колегами [15].

Тож, орієнтуючись на сучасні джерела, прямо пов'язані з новітніми способами поширення інформації, ми маємо на меті розкрити, у який спосіб історія України зображується в політичних маніпуляціях сучасності. Конкретно – розглянемо коментарі МЗС України та інших держав щодо подій історії, у яких формах вони публікувалися, що мали на меті.

Окрім вищезазначеного Twitter, органи влади, політичні сили та окремі політики України протягом останнього десятиліття вели сторінки у соціальних мережах. Так звана «діджиталізація» (оцифрування та публічна доступність інформації про діяльність органів влади) активно відбувалася протягом п'яти років після Революції гідності. В цей період створювалися сторінки міністерств та різноманітних державних служб, активність яких продовжувалася і за уряду В. Гройсмана, й уряду О. Гончарука. Прикладом офіційного представництва України (підтверджені сторінки мають у мережі Twitter особливу синю позначку) є створена у 2016 р. сторінка «Ukraine», метою якої є презентація української культури, природи, мови англомовній спільноті. Не обійшлося й без історії – сторінкою було створено групу повідомлень «#DecommunizationBenefits»,

в яких розкривалися особливості процесу декомунізації в Україні [26]. Цікавим є те, що «Ukraine» швидко почала брати й активну участь у взаємодії з подібними сторінками інших країн, зокрема з англомовною сторінкою МЗС Російської Федерації, розпочалися звинувачення один одного у пропаганді, зокрема до «дискусій» приєдналася спікерка московської дипломатії М. Захарова [16]. Кожна пов'язана з історією пам'ятна дата, кожна згадка про будівництво пам'ятників на честь діячів середньовічної Русі супроводжувалася обмінами невеличкими повідомленнями («твітами») між українськими та московськими Twitter-сторінками, які були вподобані та поширені тисячами користувачів. Великою темою стала подія, пов'язана зі згадкою у 2017 р. московським ватажком про «Анну Російську, королеву Франції», яка нібито розпочала «російсько-французькі відносини». Українські офіційні сторінки із сарказмом зустріли ці новини, на що отримали відповіді кількох офіційних російських представництв, розпочавши так звану «війну в коментарях» [27; 28]. Проводили пропаганду у зв'язку з помпезним встановленням В. Путіним пам'ятника Володимиру Великому, демонструючи англомовній спільноті, «як виглядає справжній монумент Володимира Великого» [29]. Також атакували спроби московського МЗС оголосити вшанування жертв Голодомору «політично мотивованим та таким, що суперечить історичним фактам» [30].

Такі «твіт-війни» датуються 2016–2017 рр., та останніми роками сторінка «Ukraine» значно обмежила свою діяльність (лише 16 твітів за весь 2019 р., 4 твіти за січень 2020 р.). Водночас подібну функцію взяли сторінки МЗС та Президента України. Вони, хоча й не мали практики «завітати» у коментарі до опонента, як це робила сторінка «Ukraine», однак трансливали у твіт-форматі будь-які офіційні коментарі МЗС та АП стосовно викривлення історії України іншими країнами. Це є новою тенденцією, що стосується вже 2017–2019 рр. Попередній досвід українсько-польських відносин до 2015 р. свідчив про те, що власне коментування питань історії було справою окремих депутатів та лідерів думок, але не офіційних МЗС та президентських адміністрацій [4]. Проте МЗС України за П. Клімкіна та В. Пристайка не залишало польську сторону без нагадувань про українську позицію щодо питань історії, при цьому навіть не надсилаючи традиційних нот протесту, а трансліюючи інформацію через соціальні мережі та ЗМІ. Як приклад – заява прес-служби МЗС про стурбованість законопроектом у Сейми Республіки Польща, який був спрямований зокрема проти українських націоналістичних організацій середини ХХ ст. [7]. Водночас за подібні коментарі з боку польської та ізраїльської сторін щодо вшанування Україною воїнів-націоналістів українська сторона викликала іноземних дипломатів та привертала увагу на «контрпродуктивність» таких заяв та традиційну пропо-

зицію про те, що «дискусії у цій сфері мають точитися на рівні істориків і експертів, а не політиків» [6; 10]. Проте у випадку заяв В. Путіна, про які йшлося на початку статті, з відповідями на них відбулася плутанина. На жодному інформаційному ресурсі Президента України чи зовнішньополітичного відомства не було опубліковано жодної заяви щодо слів кремлівського ватажка [2]. Водночас американське видання «Washington Examiner» заявило, що отримало коментар від Офісу Президента, в якому критикувалися висловлювання В. Путіна [19].

Отже, ми бачимо два варіанти стратегії української сторони щодо обговорення питань історії в інформаційних умовах постправди. Перший варіант – привертання уваги до негативних для України трактувань історії із комбінацією новітніх форм інформаційного спротиву з традиційною дипломатичною практикою (викликання дипломатів іноземних держав для надання пояснень та співбесіди). Така стратегія побудована на «логіці» політики постправди, за якою «вірною» є позиція тієї сторони, за якою «останнє слово» та чії заяви є чіткими, впевненими, вчасними. Стратегія спрямована на «внутрішнього споживача», забезпечення його впевненості в тому, що влада готова стояти «на захисті національної історії». Другий варіант – ігнорування заяви іншої сторони, «доки не спитують». Така стратегія побудована на бажанні забути про цю подію взагалі, тож вигідніша для ситуації, в якій на меті стоїть не погіршити відносини з іноземною стороною. Проте зазначимо, що саме така стратегія була використана ОПУ стосовно заяв В. Путіна.

Окрім того, незважаючи на критику подібних дій сусідів, українська сторона також залучала події історії в ряді заяв щодо інших країн. Наприклад, у відповідь В. Клаусу (який звинуватив західних політиків у тому, що вони нібито «спонукають Україну провокувати Росію») в українському МЗС намагалися «відбитися» від чеського політика посиланнями на історію. Конкретно – на своїй сторінці у Twitter С. Перебийніс звернувся до колишнього керівника Чехії з питанням: «Чи означає його заява про Україну його згоду з тими, хто вважав, що в 1938 році Чехословаччина спровокувала «обережного і розсудливого» Гітлера?» [17]. Подібний приклад – у заяві від 19 квітня 2018 р. п'ятого Президента України П. Порошенка, який під час виступу у Верховній Раді України з приводу створення автокефальної помісної церкви вирішив покепкувати з російської сторони, заявивши, що «Саме з Царгорода пролилося на нашу благословенну землю світло християнської віри... Це вже потім ми поділилися ним з тим Заліссям, де давні київські князі необачно заснували Москву» [1]. Слова Президента України були активно поширені ЗМІ, проте не було прокоментовано, що саме він мав на увазі. П. Порошенко згадував про «канонічну» радянську версію створення Москви князем Юрієм Довгоруким, який вже після того став прави-

телем Києва. Навіть якщо опустити дискусійність такого походження цього міста, варто наголосити, що історичне оповідання виявилось значно деформованим в устах державного діяча. Проте ці слова мали яскравий ефект, а спроби їх «відкорегувати» були лише з ворожої сторони.

Перспективною для українських держслужбовців темою політизації історії може стати нещодавній польсько-російських дипломатичний та інформаційний конфлікт, який також мав як «традиційні», так і «віртуальні» фронти. Як зазначив В. Сердюк, «історична активність Путіна і РФ призвела до того, що лідер керівної партії «Право і справедливість» Ярослав Качинський прямо заявив про необхідність виплат Москвою репарацій за збитки, завдані Радянським Союзом за часів Другої світової війни» [13]. Темою суперечки є відшкодування Російською Федерацією, що оголосила себе правонаступницею СРСР, шкоди, нанесеної громадянам Другої Республіки Польща за події часів Другої світової війни. Звичайно, не варто забувати, що польські вимоги реституції можуть зачепити й Україну, тож будь-яка позиція щодо цієї теми має бути узгодженою з польською стороною. Для досягнення такої позиції може бути як «твітер-дипломатія», так і традиційна дипломатична діяльність: як приклад – стаття П. Клімкіна про спільну польсько-українську історію, із закликом до «відвертого діалогу» задля порозуміння [14].

Отже, за 2015–2020 рр. як українські держслужбовці й політики, так і їхні колеги з інших країн опанували «майстерність» ведення сторінок у соціальних мережах, а також розповсюдження повідомлень, які відповідають історичним наративам за преференцією держав. У подальших дослідженнях варто прорахувати, хто саме розпочав таку тенденцію, та відокремити пропаганду від контрпропаганди й антипропаганди. Проте дані, зібрані на сьогодні, свідчать про те, що маніпуляцією історії у політичних інтересах зацікавлені й опоненти України на світовій арені, та й, власне, українська влада.

Abstract

The article is based on the analysis of the newest literature (scientific articles, private blogs) and sources (messages on social networks, news media websites) with the purpose of detailing the use of history as justification for certain actions in foreign policy in the activities of political figures, parties, various state authorities. Such materials and methods, centered on the research of Internet sources, are representative of the modern realities of the so-called “post-truth era”, in which the emotionality of a particular message and its correspondence to a consumer’s worldview are more conducive to the message being trusted than its actual correlation with factual information. Post-truth politics are characterized by short, clear messages that can easily be memorized by a reader that perceives large amounts of information every day. Although the term “post-truth” is usually attributed to contemporary “fake news” and false statements of statesmen, the examples listed in the article show how Eastern European countries in particular characteristically misuse history as a basis for justifying modern political decisions. For this reason, political actors actively

use social networks such as Twitter to implement state policy and to shape their own public image. The examples of statements made by various bureaucrats of Ukraine, Poland, and Moscow reveal the multifaceted manipulation of various facts in the history of Ukraine (including complete distortions) in order to confirm the countries' pro-government narratives, both to get support in the eyes of their own people, and to demand compensation from other parties. The latter strategy is defined as a new and particularly promising area of historical manipulation, which differs from the usual Kremlin practice of falsifications and objections, but risks also warming up Polish-Ukrainian disagreements in the absence of a unified position.

Key words: post-truth, memory politics, international relations, history of Ukraine, Ukrainophobia.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Заснування Москви – необачний крок: Порошенко тонко потролив росіян. *Апостроф*. 19 квітня 2020 р. URL: <https://apostrophe.ua/ua/news/politics/regional-policy/2018-04-19/osnovanie-moskvyi--oprometchiviyi-shag-poroshenko-tonko-potrollil-rossiyan-/127622> (дата звернення: 25.02.2020).
2. Зеленський і МЗС досі не наважились відповісти Путіну на його заяви про «неіснування» українців. *Прямий*. 23 лютого 2020 р. URL: <https://prm.ua/zelenskiy-i-mzs-dosi-ne-navazhilis-vidpovisti-putinu-na-yogo-zayavi-pro-neisnuvan-nya-ukrayintiv/> (дата звернення: 25.02.2020).
3. Мелекесцев К. І. Культурний та цивілізаційний аспект новітніх польсько-українських відносин (2005–2011). *Література та культура Полісся* / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2016. С. 200–210.
4. Мелекесцев К. І. Polish-Ukrainian relations and the issue of historical grievances in the societies of two countries. *Історичні і політологічні дослідження*. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2017. № 1. С. 270–283.
5. Мелекесцев К. І. Ініціативи та методологічні підходи українських і польських істориків щодо пошуку спільної позиції стосовно проблемних питань історії (2015–2017). *Государства Центральной и Восточной Европы в исторической перспективе: сб. научн. ст. по мат. межд. научн. конф.* Пинск: 24–25 ноябрь 2017 г. / под ред. Р. Б. Гагуа. Пинск: Полесский государственный университет, 2017. Вып. 1. Ч. 1. С. 145–150.
6. МЗС викликало посла Польщі після критики вшанування діячів УНР і ОУН. *Українська правда*. 8 січня 2020 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/01/8/7236840/> (дата звернення: 26.02.2020).
7. МЗС нагадало Польщі, що українці не були «колаборантами третього рейху». *Еспресо*. 26 січня 2018 р. URL: https://espresso.tv/news/2018/01/26/mzs_nagadalo_polschi_scho_ukrayinci_ne_buly_quotkolaborantamy_tretogo_reykhуquot (дата звернення: 25.02.2020).

8. Нінічук А. В. Місця національної пам'яті в сучасних українсько-польських взаєминах (1991–2018 роки): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2019. 22 с.
9. Повзик Р. Чому молодь не читає? *Інтернет-видання Полтавщина*. URL: <https://blog.poltava.to/povzyk/3683/> (дата звернення: 23.02.2020).
10. Погуляевський М. В українському МЗС відповіли на заяву Ізраїлю щодо антисемітизму. *Громадське*. 14 січня 2020 р. URL: <https://hromadske.ua/posts/v-ukrayinskomu-mzs-vidpovili-na-zayavu-izrayilyu-shodo-antisemitizmu> (дата звернення: 25.02.2020).
11. Політика пам'яті в теоретичному та практичному вимірах: матеріали конференцій 2016–2019 рр. *Фонд ім. Рози Люксембург [та ін.]*. Рівне: Волинські обереги, 2019. 368 с.
12. Путин снова завел «песню» об одном народе с украинцами. *Українська правда*. 21 лютого 2020 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2020/02/21/7241217/> (дата звернення: 23.02.2020).
13. Сердюк В. Війна за історію: чи є в суперечці Польщі та РФ місце для України. *Європейська правда*. 30 січня 2020 р. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2020/01/30/71105744/> (дата звернення: 26.02.2020).
14. Стаття Міністра закордонних справ України Павла Клімкіна «Україна і Польща. Випробовування історією» *Посольство України в Латвійській Республіці*. 02 березня 2018 р. URL: <https://latvia.mfa.gov.ua/news/63397-stattya-ministra-zakordonnih-sprav-ukrajini-pavla-klimkina-ukrajina-i-polyssha-viprobuvannya-istorijeju-sajt-zbruc> (дата звернення: 26.02.2020).
15. «Твітер-дипломатія. Як новітні технології можуть посилити міжнародні позиції України?» (Дослідження). *Інститут світової політики. Главком*. 16 січня 2013 р. URL: <https://glavcom.ua/publications/119759-%C2%ABtviter-diplomatija.-jak-novitni-tehnologiji-mozhut-posiliti-mizhnarodni-pozitsiji-ukrajini-%C2%BB-doslidzhennja.html> (дата звернення: 25.02.2020).
16. У МЗС РФ звинуватили Україну в «нападі» на Росію через снігурів. *UNN*. 31 січня 2018 р. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1712742-u-mzs-rf-zvinuvatili-ukrayinu-v-napadi-na-rosiyu-cherez-sniguriv> (дата звернення: 25.02.2020).
17. У МЗС України відповіли на заяви екс-президента Чехії про провокування Путіна. *Сьогодні*. 8 січня 2019 р. URL: <https://www.segodnya.ua/ua/politics/v-mid-ukrainy-otvetili-na-zayavleniya-eks-prezidenta-nehii-o-provocirovanii-putina-1204088.html> (дата звернення: 26.02.2020).
18. Černín D. Role historie v době post-faktické. *Člověk v postfaktické společnosti*. Hradec Králové: Philosophical Faculty, University of Hradec Králové. 2018.

19. Gehrke J. Ukrainian President Volodymyr Zelensky criticizes Putin's 'geopolitical ambitions'. *Washington Examiner*. 22 лютого 2020 р. URL: <https://www.washington-examiner.com/policy/defense-national-security/ukrainian-president-volodymyr-zelensky-criticizes-putins-geopolitical-ambitions> (дата звернення: 26.02.2020).
20. History in a Post-Truth World. *Collegium Civitas*. URL: <https://www.civitas.edu.pl/en/our-university/our-events/history-in-a-post-truth-world> (дата звернення: 23.02.2020).
21. Jones J. History in a «Post-Truth» Era. *Not Even Past*. URL: <https://notevenpast.org/history-in-a-post-truth-era/> (дата звернення: 23.02.2020).
22. Mieliekiestsev K. Ukrainian-Polish partnership on the path of Ukraine's association and integration with the European Union: the Polish side's issues and interests (2012–2015). *Economic and law paradigm of modern society*. Banska Bystrica: Scientific Consulting Community s. r. o. «Open Europe», 2017. № 2. pp. 187–192.
23. Stolee G. Caton St. Twitter, Trump and the base: a shift to a new form of presidential talk? *Signs and society*, v. 6, n. 1, 2018. PP. 147–165. URL: <https://doi.org/10.1086/694755> (дата звернення: 25.02.2020).
24. Twitter забанил аккаунт Михаила Добкина. *tk.media*. 25 січня 2019. URL: <https://tk.media/news/twitter-zabanil-akkaunt-mihaila-dobkina-2020-01-25> (дата звернення: 25.02.2020).
25. Meaning of post-truth in English. *Lexico powered by Oxford*. URL: <https://www.lexico.com/definition/post-truth> (дата звернення: 23.02.2020).
26. Ukraine. *Twitter*. URL: <https://twitter.com/Ukraine> (дата звернення: 25.02.2020).
27. Ukraine. *Twitter*. 30 травня 2017 р. URL: <https://twitter.com/Ukraine/status/869433723867062272> (дата звернення: 25.02.2020).
28. Ukraine. *Twitter*. 30 травня 2017 р. URL: <https://twitter.com/Ukraine/status/869527444381892608> (дата звернення: 25.02.2020).
29. Ukraine. *Twitter*. 4 листопада 2016 р. URL: <https://twitter.com/Ukraine/status/794488777838305281> (дата звернення: 25.02.2020).
30. Ukraine. *Twitter*. 23 листопада 2017 р. URL: <https://twitter.com/Ukraine/status/933715095007432704> (дата звернення: 25.02.2020).

References

1. Zasnuvannia Moskvу – neobachnyi krok: Poroshenko tonko potrolyv rosiian [*The founding of Moscow was a mistake: Poroshenko subtly trolled the Russians*]. *Apostrof*. April 19, 2020. URL: <https://apostrophe.ua/ua/news/politics/regional-policy/2018-04-19/osnovanie-moskvuyi--oprometchiviyi-shag-poroshenko-tonko-potrollil-rossiyan-/127622> (Retrieved 25.02.2020).

2. Zelenskyi i MZS dosi ne navazhylys vidpovisty Putinu na yoho zaiavy pro «neisnuvannia» ukraintsiiv [*Zelensky and the Foreign Ministry still have not dared to respond to Putin's statements about the «non-existence» of Ukrainians yet*]. Priamyi. February 23, 2020 URL: <https://prm.ua/zelenskiy-i-mzs-dosi-ne-navazhilis-vidpovisti-putinu-na-yogo-zayavi-pro-neisnuvannya-ukrayintsiiv/> (Retrieved 25.02.2020).
3. Mieliekiestsev, K. I. (2016) Kulturnyi ta tsyvilizatsiinyi aspekt novitnikh polsko-ukrainskykh vidnosyn (2005–2011) [*Cultural and civilizational aspect of the contemporary Polish-Ukrainian relations (2005–2011)*]. Literatura ta kultura Polissia / chief ed. H. V. Samoilenko. Nizhyn: M. Hohol NDU, 200–210.
4. Mieliekiestsev, K. I. (2017) Polish-Ukrainian relations and the issue of historical grievances in the societies of two countries. Istorychni i politolohichni doslidzhennia. Vinnytsia: Vasyli' Stus DonNU. № 1, 270–283.
5. Mieliekiestsev, K. I. (2017) Initsiatyvy ta metodolohichni pidkhody ukrainskykh i polskykh istorykiv shchodo poshuku spilnoi pozytsii stosovno problemnykh pytan istorii (2015–2017) [*Initiatives and methodological approaches of Ukrainian and Polish historians to find common ground on problematic issues of history (2015–2017)*]. Hosudarstva Tsentralnoi y Vostochnoi Evropy v ystorycheskoi perspektyve: sb. nauchn. st. po mat. mezhd. nauchn. konf. Pynsk: 24–25 noiabria 2017 h.; chief ed. R. B. Hahua. Pynsk : Polesskiy hosudarstvennyi universytet. Vol. 1. №. 1, 145–150.
6. MZS vyklykalo posla Polshchi pislia krytyky vshanuvannia diiachiv UNR i OUN [*The Foreign Ministry summoned the Polish ambassador after the criticism regarding celebration of the UNR and OUN personalities*]. Ukrainska pravda. January 8, 2020 URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/01/8/7236840/> (Retrieved 26.02.2020).
7. MZS nahadalo Polshchi, shcho ukraintsi ne buly «koloborantamy tretogo reikhu» [*The Foreign Ministry reminded Poland that the Ukrainians weren't «Third Reich collaborationists»*]. Espresso. January 26, 2018. URL: https://espreso.tv/news/2018/01/26/mzs_nagadalo_polschi_scho_ukrayinci_ne_buly_quotkoloborantamy_tretogo_reykhuhquot (Retrieved 25.02.2020).
8. Ninichuk, A. V. (2019) Mistsia natsionalnoi pam'iaty v suchasnykh ukrainsko-polskykh vzaiemynakh (1991–2018 roky) [*The places of national memory in the contemporary Ukrainian-Polish relations (1991–2018)*]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Yury Fedkovych Chernivets. nat. un. Chernivtsi.
9. Povzyk, R. Chomu molod ne chytaie? [*Why won't the youth read?*] Internet-vydannia Poltavshchyna. URL: <https://blog.poltava.to/povzyk/3683/> (Retrieved 23.02.2020).

10. Pohuliaievskiy, M. (2020) V ukrainskomu MZS vidpovily na zaiavu Izrailiu shchodo antysemityzmu [The Ukrainian Foreign Ministry's diplomats responded to Israel's statement on antisemitism]. *Hromadske*. January 14. URL: <https://hromadske.ua/posts/v-ukrayinskomu-mzs-vidpovili-na-zayavu-izrayilyu-shodo-antisemitizmu> (Retrieved 25.02.2020).
11. Polityka pam'iaty v teoretychnomu ta praktychnomu vymirakh: materialy konferentsii 2016–2019 rr. (2019) [Politics of memory in theoretical and practical contexts: conference materials in 2016–2019]. Rosa Luxemburg Fund [and oth.]. Rivne: Volynski oberehy.
12. Putyn snova zavel «pesniu» ob odnom narode s ukraintsamy [Putin's up to his old tune about being one people with the Ukrainians]. *Ukrainska pravda*. February 21, 2020. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2020/02/21/7241217/> (Retrieved 23.02.2020).
13. Serdiuk V. Viina za istoriiu: chy ye v superechtsi Polshchi ta RF mistse dlia Ukrainy [The war for history: what does the feud between Poland and the Russian Federation mean for Ukraine]. *Yevropeiska pravda*. January 30, 2020. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2020/01/30/7105744/> (Retrieved 26.02.2020).
14. Stattia Ministra zakordonnykh sprav Ukrainy Pavla Klimkina «Ukraina i Polshcha. Vyprobuvuvannia istoriieiu» [Foreign Minister of Ukraine Pavlo Klimkin's article «Ukraine and Poland. Tested by history»]. Ukrainian Embassy in Latvia. March 02, 2018. URL: <https://latvia.mfa.gov.ua/news/63397-stattya-ministra-zakordonnih-sprav-ukrajini-pavla-klimkina-ukrajina-i-polyshha-viprobuvuvannya-istorijeju-sajt-zbruc> (Retrieved 26.02.2020).
15. «Tviter-diplomatia. Yak novitni tekhnolohii mozhut posylyty mizhnarodni pozysii Ukrainy?» (Doslidzhennia) [«Twitter-diplomacy. How can modern technologies strengthen Ukraine's positions on the international arena?» (A Study)]. Instytut svitovoi polityky. Hlavkom. January 16, 2013. URL: <https://glavcom.ua/publications/119759-%C2%ABtviter-diplomatija.-jak-novitni-tehnologiji-mozhut-posilyty-mizhnarodni-pozitsiji-ukrajini-%C2%BB-doslidzhennja.html> (Retrieved 25.02.2020).
16. U MZS RF zvinuvatly Ukrainu v «napadi» na Rosiiu cherez snihuriv [The Russian Federation's Foreign Ministry diplomats blamed Ukraine for “attacking” Russia over bullfinches]. *UNN*. January 31, 2018. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1712742-u-mzs-rf-zvinuvatili-ukrayinu-v-napadi-na-rosiyu-cherez-snihuriv> (Retrieved 25.02.2020).
17. U MZS Ukrainy vidpovily na zaiavy eks-prezydenta Chekhii pro provokuvannia Putina [Ukraine's Foreign Ministry diplomats responded to statements from the

- ex-President of the Czech Republic about provoking Putin*]. *Sohodni*. January 8, 2019. URL: <https://www.segodnya.ua/ua/politics/v-mid-ukrainy-otvetili-na-zayavleniya-eks-prezidenta-chehii-o-provocirovanii-putina-1204088.html> (Retrieved 26.02.2020).
18. Černín D. Role historie v době post-faktické [The role of history in the post-truth era]. *Člověk v postfaktické společnosti*. Hradec Králové: Philosophical Faculty, University of Hradec Králové. 2018.
 19. Gehrke J. Ukrainian President Volodymyr Zelensky criticizes Putins geopolitical ambitions. *Washington Examiner*. February 22, 2020. URL: <https://www.washington-examiner.com/policy/defense-national-security/ukrainian-president-volodymyr-zelensky-criticizes-putins-geopolitical-ambitions> (Retrieved 26.02.2020).
 20. History in a Post-Truth World. *Collegium Civitas*. URL: <https://www.civitas.edu.pl/en/our-university/our-events/history-in-a-post-truth-world> (Retrieved 23.02.2020).
 21. Jones, J. History in a «Post-Truth» Era. Not Even Past. URL: <https://notevenpast.org/history-in-a-post-truth-era/> (Retrieved 23.02.2020).
 22. Mieliekiestsev K. Ukrainian-Polish partnership on the path of Ukraine's association and integration with the European Union: the Polish side's issues and interests (2012–2015). *Economic and law paradigm of modern society*. Banska Bystrica: Scientific Consulting Community s. r. o. «Open Europe», 2017. №2, 187–192.
 23. Stolee G. Caton St. Twitter, Trump and the base: a shift to a new form of presidential talk? *Signs and society*, v. 6, n. 1, 2018, 147–165. URL: <https://doi.org/10.1086/694755> (Retrieved 25.02.2020).
 24. Twitter zabanyl akkaunt Mykhayla Dobkyna [*Twitter banned Mikhail Dobkin's account*]. *tk. media*. January 25, 2019. URL: <https://tk.media/news/twitter-zabanyl-akkaunt-mihaila-dobkina-2020-01-25> (Retrieved 25.02.2020).
 25. Meaning of post-truth in English. *Lexico powered by Oxford*. URL: <https://www.lexico.com/definition/post-truth> (Retrieved 23.02.2020).
 26. Ukraine. *Twitter*. URL: <https://twitter.com/Ukraine> (Retrieved 25.02.2020).
 27. Ukraine. *Twitter*. 30 травня 2017 р. URL: <https://twitter.com/Ukraine/status/869433723867062272> (Retrieved 25.02.2020).
 28. Ukraine. *Twitter*. 30 травня 2017 р. URL: <https://twitter.com/Ukraine/status/869527444381892608> (Retrieved 25.02.2020).
 29. Ukraine. *Twitter*. 4 листопада 2016 р. URL: <https://twitter.com/Ukraine/status/794488777838305281> (Retrieved 25.02.2020).
 30. Ukraine. *Twitter*. 23 листопада 2017 р. URL: <https://twitter.com/Ukraine/status/933715095007432704> (Retrieved 25.02.2020).

Студії із зарубіжної історії

УДК 94(477)"1914/1918":355.11(=162.

ЧЕСЬКИЙ ЕЛЕМЕНТ У РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАННЯХ ДОБИ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ

Шульга Світлана

Проблеми етнічної історії окремих регіонів України є важливими та впливовими факторами сучасної етносоціальної державної політики. Життєдіяльність окремих етнічних груп протягом століть складала широку палітру буття населення України. Чехи, оселившись в Україні у середині XIX ст., інтегрувалися у її господарський і культурно-освітній простір, надали йому особливих рис, водночас зберігаючи риси етнічної ідентичності. Їхня спадщина донині прослідковується на Волині, в Криму та Півдні України.

Метою дослідження є визначення характерних ознак чеського та словацького громадського руху в Росії та виникнення у складі російської армії чехословацьких військових формувань у роки Великої війни. У статті розглянуто етапи формування чеського та словацького громадського руху в Російській імперії в роки війни, його еволюцію від окремих товариств чехів і словаків культурницького характеру до об'єднання у Союз чехословацьких товариств в Росії, характерною рисою якого була проросійська позиція його очільників. Грунтуючись на вивченні та аналізі документів архівів Чеської Республіки та України, нарративних джерел, прослідковано еволюцію політичної орієнтації громадського руху чехів і словаків від проросійської позиції до орієнтації на країни Західної Європи. Визначено етапи формування військових об'єднань чехів та словаків у російській армії 1914–1917 рр., прослідковано чисельне зростання, охарактеризовано участь Чеського легіону у боях на східному фронті. Окреслено позицію Національної ради чехів і словаків на чолі із Т. Масариком щодо подій 1917 р. в Росії та прослідковано відносини Союзу з Тимчасовим урядом. Розкрито роль волинських чехів у становленні Чеської дружини, її фінансовому та матеріальному забезпеченні.

Ключові слова: Велика війна, чехи, Союз чехословацьких товариств у Росії, Чеська дружина, волинські чехи.

З-поміж історичних досліджень, актуалізованих новочасною ситуацією в Україні, назрілою видається проблема легалізації та введення іноетнічних військових формувань до складу національних армій. Затим історія чехословацьких військових сил у складі російської армії у роки Великої війни цікава в сенсі їхньої ролі у процесах державотворення на теренах чеських земель та в Україні. Повернення до історії подібних утворень покаже проблему у сучасному ракурсі та засвідчить досвід перебування представників етнічних меншин у військових лавах національних армій.

Означена проблема розглядається у вітчизняних наукових публікаціях [18; 22; 23], водночас ширше дискутується в колах чеських і російських дослідників. З-поміж них Я. Вацулік [45], Ї. Хофман [31], А. і Д. Муратови [8–17], які базують свої праці здебільшого на спогадах учасників подій, російські історики З. Ненашева і Н. Копилов доповнюють розгляд проблеми із залученням докумен-

тів російських архівів [19; 6–7]. Негативно характеризує дії чехословацького легіону у 1917–1920 рр. монархічно налаштований сучасник подій К. Сахаров [21], російський журналіст Н. Каржанський подає маловідомі офіційні документи 1914–1918 рр. [2].

Метою дослідження є аналіз суспільно-політичних процесів у середовищі російських чехів, активізація яких на початку Великої війни призвела до створення у складі російської армії чехословацьких формувань, їхньої участі у бойових діях та ролі у відродженні незалежної Чехословаччини.

На початку ХХ ст. протиріччя між монархіями Романових і Габсбургів загострилися. Ускладнилася внутрішньополітична ситуація в Чехії, що позначилося на енергійних діях чеських національних партій та рухів, які вбачали в російській монархії гаранта своєї незалежності, а імперію Габсбургів розглядали як ворога. Наприклад, лідер младочехів Карел Крамарж, тісно пов'язаний із російськими колами, висловив ідею створення слов'янського союзу на чолі з Росією у складі Польщі, Чехії, Болгарії, Сербії і Чорногорії, частиною такого союзу бачилося Чеське королівство [30, 144]. Доктор Т. Масарик скептично поставився до такої ідеї, на противагу переконливо доводив право на чехословацьку незалежність [27, 6]. Отже, в громадських колах Чехії сформувалася ідея незалежної держави, та частина чеського політикуму поклала в цьому надії на Росію, а чехи і словаки, які жили в межах обох імперій, опинилися на початку Великої війни, як і українці, у стані неоднозначному, стані війни один проти одного.

В імперії Габсбургів з початком військових дій пройшли антивоєнні маніфестації, організовані владою, вони не мали підтримки серед населення. Чеська громадськість негативно реагувала на дії влади. «Киевлянин» (за А. Муратовим) наводить уривок із німецької газети і зазначає, що «австрійський офіціоз для Німеччини намагається представити справу так, чехи нарешті усвідомили ... свою приналежність до австрійської держави... Однак ніякого прояву патріотизму в Чехії не спостерігається» [8, 24].

На початку війни, згадував Т. Масарик, мобілізовані в армію (близько 138 128 осіб) йшли як на бойню, були випадки відмови, чеська громадськість не сприймала австрійський уряд «за свій». Про настрої мобілізованих чехів можуть свідчити слова переробленої народної пісні «*Červený šáteček*» (Червона хусточка), яку вони співали: «*Červený šátečku, kolem se toč, my jdeme na Rusa, pěvíme proč*» («Червона хусточка огорнулася навколо, ми йдемо на росіянина, не знаємо чого» – переклад авт.) [30, 141–142].

Наприкінці 1914 р. Т. Масарик в еміграції розпочав діяльність, спрямовану на виборювання незалежності Чехословаччини, 1916 р. у Парижі сформовано Чехословацьку Національну раду. Рада почала реалізовувати ідею створення

закордонних воїнських з'єднань, так званих чехословацьких легіонів, які на італійському, французькому та російському фронтах формувалися би з чеських і словацьких емігрантів, також з числа військовополонених і перебіжчиків, і розглядалися як основа для майбутньої армії незалежної Чехословаччини [30, 143].

На теренах України, що входили до імперії Романових, на початку 1900-х рр. чехи компактно проживали у Київській, Подільській, Волинській губерніях, на півдні та у Криму. Їх нараховувалося близько 44 тис. осіб у 254 поселеннях, із них на Волині – 30 тис. чехів у російському підданстві і понад 2 тис. підданих Імперії Габсбургів. Численні громади чехів проживали у Москві, Санкт-Петербурзі, Варшаві, Лодзі, Києві, на Кавказі [45, 30–31], переважна їхня частина мала російське підданство, інші зберігали підданство Габсбургів. Чеськими та словацькими громадськими товариствами в Росії, члени яких поділяли слов'янофільські погляди, на початку війни розгорнуто активну підтримку воєнної політики уряду. Ще наприкінці липня – у серпні 1914 р. з'явилися відозви верховного головнокомандувача російською армією великого князя Миколи Миколайовича «До поляків» і «До чеського народу» із закликами «до останньої краплі крові боротися за перемогу слов'янства» [22, 9]. В агітаційній кампанії взяли участь представники російських чехів і словаків. Так, 5 серпня 1914 р. в Петербурзі відбулася маніфестація чехів з гуситськими прапорами та транспарантами «Брати, звільніть чехів!», «Гей, слов'яни!», «Боже, бережи царя!». В Москві 6 серпня від Кузнецького мосту пройшла демонстрація московських чехів, на чолі якої крокували С. Конічек і А. Тучек, жінки в національних строях і чоловіки у формах товариства «Сокіл». У Києві в подібній демонстрації 8 серпня взяли участь близько 3 тис. осіб, мітинг відкрив І. Індришек, голова товариства Я. А. Коменського, виступили В. Вондрак, Ф. Зуман, В. Швіговський [18, 24–25].

Російські чехи як піддані Романових підлягали мобілізації (волинських чехів 5 тис. осіб), а ті, що залишалися підданими Австро-Угорщини, наразі ставали «недружніми іноземцями» і могли бути депортовані у внутрішні губернії, їхнє майно конфіскувалося. Відтак, влада отримувала значну кількість прохань про підданство або його підтвердження, на це вказують численні архівні матеріали, віднайдені авторкою у Військовому історичному архіві Чеської Республіки в Празі [28; 42]. Обставини початку війни, отже, змусили представників чеської громади висунути на перший план діяльності товариств захист краян у Росії та виборювання незалежності своєї «старої батьківщини».

8 серпня 1914 р. у Києві на засіданні представників чеських громад і товариства ім. Я. А. Коменського було утворено Чеський комітет допомоги жертвам війни (ЧКДЖВ) на чолі із І. Індришкою, який адресувався до чехів Росії із закликом створити чеські військові підрозділи [8, 26]. Тоді ж московський «Чеський

комітет» звернувся до російського міністерства оборони з проектом організації чеських легіонів у Росії [7, 31; 8, 25]. Вже 12 серпня 1914 р. російська влада ухвалила рішення про «формування згаданих чеських добровольчих частин», а 14 серпня губернаторам було розіслане повідомлення, де зазначалося «...за проханням чеських товариств в Росії заплановано в близькому майбутньому сформувати особливі чеські військові частини для дій проти Австрії» [18, 27; 6, 80]. Формування загонів розпочалося в Києві, набір добровольців здійснювався уповноваженими чеських товариств у Петербурзі, Варшаві, Києві, товариствам ввірялася і відповідальність за благонадійність добровольців.

Для Росії, зазначає російський історик Н. Копилов, це був перший досвід формування національних слов'янських військових частин (формувалися також польські – *авт.*), що викликало неоднозначні відголоси у правлячих і громадських колах Імперії. Уряд же переслідував пропагандистські цілі: чехам відводилася роль «містка» при вступі армії на територію супротивника, вони формували би на окупованих територіях прихильне ставлення до російських властей, чехів також планувалося використовувати як перекладачів, розвідників тощо. Командування передбачало «...використовувати чеські дружини для створення в кордонах Австро-Угорщини сприятливої обстановки для дій наших військ, а також ... пробуджуючи чехів до повстання із зброєю в руках проти австрійців» [6, 82].

20 серпня 1914 р. представники чеських товариств побували на аудієнції у Миколи II та передали петицію, в якій висловлювалося бажання чехів зі зброєю в руках виступи на боці Росії у боротьбі за звільнення чеських та словацьких земель [20]. Товариства чехів і словаків розпочали організаційну роботу з формування збройних сил, водночас відбувалося об'єднання громадського руху в єдину структуру – «Союз чехословацьких товариств в Росії» (СЧСТР, статут затверджений у лютому 1915 р. на І з'їзді СЧСТР) «з метою розвитку самосвідомості, організації добровольчих з'єднань, допомоги жертвам війни, досягнення незалежності» [41]. Саме Союз не лише представляв чехів і словаків в урядових колах, але і здійснював керівництво процесом створення військових сил, так званої Чеської дружини. Запис до дружини розпочався 21 серпня 1914 р., в якій до кінця серпня нараховувалося 769 осіб [32]. Серед перших добровольців-чехів були вчителі, інженери, члени товариства «Сокіл». Вони були розділені на чотири роти під командуванням російських офіцерів. Станом на 01.12.1914 р. добровольців нараховувалося 992, із них 191 – волинський чех, разом у Чеській дружині протягом війни перебувало 1 584 волинянини, із них стародружинників – 244 [31, 23–58].

Волинські чехи взяли на себе основні функції під час формування дружини: фінансування, навчання, матеріальне забезпечення. Важливу роль у форму-

ванні дружини відіграв Вацлав Вондрак, чех із с. Семидуби Волинської губернії, підприємець, власник київського готелю «Прага», член земства, голова військової комісії СЧСТР, представник ЧКДЖВ на Волині, саме він залагоджував усі справи чехів, зокрема із волинським земством, та вів перемовини з командуванням армією. На Волині представниками ЧКДЖВ також були Венцеслав Швіговський, Вратіслав Тума, Духачек, Гасал. Результатом їхньої агітаційної діяльності стало поповнення лав дружини: 50 добровольців із Луцька, 21 – з Крошни Чеської, 29 – із Квасилова, 7 – з Мартинівки, 6 – з Вільшанки, 20 – з Дубна [33, 32].

Присягу дружина прийняла 28 вересня 1914 р. (день св. Вацлава) на Софіївській площі в Києві [35; 29, 7; 8, 27]. Командир Чеської Дружини підполковник Созентович [8, с. 26] вручив дружинникам прапор, який вишивали жінки московських чехів. Це було червоно-біле полотно із короною св. Вацлава посередині. Прапорonosцем обрано Ярослава Гейдука – сина відомого агронома і засновника чеських поселень на Північному Кавказі Бедржіха (Федора) Гейдука. Дружина мала 12 російських і 8 чеських командирів, лікаря-росіянина, 736 добровольців, 263 солдати-росіянини [37, 16–19]. До добровольців із промовою звернувся В. Вондрак, який підкреслив, що створення чеських військових дружин має історичне значення на шляху досягнення незалежності Чехословаччини [35].

Згідно з «Правилами формування Чеської дружини» чеські підрозділи утворювалися тільки на період війни, командні посади обіймали лише російські офіцери, у складі кожної роти серед офіцерів та нижчих чинів мало бути не менше третини росіян. Інші командні посади планувалося заміщати зі складу чехів-добровольців, які служили раніше в іноземних арміях офіцерами, вони зараховувалися на службу як офіцери державного ополчення. Пізніше, коли до складу дружини дозволили вводити полонених, посади молодших офіцерів на правах офіцерів ополчення стали обіймати і чехи. Статут, документація, команди були російськомовними, між собою дружинникам дозволялося розмовляти чеською мовою. Форма була російського зразка, на фуражках солдати могли прикріпити червоно-білі смужки [36].

Організація Чеської дружини потребувала значних коштів. Задля цього в Києві було створено Фонд Чеської дружини і організований збір коштів, а також оголошена фінансова підписка на потреби Фонду (з 1 жовтня 1914 р.). У зборі коштів брало участь і товариство ім. Я. А. Коменського: випускало облігації, які вартували від 50 коп. до 200 руб. Отримані суми були різними: від 50 коп. до 200 руб. щомісяця, або від 6 до 2 400 руб. на рік. Фонд фінансував сім'ї добровольців, їхнє лікування. Учасниками підписки на Фонд були переважно чехи Південно-Західного краю, особливо чехи Києва і Волині. Разом на Фонд підпи-

салося більше 1 300 чехів. Серед підписників Фонду були і росіяни [23, 97; 33, 32; 45, 12].

Деякі волинські чехи надавали Фонду Чеської дружини дуже великі кошти, іноді – цілими громадами, наприклад: Новини Чеські зібрали 577 руб., Губин Чеський – 437, Здовбиця – 564, Малин – 66, Софіївка – 32, Урвени – 146, Славута – 91, Базар – 182, Волков – 105, Кривин – 16, Уїздці – 68, Купичів – 70, Книгининок – 61, Кнерути – 44. Пивовар і землевласник с. Вільшанки (нині – Житомирська обл.) Вацлав Кліх переказав для Фонду 300 тис. руб. Сини Вацлава Кліха стали добровольцями, а шістнадцятирічний Ярослав був наймолодшим легіонером дружини [23, 98]. У Києві також було створено кредитне товариство «Česko-slovenský úvěrní ústav na Rusi» для підтримки краян і Чеської дружини. Товариство об'єднувало як чехів, зокрема з Волині (В. Вондрак, В. Швіговський, Я. Яндура, В. Кліх), так і зацікавлених у чеській справі, як-от полковник Троянов [24].

Значну допомогу в організації дружини надавав чеський часопис «Čechoslovan» (Чехослован) (1911–14, 1916–18, ред. В. Швіговський і В. Хорват), який видрукував програму визволення Чехії та Словаччини з-під влади Габсбургів, повідомляв новини з життя чеської громади та з фронту, розміщував відозви про вступ до Чеської дружини та анкети дружинника тощо. В редакції видання активно працювали волинські чехи В. Вондрак, В. Швіговський. Отож, часопис «Чехослован» виконував роль друкованого органу СЧСТР і Чеської дружини [12, 489; 38].

9 жовтня 1914 р. чеські добровольці виїхали на фронт. Чеська дружина була уведена до складу 3-ї армії під команду генерала Р. Радко-Дмитрієва. Особливо ефективними виявилися розвідка та агітаційна робота, яку проводили чехи в слов'янських частинах австрійських військ. Бойове хрещення дружина пройшла 19 листопада 1914 р. в Галичині біля Тарнова. Вже в перші місяці боїв нагородами були відзначені волиняни Теодор Вігнер з Чеського Малина, Франтішек Оліверус із Квасилова (посмертно) [23, 99]. Найвдалішою агітаційною операцією Чеської дружини можна вважати організацію переходу на бік російської армії навесні 1915 р. двох батальйонів 28-го Празького полку австрійської армії, так звані «Празькі діти» (в полон здалися два батальйони у складі 1 100 нижчих чинів і 28 офіцерів), відомі випадки масових переходів військ слов'янського походження 18-го, 21-го, 36-го, 88-го і 98-го полків австрійської армії [22, 40–41]. Отже, не зважаючи на обмеження у використанні чехословацьких добровольців, їхні дії на фронті (розвідка, перекладацька служба, повноцінні військові дії) були успішними. Водночас командування армії мало певні застереження щодо використання національних формувань як самостійної військової частини, тому чехословаків додавали до окремих армійських підрозділів.

Важливим для дружинників було мовне питання. Навесні 1915 р. представники чеських товариств звернулися до командування з проханням встановити командною в Чеській дружині чеську мову. Проте, командування дозволило користування чеською мовою в частинах дружини, водночас командною залишалася російська. Для чеської спільноти цей крок був надзвичайно важливим, оскільки Чеська дружина розглядалася і російськими чехами, і громадськими діячами в Європі як основа майбутньої армії незалежної чехословацької держави, а мова – невід’ємним елементом її незалежності.

З-поміж російських чехів та в урядових колах дискутувалося питання про залучення до дружини військовополонених-слов’ян, особливо нагальним воно стало у 1915 р., коли на східному фронті війська Четверного союзу перейшли у наступ. Проте, російське керівництво постало перед дилемою: з одного боку, потребувалися чехословацькі розвідники, перекладачі, а, з іншого – полонені нещодавно воювали на боці ворога і їхнє залучення викликало певні перестороги. Потреби у людських ресурсах зіграли головну роль: від грудня 1914 р. наказами головнокомандувача було дозволено зараховувати до складу Дружини полонених-слов’ян, у грудні 1915 р. Рада міністрів прийняла рішення про порядок надання підданства іноземцям за пільговими умовами, що стосувалося і чехословаків-полонених [43; 44]. Вацлав Вондрак, тоді голова військової комісії СЧСТР, задля вирішення цього питання зустрічався із військовополоненими (табір у Дарниці), командуванням російської армії. За його ініціативи відбулася реорганізація Чеської дружини: до складу дружини у другій половині 1915 р. увійшли волинські чехи, які були мобілізовані до лав російської армії на початку війни, продовжувався набір добровольців-полонених [10, 26; 11, 16–17]. Для вступу до дружини необхідна була рекомендація трьох осіб, а через три місяці служби прохачеві надавалося підданство. Колишні офіцери прирівнювалися до російських офіцерів-прапорщиків.

У червні–грудні 1915 р. до дружини вступили 763 нові добровольці, отож станом на 1 січня 1916 р. вона нараховувала 1 673 чехи, з-поміж них 1 099 волинців [31, 16; 37, 18]. Як зазначає Б. Татаров, протягом 1916–1917 рр. чеські сили переформовувалися, поповнювалися добровольцями з числа військовополонених, внаслідок чого у квітні 1916 р. сформовано Чехословацьку стрілецьку бригаду (згодом – 1-а дивізія) у складі двох полків, а з березня 1917 р. – трьох: полки імені Яна Гуса, гуситського короля Їржі з Подебрад, Яна Жижки з Троцнова (5 750 осіб). Від серпня 1916 р. сформувалася 2-га дивізія (5, 6, 7, 8-ий полки, артилерійський дивізіон, інженерна рота) [22, 73–77, 80].

У 1916–1917 рр. чехословацькі частини взяли участь у боях на Південно-Західному фронті, зокрема у Луцькому прориві та під Зборовом у липні 1917 р.

[26, 30–33]. Генерал О. Брусилів, оцінюючи чеську доблесть, згадував: «Вони чудово билися у мене на фронті... Я направляв Дружину у найнебезпечніші і важкі місця, і вони завжди блискуче виконували покладені на них завдання» [22, 46]. У Зборівській битві брали участь відомі політичні та громадські діячі майбутньої незалежної держави: Людвік Свобода, Ярослав Гашек, Ярослав Штроббах. Під Зборовом загинуло 173 добровольці, 29 були поранені та померли, 29 пропали безвісти, з того 234 – добровольці, чії імена відомі. Загиблих поховано у с. Цецова (нині – Калинівка), Озерному та навколишніх селах [40, 36–37], нині там відкрито меморіал.

Активізація та переорієнтація російських чехів на західних союзників знайшли відбиття у рішеннях III з'їзду СЧСТР (Київ, квітень–травень 1917 р.) [25; 11, 18–19]. В резолюції військової комісії, прийнятої на пленарному засіданні з'їзду 28 квітня, проголошувалося підпорядкування СЧСТР Чехословацькій Національній Раді на чолі з Т. Масариком та створення російського філіалу Національної ради [34; 11, 18–20]. Внаслідок такого рішення та подальших переговорів із Тимчасовим урядом чехи отримали дозвіл на необмежений набір до чехословацького війська військовополонених, було прийнято статут французького зразка (французького легіону) із чеською командною мовою. У жовтні 1917 р. сформовано корпус, до складу якого увійшло від 32 до 35 тис. добровольців [37, 16–19; 22, 73].

Події жовтня 1917 р. та початок громадянської війни в Росії змусили керівників Чехословацької Національної Ради терміново вирішувати питання про невтручання чехословацьких військ у «внутрішній конфлікт» та виведення підрозділів чехословацьких військ за межі України, про що провадилися перемовини з Українською Центральною Радою [12, 20]. Основою для такого рішення був декрет президента Франції Пуанкаре від грудня 1917 р. про заснування самостійної чехословацької армії у складі армії Франції. У лютому 1918 р. до Києва вступили більшовицькі частини Муравйова, і Т. Масарик у присутності представників Англії, Франції і Сербії підписав з ними угоду про визнання чехословацького корпусу нейтральною стороною та вихід його за межі території України [15, 22; 16, 22]. Франція брала на себе матеріальне та фінансове забезпечення корпусу [29, 8; 39, 10].

Після підписання Брестського миру почалася передислокація корпусу на Західний фронт з виведенням його через Архангельськ або Мурманськ, однак в цьому напрямку був відправлений лише один ешелон у складі 2 000 осіб до Франції [29, 7]. Окупація України німецькими військами змусила чехів змінити попередні плани: прийнято рішення про передислокацію корпусу вглиб Росії та подальший рух Транссибірською залізницею до Владивостока. Евакуація 72 644 че-

хів закінчилася лише у липні–серпні 1920 р. [39, 10]. Транспортування корпусу залізницею, роль чехословаків у громадянському конфлікті на Сході Росії зумовило значні проблеми і конфлікти аж до збройних сутичок. Зазначені події викликали широку дискусію в наукових колах Росії та Чехословаччини, а пізніше – Чехії, що, на нашу думку, потребує окремого розгляду.

Створення у роки Великої війни чехословацьких легіонів у Росії, Франції, Італії, Сербії зіграло вирішальну роль у здобутті незалежності Чехословаччини, вони стали фундаментом її збройних сил, відіграли консолідуючу роль в організації громадського руху чехів та словаків за незалежність чеських та словацьких земель. Створення Чеської дружини у складі російської армії продемонструвало проросійські настрої чехів, проте, з оформленням Національної ради на чолі з Т. Масариком та подіями 1917 р. в Росії їхня більшість переорієнтувалася на Францію та Великобританію. Волинські чехи склали основу Чеської дружини, надавали їй організаційну, фінансову та матеріальну допомогу. Формування іноетнічних сил у складі національних армій доби Великої війни створило прецедент в новітній історії Європи, використовувалося великими державами задля посилення геополітичного впливу і мало своє продовження в роки Другої світової війни.

Abstract

The problems of the ethnic history of individual regions of Ukraine are important and influential factors of modern ethno-social state policy. The vital activity of individual ethnic groups over the centuries has been a wide palette of the life of the population of Ukraine. The Czechs, having settled in Ukraine in the middle of the nineteenth century, integrated into its economic and cultural and educational space, gave it special features, while preserving the features of ethnic identity. Their heritage is still traced in Volyn, Crimea and Southern Ukraine.

The purpose of the study is determining the characteristic features of the Czech and Slovak social movement in Russia and creation of Czechoslovak military formations in the Russian army during the Great War. The article deals with the stages of formation of the Czech and Slovak social movement in the Russian Empire during the war, its evolution from individual Czech and Slovak cultural societies to the union of Czechoslovak societies in Russia. The pro-Russian position was a characteristic feature of his leaders. The evolution of the political orientation of the social movement of Czechs and Slovaks from the pro-Russian position to the orientation to the countries of Western Europe has been traced on the basis of the study and analysis of the documents of the archives of the Czech Republic and Ukraine, narrative sources. Stages of formation of military units of Czechs and Slovaks in the Russian army of 1914–1917 were defined. Quantitative growth was traced; the participation of the Czech Legion in the battles on the eastern front was characterized. The position of the National Council of Czechs and Slovaks, headed by T. Masaryk, by events of 1917 in Russia was outlined and the Union's relations with the Provisional Government were traced. The role of the Volyn Czechs in the formation of the Czech detachment, her financial and material support was revealed.

Key words: *Great war, Czechs, Union of Czechoslovak societies in Russia, Czech detachment, Volyn Czechs.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дрбал А. Чеські періодичні видання в Україні. *Dějiny Čechů na Ukrajině / Історія чехів в Україні*. Київ: НАУ, 2013. С. 484–519.
2. Каржанский Н. Чехо-словаки в России (По неизвестным официальным документам). Москва: Змий, 1918. 95 с.
3. *Киевлянин*. № 192. 14 июля 1914.
4. *Киевлянин*. № 194. 16 июля 1914.
5. *Киевлянин*. № 199. 21 июля 1914.
6. Копылов Н. Чешский лев под русским знаменем: политические и военные проблемы формирования чехословацких воинских частей в годы Первой мировой войны 1914–1918 гг. *Урал в годы гражданской войны: материалы 3-ей Международной научно-практической конференции «Урал в годы гражданской войны. Современные проблемы истории, источниковедения и историографии» (28–29 сентября 2013 г.)*. Пермь, 2014. С. 77–86.
7. Копылов Н. Чешский лев под русским знаменем: политические и военные проблемы формирования чехословацких воинских частей в годы Первой мировой войны 1914–1918 гг. *Legionářský směr*. 2013. № 4. С. 34–36.
8. Муратовы Д. и А. Забытый триумвират: Вацлав Вондрак, Алоиз Тучек, Зденек Рейман. *Русское слово*. 2016. № 6. С. 24–29.
9. Муратовы Д. и А. Забытый триумвират: Вацлав Вондрак, Алоиз Тучек, Зденек Рейман. *Русское слово*. 2016. № 7. С. 22–27.
10. Муратовы Д. и А. Забытый триумвират: Вацлав Вондрак, Алоиз Тучек, Зденек Рейман. *Русское слово*. 2016. № 8. С. 22–27.
11. Муратовы Д. и А. Забытый триумвират: Вацлав Вондрак, Алоиз Тучек, Зденек Рейман. *Русское слово*. 2016. № 9. С. 16–21.
12. Муратовы Д. и А. Забытый триумвират: Вацлав Вондрак, Алоиз Тучек, Зденек Рейман. *Русское слово*. 2016. № 10. С. 22–27.
13. Муратовы Д. и А. Забытый триумвират: Вацлав Вондрак, Алоиз Тучек, Зденек Рейман. *Русское слово*. 2016. № 11. С. 24–29.
14. Муратовы Д. и А. Киев глазами чешских военнопленных. *Русское слово*. 2009. № 11. С. 26–29.
15. Муратовы Д. и А. Киев глазами чешских военнопленных. *Русское слово*. 2009. № 12. С. 20–23.
16. Муратовы Д. и А. Киев глазами чешских военнопленных. *Русское слово*. 2010. № 1. С. 22–24.
17. Муратовы Д. и А. Чешская дружина и ее первые добровольцы. *Русское слово*. 2014. № 9. С. 14–19.

18. Мухіна Л. Чеська дружина в Україні. *Podíl ukrajinských Čechů na vzniku Československa / Внесок українських чехів у створення Чехословаччини*. Київ: ФОП Маслаков, 2019. С. 21–61.
19. Ненашева З. С. Идеино-политические аспекты чешского национального движения в России в 1914–1915 гг. «Конструктивное» русофильство или национальный прагматизм? *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*. Вип. 27. 2011. С. 16–31.
20. Обращение Совета чехов к императору. 1914. *Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv v Praze (Військовий історичний архів Чеської Республіки, м. Прага) (далі – VHA)*. F. Svaz čs. Spolků v Rusi. K. 5. Rada Čechů v Rusku. (1914–1916). 3 list.
21. Сахаров К. В. Чешские легионы в Сибири (Чешское предательство). Берлин, 1930. 137 с.
22. Татаров Б. О. Новітні гусити. Чесько-словацькі військові формування у російському війську (серпень 1914 – квітень 1918 рр.). Київ: Наш час, 2010. 104 с.
23. Шульга С. Чехи в Західній Волині: від оселення до рееміграції. *Češi v Západní Volyni od osídlení k reemigraci*: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. 464 с.
24. Česko-slovenský úvěrní ústav na Rusi. *Narodní archiv v Praze (Національний архів Чеської Республіки, м. Прага)*. Fond 1159. Svaz Čechů z Volyně, Žatec (SvČV) (Союз чехів з Волині, Жатець). K. 104, inv. č. 361–362. 16 list.
25. 1917 – Čs. národní sjezd. *VHA*. Fond Svaz čs. Spolků v Rusi. K. 7. 14 list.
26. Bitva u Zborova. *Legionářský směr. Zborovský speciál*. 2017. S. 30–33.
27. Československý zahraviční odboj. *Dějiny Československé obce legionářské*. Sestavil J. Filip. Praha: Vydavatelství MAC, 2014. 64 s.
28. Česka družina. Seznamy dobrovolníků. Прошение о принятии русского подданства от членов московского Чешского комитета (15 июля 1915 г.). *VHA*. F. Svaz čs. Spolků v Rusi (Союз чесько-словацьких товариств в Росії). K. 10. 2 list.
29. Dějiny Československé obce legionářské. Sestavil J. Filip. Praha: Vydavatelství MAC, 2014. 64 s.
30. Dějiny zemí Koruny České. T. 2. Praha, 1993. 329 s.
31. Hofman, Jiří – Širc, Václav – Vaculík, Jaroslav. Volynští Češi v prvním a druhém odboji. Praha, 1999. 320 s.
32. Kniga starodružinici. *VHA*. F. Česka Družina (Фонд Чеська дружина). K. 7. 128 list.
33. Martinkova D. Československé legie v Rusku a volynští Češi. *Legionářský směr*. 2013. № 4. S. 31–33.

34. Materialy k Sjezdu 1917. Resoluce vojenske komisse sjezdu česko-slovenské verejnosti na Rusi, přijata v plenární šhůzi Sjezdové dne 28 dubna 1917 v Kyjevě. VHA. Fond Svaz čs. Spolků v Rusi. K. 7. 2 list.
35. Memorandum a projev dr. Vondráka o vzniku čs. vojska. Reč dr. Vondráka na Sofijevském náměstí dne 28 září 1914. VHA. F. Svaz čs. Spolků na Rusi. K. 11. 2 list.
36. Memorandum a projev dr. Vondráka o vzniku čs. vojska. Проект організаційного плану формування чехословацьких військових частин. VHA. F. Svaz čs. Spolků v Rusi. K. 11. 3 list.
37. Od družiny k brigádě. *Legionářský směr. Zborovský speciál*. 2017. S. 16–19.
38. Písemnost časopisu «Čechoslován» (1915–1917). Návrh na vydání časopisu. VHA. F. Svaz čs. Spolků v Rusi. K. 9. 2 list.
39. Preclík V. Masaryk a legie. *Legionářský směr*. 2013. № 4. S. 10–11.
40. Seznam ztrát. *Legionářský směr. Zborovský speciál*. 2017. S. 36–37.
41. Stanovy Svazu čs. spolků na Rusi (1915). VHA. F. Svaz čs. Spolků na Rusi. K. 5. 14 list.
42. Žadosti. Посвідка про російське підданство мешканців с. Боратин Луцького повіту Ф. Пішеля, Е. Янати, І. Янати. VHA. F. Svaz čs. Spolků v Rusi. K. 11. 1 list.
43. Žadosti. Список добровольців Чеської Дружини з проханнями про прийняття підданства (21.01.1915) (150 осіб). VHA. F. Svaz čs. Spolků v Rusi. K. 11. 42 list.
44. Žadosti. Звернення Союзу чесько-словацьких товариств в Росії про надання російського підданства 360-ом добровольцям чесько-словацького стрілецького полку (21.03.1916). VHA. F. Svaz čs. Spolků v Rusi. K. 11. 15 list.
45. Vaculík, Jaroslav. Dějiny volyňských Čechů. II. díl. 1914–1945. Praha, 1998. 191 s.

References

1. Drbal, A. (2013). Cheski periodychni vydannia v Ukraini. Dějiny Čechů na Ukrajině [*Czech periodicals in Ukraine Czech-Slovaks in Russia (According to unknown official documents)*]. Kyiv: NAU, 484–519.
2. Karzhanskyi, N. (1918). Chekho-slovaký v Rossyy (Po neyzvestnym ofytsyalnym dokumentam). [*Czech-Slovaks in Russia (According to unknown official documents)*]. Moskva: Zmyi.
3. Kyevlianyn [*The Citizen of Kyiv*]. № 192. 14 yuilia 1914.
4. Kyevlianyn. [*The Citizen of Kyiv*]. № 194. 16 yuilia 1914.
5. Kyevlianyn. [*The Citizen of Kyiv*]. № 199. 21 yuilia 1914.
6. Корьілов, N. (2014). Cheshskiy lev pod russkym znamenem: polytycheskiye y voennyye problemy formirovaniye chekhoslovatskykh voynskyykh chastei v hodyy

- Pervoi myrovoi voiny 1914–1918 hh. [*Czech lion under the Russian banner: political and military problems; the formation of Czechoslovak military units during the First World War of 1914–1918.*] Ural v hodы hrzhzdanskoі voiny: materyaly 3-ei Mezhdunarodnoі nauchno-praktycheskoі konferentsyy «Ural v hodы hrzhzdanskoі voiny. Sovremennыe problemy ystoryu, ystochnykovedeniya y ystoryo-hrafyu» (28–29 sentiabria 2013 h.)». Perm, 77–86.
7. Kopilov, N. (2013). Cheshskiy lev pod russkym znamenem: polytycheskiye y voennыe problemy formirovaniye chekhoslovatskykh voynskyykh chastey v hodы Pervoi myrovoi voiny 1914–1918 hh. [*Czech lion under the Russian banner: political and military problems; the formation of Czechoslovak military units during the First World War of 1914–1918.*] Legionářský směr, 4, 34–36.
 8. Muratovy, D. y A. (2016). Zabytyi tryumvyrat: Vatslav Vondrak, Aloyz Tucek, Zdenek Reiman. [*Forgotten Triumvirate: Vaclav Wondrack, Alois Tucek, Zdenek Reiman.*] Russkoe slovo, 6, 24–29.
 9. Muratovi, D. y A. (2016). Zabytyi tryumvyrat: Vatslav Vondrak, Aloyz Tucek, Zdenek Reiman. [*Forgotten Triumvirate: Vaclav Wondrack, Alois Tucek, Zdenek Reiman.*] Russkoe slovo, 7, 22–27.
 10. Muratovi, D. y A. (2016). Zabytyi tryumvyrat: Vatslav Vondrak, Aloyz Tucek, Zdenek Reiman. [*Forgotten Triumvirate: Vaclav Wondrack, Alois Tucek, Zdenek Reiman.*] Russkoe slovo, 8, 22–27.
 11. Muratovi, D. y A. (2016). Zabytyi tryumvyrat: Vatslav Vondrak, Aloyz Tucek, Zdenek Reiman. [*Forgotten Triumvirate: Vaclav Wondrack, Alois Tucek, Zdenek Reiman.*] Russkoe slovo, 9, 16–21.
 12. Muratovi, D. y A. (2016). Zabytyi tryumvyrat: Vatslav Vondrak, Aloyz Tucek, Zdenek Reiman. [*Forgotten Triumvirate: Vaclav Wondrack, Alois Tucek, Zdenek Reiman.*] Russkoe slovo, 10, 22–27.
 13. Muratovi, D. y A. (2016). Zabytyi tryumvyrat: Vatslav Vondrak, Aloyz Tucek, Zdenek Reiman. [*Forgotten Triumvirate: Vaclav Wondrack, Alois Tucek, Zdenek Reiman.*] Russkoe slovo, 11, 24–29.
 14. Muratovi, D. y A. (2009). Kyev hlazamy cheshskyykh voennoplennykh. [*Kiev through the eyes of Czech war prisoners*] Russkoe slovo, 11, 26–29.
 15. Muratovi, D. y A. (2009). Kyev hlazamy cheshskyykh voennoplennykh. [*Kiev through the eyes of Czech war prisoners.*] Russkoe slovo, 12, 20–23.
 16. Muratovi, D. y A. (2010). Kyev hlazamy cheshskyykh voennoplennykh. [*Kiev through the eyes of Czech war prisoners.*] Russkoe slovo, 1, 22–24.
 17. Muratovi, D. y A. (2014). Cheshskaia druzhyna y ee pervыe dobrovoltsы. [*The Czech squad and its first volunteers.*] Russkoe slovo, 9, 14–19.

18. Mukhina, L. (2019). Cheska družhyna v Ukraini. [*The Czech squad in Ukraine*]. Podíl ukrajinských Čechů na vzniku Československa / Vnesok ukraïnskikh chekhiv u stvorennia Chekhoslovachchyny. Kyiv: FOP Maslakov, 21–61.
19. Nenasheva, Z. S. (2011). Ydeino-polytycheskye aspekty cheshskoho natsyonalnogo dvyzheniya v Rossyy v 1914–1915 hh. «Konstruktyvnoe» rusofylstvo yly natsyonalnyi prahmatyzm? [*The ideological and political aspects of the Czech national movement in Russia in 1914–1915. «Constructive» Russophilia or national pragmatism?*]. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii «Istoriia», 27, 16–31.
20. Obrashchenye Soveta chekhov k ymperatoru. 1914 [*The appeal of the Czech Council to the emperor*]. Vojenský ustřední arhiv – Vojenský historický arhiv v Praze (Viiskovy i storychnyi arkhiv Cheskoï Respubliky, m. Praha) (dali – VHA). F. Svaz čs. Spolků v Rusi. K. 5. Rada Čechů v Rusku. (1914–1916). 3 list.
21. Sakharov, K. V. (1930). Cheshskye lehyony v Sybyry (Cheshskoe predatelstvo). [*Czech legions in Siberia (Czech betrayal)*]. Berlyn.
22. Tatarov, B. O. (2010). Novitni husyty. Chesko-slovatski viiskovi formuvannia u rosiiskomu viisku (serpen 1914 – kviten 1918 rr.) [*Modern Houthis. Czech-Slovak military units in the Russian army (August 1914 – April 1918)*]. Kyiv: Nash chas.
23. Shulha, S. (2018). Chekhy v Zakhidniï Volyni: vid oseleñnia do reemihratsii. Češi v Západni Volyni od osídlení k reemigraci [*Czechs in Western Volyn: From Settlement to Remigration*]. Lutsk: Vezha-Druk.
24. Česko-slovenský úvěrni ústav na Rusi [*Czechoslovakian credit institution*]. Narodni arhiv v Praze (Natsionalnyi arkhiv Cheskoï Respubliky, m. Praha). Fond 1159. Svaz Čechů z Volyně, Žatec (SvČV) (Soiuz chekhiv z Volyni, Zhatets). K. 104. Inv. č. 361–362. 16 list.
25. 1917 – Čs. národní sjezd [1917 – *Czechoslovak National Congress*]. VHA. Fond Svaz čs. Spolků v Rusi. K. 7. 14 list.
26. Bitva u Zborova. (2017) [*Battle of Zboriv*]. Legionářský směr. Zborovský special, 30–33.
27. Československý zahraviční odboj. (2014) [*Czechoslovakian foreign resistance*]. Dějiny Československé obce legionářské. Sestavil J. Filip. Praha: Vydavatelství MAC.
28. Česka družina. Seznamy dobrovolníků. Proshenye o pryniatyy russkoho poddanstva ot chlenov moskovskoho Cheshskoho komyteta (15 yiulia 1915 h.). [*Czech armed force. Lists of volunteers. Request for acceptance of Russian citizenship from members of the Moscow Czech Committee (July 15, 1915)*]. VHA. F. Svaz čs. Spolků v Rusi (Soiuz chesko-slovatskykh tovarystv v Rosii). K. 10. 2 list.

29. Dějiny Československé obce legionářské. (2014) [*History of the Czechoslovak Community of Legionnaires*]. Sestavil J. Filip. Praha: Vydavatelství MAC.
30. Dějiny zemí Koruny České. (1993) [*History of the lands of the Czech crown*]. T. 2. Praha.
31. Hofman, Jiří – Širc, Václav – Vaculík, Jaroslav. (1999). Volynští Češi v prvním a druhém odboji [*Volyn Czechs in the first and second resistances*]. Praha.
32. Kniga starodružinici [*The book of the old warriors*]. VHA. F. Česka Družina (Fond Cheska družyna). K. 7. 128 list.
33. Martinkova, D. (2013). Československé legie v Rusku a volynští Češi [*Czechoslovakian Legion in Russia and the Volyn Czechs*]. Legionářský směr, 4, 31–33.
34. Materialy k Sjezdu 1917. Resoluce vojenske komisse sjezdu česko-slovenské verejnosti na Rusi, přijata v plenární šhůzi Sjezdové dne 28 dubna 1917 v Kyjevě [*The military commission resolution of the public congress in Russia, adopted at the plenary session of the Congress on April 28, 1917 in Kiev. Materials for the Congress. 1917*]. VHA. Fond Svaz čs. Spolků v Rusi. K. 7. 2 list.
35. Memorandum a projev dr. Vondráka o vzniku čs. vojska. Reč dr. Vondráka na Sofijevském náměstí dne 28 září 1914 [*Memorandum and speech by Dr. Vondrak on the establishment of the Czechoslovak army. Dr. Vondrak's speech at the Sofia Square on September 28, 1914*]. VHA. F. Svaz čs. Spolků na Rusi. K. 11. 2 list.
36. Memorandum a projev dr. Vondráka o vzniku čs. vojska. Proekt orhanizatsiinoho planu formuvannia chekhoslovatskykh viiskovykh chastyn [*Memorandum and speech by Dr. Vondrak on the establishment of the Czechoslovak army. Draft organizational plan for the formation of Czechoslovak military units*]. VHA. F. Svaz čs. Spolků v Rusi. K. 11. 3 list.
37. Od družiny k brigádě. (2017) [*From squad to brigade*]. Legionářský směr. Zborovský special, 16–19.
38. Písemnost časopisu «Čechoslován» (1915–1917) [*Documents of «Czechoslovan» (1915–1917)*]. Návrh na vydání časopisu. VHA. F. Svaz čs. Spolků v Rusi. K. 9. 2 list.
39. Preclík, V. (2013). Masaryk a legie [*Masaryk and the Legion*]. Legionářský směr, 4, 10–11.
40. Seznam ztrát. (2017) [*List of losses*]. Legionářský směr. Zborovský special, 36–37.
41. Stanovy Svazu čs. spolků na Rusi (1915) [*Charter of the Czech-Slovak Communities Union in Russia (1915)*]. VHA. F. Svaz čs. Spolků na Rusi. K. 5. 14 list.
42. Žadosti. Posvidka pro rosiiske piddanstvo meshkantsiv s. Boratyn Lutskoho povitu F. Pishelia, E. Yanaty, I. Yanaty [*A petition. Certificate of Russian citizenship of the village Boratyn, Lutsk county F. Pishel, E. Yanaty, I. Yanaty. – Statements*

- or petitions (or requests). Certificate of Russian citizenship of the village Boratyn, Lutsk county F. Pishel, E. Yanaty, I. Yanaty]. VHA. F. Svaz čs. Spolků v Rusi. K. 11. 1 list.*
43. Žadosti. Spysok dobrovoltsiv Cheskoj Druzhyiny z prokhaniami pro pryiniattia pidanstva (21.01.1915) (150 osob) [*A petition. List of volunteers of the Czech Squad with requests for acceptance of nationality (21.01.1915) (150 persons)*]. VHA. F. Svaz čs. Spolků v Rusi. K. 11. 42 list.
44. Žadosti. Zvernennia Soiuzu chesko-slovatskykh tovarystv v Rosii pro nadannia rosiiskoho pidanstva 360-om dobrovoltsiam chesko-slovatskoho striletskoho polku (21.03.1916) [*A petition. Appeal of the Union of Czech-Slovak Societies in Russia on granting Russian citizenship to 360 volunteers of the Czech-Slovak Rifle Regiment (21.03.1916)*]. VHA. F. Svaz čs. Spolků v Rusi. K. 11. 15 list.
45. Vaculik, Jaroslav (1998). Dějiny volyňských Čechů. II.díl. 1914–1945 [*History of the Volyn Czechs. II. 1914–1945*]. Praha.

УДК 94(73)“1945/1947”Джеймс Бірнс

ДЖЕЙМС БІРНС – ДЕРЖАВНИЙ СЕКРЕТАР І ПОЛІТИЧНИЙ СУПЕРНИК ГАРРІ ТРУМЕНА

Клиніна Тетяна

Стаття присвячена одному з державних секретарів Сполучених Штатів Америки Джеймсу Бірнсу, людині, яка мала різнобарвну кар’єру історію в політичному житті США. Автор надає історіографічний аналіз робіт, присвячених життю та діяльності американського політика, певний наголос робиться на мемуарах Дж. Бірнса та Г. Трумена – ключових осіб цього дослідження. Методологічною базою стали методи системного аналізу та синтезу, проблемно-хронологічний та описовий методи. Також застосовувався принцип історизму, який дав змогу розглянути явище, яке ми вивчаємо, у процесі його розвитку, і, як результат, дало можливість застосувати метод періодизації, зокрема виділити два етапи у розвитку політичних стосунків між президентом та його державним секретарем. У статті зазначається, що на початковому етапі свого президентства Г. Трумен більшою мірою спирався на поради Дж. Бірнса, оскільки свого часу останній був наставником Г. Трумена в Сенаті США. Зокрема, Дж. Бірнс надав невідому Г. Трумену інформацію щодо проєкту з виготовлення атомної бомби і був одним з ініціаторів бомбардування Японії. Призначивши Дж. Бірнса державним секретарем, Г. Трумен сигналізував про наступництво політики Ф. Рузвельта і отримав біля себе «очевидця» Ялтинських угод та інформатора щодо подальших дій. А тому Дж. Бірнс, відіграючи головну роль на Потсдамській, Паризькій мирних конференціях і розуміючи свій статус «очевидця», майже не звертав уваги на експертів з державного департаменту, а також ігнорував Г. Трумена і сам формував зовнішній курс країни. Згодом стало зрозумілим, що Г. Трумен почав займати більш жорстку позицію на світовій арені (особливо у відносинах з СРСР), водночас Дж. Бірнс намагався йти на певні поступки (особливо в тих же відносинах з СРСР). Таке протиставлення врешті-решт дало свої плоди:

політична дистанція між ними збільшувалася, а особистісні зв'язки слабшали. Поступово відносини між цими двома людьми ставали напруженими, особливо коли Г. Трумен відчув, що Дж. Бірнс намагався самостійно визначити зовнішню політику та інформувати президента тільки після цього. Одним із перших випадків розбіжностей була Московська конференція у грудні 1945 р., яка стала початком кінця кар'єри державного секретаря. Г. Трумен максимально відсторонив Дж. Бірнса від проведення зовнішньополітичного курсу країни і в січні 1947 р. офіційно прийняв його відставку.

Ключові слова: США, державний секретар, Джеймс Бірнс, Гаррі Трумен, державний департамент.

Конституція Сполучених Штатів Америки зазначає, що президент є федеральним урядовцем і головним високопосадовцем, який несе найбільшу відповідальність за формування зовнішніх відносини США. Однак поза її увагою залишаються державні структури й посадовці (наприклад, Державний департамент і його очільник), які разом з президентом, а в деяких випадках і без нього, формують і втілюють у життя зовнішньополітичний курс країни. За всю історію існування США країна знала достатньо прикладів, коли в тандемі «Президент–Державний секретар» останній дозволяв собі не підпорядковуватися очільнику держави і перебирав на себе роль лідера у формуванні курсу країни на світовій арені. Одним із таких прикладів був тандем Г. Трумена та Дж. Бірнса – високопосадовців, які почали свій кар'єрний шлях з дружби, а закінчили непримиренною ворожнечею.

З-поміж фундаментальних досліджень проблеми варто відзначити праці Д. МакКоя, Р. Мессера, М. Річардса [6; 8; 11; 12] тощо. Ґрунтовною є робота біографа Дж. Бірнса журналіста Д. Робертсона, який з перших сторінок задає тон і проголошує Дж. Бірнса одним із найвпливовіших з півдня членом Конгресу. Достатня частина книги присвячена не самому Дж. Бірнсу, а тому місцю, де він народився – Півдню, з відповідними для нього ідеями та ідеалами. Д. Робертсон висвітлює становлення Дж. Бірнса як політика, його частки в рішенні щодо використання атомної бомби, певні труднощі на державній службі й зокрема звинувачує Ф. Рузвельта у провалі Дж. Бірнса при обранні на посаду віце-президента. Також привертає увагу праця Р. Мессера, який говорить про Дж. Бірнса як про могутнього сенатора США, суддю Верховного Суду, помічника президента Рузвельта тощо і тим самим намагається показати витоки «холодної війни», доводячи, що саме міжособистісний трикутник «Ф. Рузвельт– Дж. Бірнс–Г. Трумен» відігравав вирішальну роль у радянсько-американському протистоянні. А репутація експерта американської дипломатії, яким він нібито став після конференції в Ялті, непослідовність у провадженні зовнішнього курсу, яка коливалася від використання атомної дипломатії до повернення до рузвельтівської тактики примирення, згодом зіграла з ним погану гру [13].

Загалом постать Дж. Бірнса, не зважаючи на свою багатогранність і значну політичну кар'єру, не привернула широкої уваги науковців. Деякі з небагатьох дослідників Дж. Бірнса зазначають, що певно така «неувага» до очільника державного департаменту пов'язана зі звинуваченнями Г. Трумена як слабкої ланки в історії зовнішньої політики США, що відштовхнуло науковців від нього як об'єкта дослідження. Якщо постать Дж. Бірнса і привертає увагу науковців, то лише в контексті дипломатії Г. Трумена, де Дж. Бірнс згадується як один із фундаторів «холодної війни», прихильників «атомної дипломатії» та людини, яка порадила Г. Трумену скинути атомні бомби на Японію без оголошення. Однак таке наукове ігнорування не є виправданим, оскільки Дж. Бірнс був сильним політиком, помітною фігурою так званого перехідного періоду між воєнною політикою Ф. Рузвельта та післявоєнною політикою Г. Трумена й водночас виступав виразником американської думки про радянсько-американські відносини. Отже, метою статті є характеристика постаті Дж. Бірнса та аналіз його відносин з президентом щодо вироблення зовнішньополітичного курсу.

Джерельною базою дослідження стали матеріали Конгресу США та мемуари Дж. Бірнса та Г. Трумена. З-поміж матеріалів Конгресу США особливу увагу привертають документи першої та другої сесії 79 з'їзду Конгресу США, а саме: матеріали обговорення питань війни, післявоєнного урегулювання, створення Організації Об'єднаних Націй; призначення нових членів кабінету адміністрації Г. Трумена (зокрема щодо голосування за кандидатуру Дж. Бірнса на посаду державного секретаря США) тощо. Мемуари дають змогу надати особистісного виміру політичної ситуації у США, але не варто забувати про високий рівень їхньої суб'єктивності. Мемуари державного секретаря, передусім, є збіркою емоцій, вражень і переказів про отриманий досвід на державній службі. Дж. Бірнс лише епізодично показує свій політичний зліт і погляди, що читач не відчуває жодної різниці між ним, парубком, який на початку ХХ ст. розпочав політичну кар'єру у Вашингтоні, та досвідченим високопосадовцем, яким він став на середину цього століття. До того ж, мемуари не розкривають нової інформації ані про політичні баталії повоєнного періоду, ані про політичні особистості, які тоді «творили історію» [3]. Мемуари Г. Трумена справляють схоже враження: вони написані зрозумілою, легкою для читача мовою, що інколи виникає відчуття прочитання гарної казки. Будь-якої нової інформації мемуари не надають, а описують ті проблеми «епохи Рузвельта», з якими стикнувся новообраний президент, і, на його думку, впорався з ними на відмінно. На відміну від мемуарів свого державного секретаря, у своїх спогадах Г. Трумен не обійшов увагою видних діячів післявоєнного часу [7].

Джеймс Френсіс Бірнс народився 2 травня 1882 р. в Чарлстоні в родині бідних ірландських іммігрантів, де батько помер від туберкульозу за кілька тижнів

до народження хлопчика, а мати працювала кравчиною. Майбутній державний секретар отримав освіту в католицькій парафіяльній школі, після закінчення якої пішов працювати кур'єром, а згодом – клерком до адвокатської контори [5, 459]. У 1900 р., аби влаштуватися на роботу стенографістом до суду, змінив дату свого народження, додавши три роки, яких не вистачало до необхідних 21. Там суддя зацікавився парубком і почав навчати його юриспруденції. У 1903 р. Бірнс був прийнятий в адвокати, хоча і не мав юридичної освіти, в 1908 р. був обраний прокурором, а в 1910 р. став членом Конгресу, де відрізнився вмінням знаходити компроміси та створювати коаліції і познайомився з Ф. Рузвельтом [13, 11]. Дружба між Дж. Бірнсом і Ф. Д. Рузвельтом тривала багато років, до того ж Дж. Бірнс всіляко підтримував «Новий курс» президента. За це в 1941 р. Ф. Рузвельт призначив Дж. Бірнса суддею до Верховного Суду, а зі вступом США у Другу світову війну попросив його приєднатися до виконавчої влади, призначивши його директором Управління економічної стабілізації [13, 35].

На цій посаді з жовтня 1942 р. по травень 1943 р. він проявив всю свою майстерність, терпіння, законодавчий досвід. Незабаром його визнали помічником президента і з урахуванням поганого здоров'я президента Ф. Рузвельта та його всебічного поглинання у ведення війни і просування Сполучених Штатів на міжнародній арені Дж. Бірнс був визнаний фактичним лідером «домашнього фронту», планувальником, очільником гігантського виробництва воєнного часу та людиною, яка зберігала терпимі умови життя цивільних [5, 459]. Природно, що його політика не викликала всебічного схвалення, а, навпаки, призводила до гострих суперечок з певними «групами тиску», поповнюючи кола його опонентів, а іноді – й ворогів. Саме вони згодом й заборонили його висування на посаду віце-президента США в той час, коли було зрозумілим, що Ф. Рузвельт, найімовірніше, не зможе закінчити четвертий термін свого президентства [12, 297]. А за американськими нормами наступним після президента йде віце-президент.

У травні 1943 р. він обійняв посаду директора управління військової мобілізації, і працював на ній до жовтня 1944 р., а згодом, з жовтня 1944 р. до квітня 1945 р. був Директором управління воєнної мобілізації та реконверсії [11, 37]. У 1944 р. президент Ф. Рузвельт безпрецедентно, вчетверте став президентом США, а тому перед ним постало питання про пошук нового державного секретаря, замість Корделла Хелла, який, на його думку, хоч і був найближчим його соратником, але зі своїми обов'язками не справлявся. Звісно, що кандидатура Дж. Бірнса була на обміркуванні у президента. Згодом у своїх мемуарах це підтвердив й Едвард Стеттініус, який, замість К. Хелла, став останнім державним секретарем Ф. Рузвельта. Зокрема Е. Стеттініус зазначав, що в приватній розмові з Ф. Рузвельтом той дійсно повідомив йому, що на посаду голови зовніш-

нього відомства розглядав декількох осіб, з-поміж яких був і Дж. Бірнс. Однак, Ф. Рузвельт писав: «Джиммі як у сенаті, так і на інших посадах діяв сам по собі, і я не впевнений, що ми зможемо досить гармонійно співпрацювати в одній команді» [14, 184–185].

У липні 1944 р. в Чикаго відбувся Національний з'їзд Демократичної партії, на якому кандидатура Дж. Бірнса мала бути представлена на голосування щодо його призначення на посаду віце-президента. Однак делегати не обрали Дж. Бірнса, натомість висунувши йому заміну – не досить відомого сенатора від штату Міссурі – Гаррі Трумена. Як згадували з оточення Г. Трумена, майбутній президент був шокований, оскільки у нього в кишені лежав листок з промовою, якою він мав привітати Дж. Бірнса [10, 89]. Звісно, що відповідь на питання, чому Дж. Бірнс не підтримали ключові партійні лідери, не є метою цього дослідження. Автор лише крадькома показує ситуацію, за якої майбутній президент і державний секретар опинилися по різні боки в політичному істеблішменті, і, звісно, що цей факт не міг не вплинути на ставлення одного до іншого. До того ж сам Дж. Бірнс вбачав у цьому певний політичний зговір, в якому, на думку Дж. Бірнса, безпосередню роль зіграв і Г. Трумен. Певно, саме з цього моменту Дж. Бірнс, як зазначає надзвичайний і повноважний посол СРСР у США М. Новіков у своїх мемуарах, почав «не поважати Г. Трумена, вважаючи його тупою вискочкою» [1].

Смерть Ф. Рузвельта у квітні 1945 р. внесла певні корективи: Дж. Бірнс подав у відставку і мав намір повернутися до Південної Кароліни задля продовження юридичної практики. Однак смерть Ф. Рузвельта мала й інший бік, а саме зробила друга та колегу Дж. Бірнса Г. Трумена, який тоді обіймав посаду віце-президента, президентом США, і цим внесла зміни в плани майбутнього державного секретаря.

У липні 1945 р. на прохання Г. Трумена Дж. Бірнс погодився обійняти посаду Державного секретаря. Цікавими є деякі свідчення того, що з початком свого президентства Г. Труман не мав наміру запросити Дж. Бірнса обійняти таку високу посаду у своїй адміністрації, замість тодішнього держсекретаря Е. Стеттініуса. Це підтверджує, що Г. Трумен з певним застереженням ставився до Дж. Бірнса, вбачаючи в ньому свого ймовірного суперника. Однак він змінив свою думку, коли ключові сенатори-демократи повідомили Г. Трумену, що Дж. Бірнс – їхній найкращий вибір [6, 18]. Певно до такої думки сенатори дійшли у зв'язку з попередніми посадами Дж. Бірнса за часів президентства Ф. Рузвельта, на яких він зміг зарекомендувати себе. Щоправда, не всі поділяли такий погляд: радники президента не були високої думки про Дж. Бірнса, а деякі «інсайдери» в самому державному департаменті скаржилися на його відносну недосвідченість у закордонних справах. Деякі дослідники, наприклад, зазначають, що призначен-

ня Дж. Бірнса на посаду державного секретаря було свого роду компенсацією Г. Трумена за невдалий для Державного секретаря 1944 р. [12, 302].

Щодо самого Дж. Бірнса, то, як зазначали його знайомі, він мав глибокий інтерес до міжнародних справ. До того ж, його політична філософія була близькою до філософії його друга Корделла Хелла, який свого часу був державним секретарем Ф. Рузвельта [8, 145]. А тому можемо припустити, що Дж. Бірнс виступав за ідею виходу Америки на світову арену, створення ООН та світового суду.

Коли президент Г. Трумен призначав Дж. Бірнса на посаду Державного секретаря у липні 1945 р., багато американських спостерігачів, вказуючи на їхню попередню дружбу, вважали, що останній буде помічником президента в питаннях, пов'язаних із зовнішньою політикою. Загалом, так думав і сам Дж. Бірнс, зазначаючи в листі до свого друга, що «поруч з Президентом, я думаю, що Державний секретар ... буде мати можливість зробити більше, ніж будь-яка інша посадова особа цього уряду, у справі сприяння миру» [11, 41].

Загалом на початковому етапі свого президентства Г. Трумен, перед яким стояли виклики урегулювання післявоєнного світу, розглядав Дж. Бірнса як основне джерело інформації, спираючись на те, що той виступав не лише лобістом попередньо укладених Ялтинських угод, а й особисто був присутнім хоч не на всіх, але на багатьох зустрічах Ф. Рузвельта в Ялті [15, 587]. Отже, можна стверджувати на значному впливі Дж. Бірнса на Г. Трумена під час так званого перехідного періоду – часу після смерті Ф. Рузвельта у квітні 1945 р. до грудня 1945 р. Саме в цей період новий і недосвідчений президент передав велику частину справ і формування зовнішньої політики до компетенцій Дж. Бірнса.

Однак стосунки між президентом і держсекретарем незабаром ускладнилися. «Бірнс, – підкреслюють дослідники, – не міг забути, що він був наставником Трумена в Сенаті і що, якби не маніпуляції Рузвельта, він міг би і сам займати Овальний кабінет (якби на виборах 1944 р. був висунутий віце-президентом). Він явно домінував у всіх дискусіях президентського кабінету і звертався до нового президента досить фамільярно, навіть на межі виклику» [2, 50]. До того ж, у нього вкоренилася звичка «діяти багато в чому на свій розсуд, інформуючи президента час від часу» [2, 51]. Зрозуміло, що цей спосіб прийняття рішень зрештою викликав серйозні зовнішньополітичні проблеми і визначив долю державного секретаря.

Наприклад, після переговорів з Й. Сталіним під час Московської наради міністрів закордонних справ у грудні 1945 р. щодо ситуації в Румунії та Болгарії Дж. Бірнс прийняв рішення про визнання цих країн ще до підписання з ними мирного договору [9, 229]. «Трумен був розлючений тим, що Бірнс пішов на компроміс, не порадившись з ним, – писав Г. Кіссінджер. Правда, злегка пова-

гавшись, Трумен погодився з Бірнсом, але це стало початком відчуження між президентом і його державним секретарем, що протягом року призвело до відставки Бірнса» [2, 51]. Згодом Г. Трумен дійшов висновку щодо правильності дій Дж. Бірнса в цьому питанні, однак президент все ж таки залишався незадоволенним виступом Дж. Бірнса в Москві. Відповідно, доброзичливість, яка існувала між двома людьми з часу їхньої спільної служби в Сенаті США з початку 30-х рр. ХХ ст., поступово згасала.

У грудні 1945 р., побачивши що Дж. Бірнс йде в різнобій поглядам Г. Трумена, останній вирішив взяти на себе командування зовнішньою політикою держави. Отже, готовність Дж. Бірнса до компромісу на Московській конференції призвела до вражаючих дипломатичних звершень [11, 43]. Але те, що було можливо з дипломатичного погляду, вже не було доцільно з політичного. І тоді, коли Дж. Бірнс був вже готовий зайняти більш жорстку дипломатичну позицію, Г. Трумен більше не дозволив своєму державному секретарю контролювати зовнішню політику.

На момент 1946 р. держсекретарське крісло під Дж. Бірнсом похитнулося. І не зважаючи на те, що багато високопосадовців адміністрації Г. Трумена розділяли погляди державного секретаря, відчуженість між першим і другим продовжувала збільшуватися, і на середину 1946 р. майже ніхто у Вашингтоні вже не сумнівався в майбутній відставці Дж. Бірнса. Особливо очевидним цей факт став наприкінці 1946 р., коли Г. Трумен не вводив «кульгаву качку» державного секретаря до зовнішньополітичних дискусій на високому рівні [8, 216]. Дж. Бірнс залишився ще на рік на посаді державного секретаря, аби завершити переговори щодо незначних мирних договорів.

20 січня 1947 р. державний секретар Дж. Бірнс офіційно пішов у відставку, і на його заміну до влади у державному департаменті прийшла армія. Новим очільником держдепу США та держсекретарем став колишній начальник штабу Джордж К. Маршалл [13, 587].

І хоча обидва – Г. Трумен і Дж. Бірнс – прожили довге життя, і обидва померли в 1972 р. з різницею в декілька місяців, однак більше не змогли досягти особистого примирення та взаєморозуміння, яке існувало між ними задовго до входження на Вашингтонський Олімп.

Після відставки Дж. Бірнс виступав з критикою внутрішньої політики Г. Трумена і протягом 1948–1949 рр. виголосив ряд публічних нападів на так звану політку «Справедливого курсу», на що Г. Трумен відповідав Дж. Бірнсу: «З часів Ваших промов у Вашингтоні ... я розумію, що відчував Цезар, коли говорив «І ти, Брут?». Відповідь Дж. Бірнса була приголомшливою: «Я – не Брут і сподіваюся, що Ви теж не будете думати про себе як про Цезаря, бо Ви не Це-

зар!» [4, 199]. Згодом Дж. Бірнс отримав перемогу на посту губернатора штату Південної Кароліни і більше ніколи не підтримував кандидатів у президенти від демократичної партії.

Історія його кар'єри – це свого роду сага про успіх у традиційних рамках американських ідеалів і способу життя, коли звичайний хлопець без певних зв'язків і статків лише своєю наполегливою працею зі скромних посад у своєму Штаті досягає найвищих вершин в усій Америці. За свою видатну політичну кар'єру Джеймс Ф. Бірнс здобув репутацію формальної людини без особливого гумору, а довгі роки перебування у Вашингтоні, в окрузі Колумбія, надали йому репутацію національного політичного діяча. На відміну від президента Г. Трумена, державний секретар, наприклад, не був схильний вміщувати у свої зауваження ані емоційні вибухи, ані нецензурну лексику. Крім того, він не потурав пристрастям жалості, які президент періодично демонстрував у подібних неофіційних конклавах з політичними колами та журналістами. Та і загалом, за деякими даними, сам Дж. Бірнс не був високої думки щодо президента Г. Трумена, вважаючи його снобом і ні на що не здатною людиною. За таких умов він дійсно був Державним секретарем свого президента й за сумісництвом його реальним суперником. Г. Трумен це розумів, тому Дж. Бірнс і посів лише четверту за значимістю посаду в порядку заміщення президента та недовго утримався у своєму кріслі. Він задовольнявся лише роллю члена кабінету Г. Трумена, що правда, це не заважало йому проводити активну разом з президентом політику, головною метою якої було встановлення світового лідерства США.

Оскільки наявні попередні дослідження автора, пов'язані із зосередженням уваги на відносинах між президентом і державним секретарем щодо вироблення зовнішньополітичного курсу, починаючи з 1918 р., це дослідження виступає логічним продовженням окресленої проблеми і дасть змогу зрозуміти місце та роль державного департаменту та його очільника в історичній ретроспективі. У подальшому увага буде зосереджена на постаті та діяльності Дж. Маршалла, державному секретареві, який посів це місце після відставки Дж. Бірнса, що дасть змогу відкинути або підтвердити фактор суб'єктивності, а не професіоналізму у тандемі «Президент–Державний секретар» за часів президентства Г. Трумена.

Abstract

The article is dedicated to one of the secretaries of state of the United States of America, James Byrnes, a man who had had such a diverse and career history in US political life. The author provides a historiographical analysis of the few works that deal with the life and activities of American politicians, and, with some emphasis, is made on the memoirs of J. Byrnes and G. Truman, key figures in this study. Methodological basis of the study were methods of system analysis and synthesis, problem-chronological and descriptive methods. The principle of historicism was also applied, which allowed us to consider the phenomenon we are studying in the course of its development and,

as a result, made it possible to apply the periodization method, in particular, to allocate two periods in the development of political relations between the President and his Secretary of State. The article notes that at the initial stage of his presidency, G. Truman relied more on the advice of J. Byrnes, since at one time he was the last mentor of G. Truman in the US Senate. In particular, J. Byrnes provided the unknown G. Truman with information on the atomic bomb production project and was one of the initiators of the bombing of Japan. Appointing J. Byrnes as Secretary of State, G. Truman thus signaled the succession of the policy of F. Roosevelt and received a «eyewitness» of the Yalta agreements and an informant on further actions. Therefore, J. Byrnes, playing a leading role at the Potsdam, Paris Peace Conferences and understanding his «eyewitness» status, almost ignored experts from the State Department, and also ignored G. Truman and formed the country's external course. Later it became clear that G. Truman began to take a more sacrilegious position on the world stage (especially in relations with the USSR), while J. Byrnes tried to make certain concessions (especially in the same relations with the USSR). This confrontation eventually came to fruition: the political distance between them increased and personal ties weakened. Gradually, the personal relationship between the two people became strained, especially when G. Truman felt that J. Byrnes was trying to independently determine foreign policy and inform the president only afterwards. One of the first cases of disagreement was the Moscow Conference in December 1945, which marked the beginning of the end of the Secretary of State's career. G. Truman removed J. Byrnes from the country's foreign policy as much as possible and in January 1947 formally accepted his resignation.

Key words: United States of America, Secretary of State, James Byrnes, Harry Truman, State Department.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Новиков Н. В. Воспоминания дипломата: (Записки о 1938–1947 годах). Москва: Политиздат, 1989. 399 с. URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/novikov_nv2/index.html
2. Президенты и внешняя политика США в XX веке: Сборник статей / под ред. Л. А. Пашковского. Севастополь: издательство «Флот Украины», 2001. 72 с.
3. Byrnes J. F. All in One Lifetime. New York: Harper & Brothers. 1958. 432 p.
4. Gormly J. Secretary of State James F. Byrnes, an Initial British Evaluation. *The South Carolina Historical Magazine*. 1978. № 79(3). P. 198–205. URL: www.jstor.org/stable/27567506
5. James Francis Byrnes. *American Bar Association Journal*. 1945. № 31(9). P. 459–460. URL: www.jstor.org/stable/25715333
6. McCoy D. R. The Presidency of Harry S. Truman. Lawrence: University Press of Kansas, 1982. 368 p.
7. Memoirs by Harry S. Truman. Vol. I: Year of Decisions. Garden City, New York: Doubleday & Company, Inc., 1955. 596 p.
8. Messer R. The End of an Alliance: James F. Byrnes, Roosevelt, Truman, and the Origins of the Cold War. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1982. 274 p.
9. Paterson T. Potsdam, the Atomic Bomb, and the Cold War: A Discussion with James F. Byrnes. *Pacific Historical Review*. 1972. № 41(2). P. 225–230. URL: [doi:10.2307/3638329](https://doi.org/10.2307/3638329)

10. Partin J. Roosevelt, Byrnes, and the 1944 Vice-Presidential Nomination. *The Historian*. 1979. 42(1). P. 85–100. URL: www.jstor.org/stable/24445289
11. Richards M. James F. Byrnes on Foreign Policy. *The South Carolina Historical Magazine*. 1991. № 92(1). 34–44. URL: www.jstor.org/stable/27568199
12. Richards M. Notes and Documents: James F. Byrnes on the Democratic Party nomination for Vice President, July 1944. *The South Carolina Historical Magazine*. 2008. № 109(4). P. 295–305. URL: www.jstor.org/stable/40646868
13. Robertson D. Sly and Able. A political biography of James F. Byrnes. New York and London: W. W. Norton and Company. 1994. P. 639.
14. Stettinius E. The Diaries of Edward R. Stettinius, Jr., 1943–1946 G. C. Herring (Ed.). Michigan: New Viewpoints. 1975. P. 544.
15. Theoharis A. James F. Byrnes: Unwitting Yalta Myth-Maker. *Political Science Quarterly*. 1966. 81(4). P. 581–592. URL: [doi:10.2307/2146906](https://doi.org/10.2307/2146906)

References

1. Novikov, N. V. (1989). *Vospominaniya diplomata: (Zapiski o 1938–1947)*, Moskva: Politizdat (Diplomat's Memoirs: (Notes of 1938–1947)). Retrieved February 12, 2020, from http://militera.lib.ru/memo/russian/novikov_nv2/index.html
2. Prezidenty i vneshnyaya politika SShA v XX veke: Sbornik statey. Pashkovskii L.A. (ed.). (2001). Sevastopol: izdatelstvo “Flot Ukrainyi” (US Presidents and Foreign Policy in the 20th Century: Collection of Articles).
3. Byrnes J. F. (1958). *All in One Lifetime*. New York: Harper & Brothers.
4. Gormly, J. (1978). *Secretary of State James F. Byrnes, an Initial British Evaluation*. *The South Carolina Historical Magazine*, 79(3), 198–205. Retrieved February 25, 2020, from www.jstor.org/stable/27567506 James Francis Byrnes. (1945). *American Bar Association Journal*, 31(9), 459–460. Retrieved February 12, 2020, from www.jstor.org/stable/25715333
5. James Francis Byrnes. *American Bar Association Journal*. 1945. № 31(9). P. 459–460. URL: www.jstor.org/stable/25715333
6. McCoy, D. R. (1982). *The Presidency of Harry S. Truman* Lawrence: University Press of Kansas.
7. *Memoirs by Harry S. Truman (1955). Year of Decisions: Vol. I*. Garden City, New York: Doubleday & Company, Inc.
8. Messer, R. (1982). *The End of an Alliance: James F. Byrnes, Roosevelt, Truman, and the Origins of the Cold War*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1982. 274 p.
9. Paterson, T. (1972). *Potsdam, the Atomic Bomb, and the Cold War: A Discussion with James F. Byrnes*. *Pacific Historical Review*, 41(2), 225–230. [doi:10.2307/3638329](https://doi.org/10.2307/3638329)

10. Partin, J. (1979). *Roosevelt, Byrnes, and the 1944 Vice-Presidential Nomination*. *The Historian*, 42(1). Retrieved February 12, 2020, from www.jstor.org/stable/24445289
11. Richards, M. (1991). *James F. Byrnes on Foreign Policy*. *The South Carolina Historical Magazine*, 92(1). Retrieved February 10, 2020, from www.jstor.org/stable/27568199
12. Richards, M. (2008). Notes and Documents: James F. Byrnes on the Democratic Party nomination for Vice President, July 1944. *The South Carolina Historical Magazine*, 109(4). Retrieved March 13, 2020, from www.jstor.org/stable/40646868
13. Robertson, D. (1994) *Sly and Able. A political biography of James F. Byrnes*. New York and London: W. W. Norton and Company.
14. Stettinius, E. (1975). *The Diaries of Edward R. Stettinius, Jr., 1943–1946*. G. C. Herring (Ed.). Michigan: New Viewpoints.
15. Theoharis, A. (1966). *James F. Byrnes: Unwitting Yalta Myth-Maker*. *Political Science Quarterly*, 81(4). doi:10.2307/2146906

Рецензії та огляди літератури

**СУЗІР'Я РЕКТОРІВ І ПРОФЕСОРІВ
ДНІПРОВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА**

[Рец. на кн. Савчук В. С. Ректори Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (1918–2018) / Книга нарисів / голова редкол. чл.-кор. НАН України, проф. М. В. Поляков; В. С. Савчук. Дніпро: Ліра, 2018. 212 с.; Професори Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара: бібліографічний довідник / голова редкол. чл.-кор. НАН України, проф. М. В. Поляков та ін. 3-тє вид., перероб. і доп. Дніпро: Ліра, 2018 400 с.]

Бут Олександр, Пятницькова Ірина

Історія Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара нараховує вже понад сто років. Вона є невід'ємною частиною інтелектуальної, культурної та духовної спадщини України. З ним пов'язані імена всесвітньо відомих учених, науковців та просвітителів. До столітнього ювілею навчального закладу були підготовлені ґрунтовні праці, що крізь призму долі ректорів та професорів університету демонструють історичний поступ навчального закладу.

В організації та підготовці рецензованих книг до друку проявили свою завзятість, людську повагу до талановитих фахівців своєї справи знані новатори-педагоги вищої школи та вчені професори, членкори НАН України М. Поляков, двічі доктор наук – фізик за фахом та історик – В. Савчук, а також доктори історичних наук професори В. Іваненко та С. Світленко.

У книзі В. Савчука «Ректори Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (1918–2018)» вперше на основі опублікованих і неопублікованих, архівних джерел, літератури простежено життєвий і творчий шлях усіх ректорів (директорів) університету, який під різними назвами пройшов непростий, але славетний столітній шлях свого існування. Книга містить низку нових імен в історії ректорського корпусу класичного університету в місті на Дніпрі та значно розширює джерельну базу його вивчення.

На особливу увагу заслуговує високий професіоналізм автора нарисів у використанні різноманітних опублікованих і неопублікованих джерел. З-поміж них біографічні та бібліографічні довідники, особові справи та листи з обліку кадрів, накази й розпорядження керівних і виконавчих органів різного ступеня підпорядкованості. У книзі використані матеріали Центрального державного

архіву вищих органів влади та Державного архіву Дніпропетровської області, університетського архіву та прес-центру ДНУ імені Олеся Гончара. Особливий інтерес представляють, виходячи зі специфіки цього видання, зображувальні джерела. Деякі фотографії певного кола ректорів опубліковано вперше.

Методологічним підґрунтям для кожного нарису стали одинадцять кількісних показників і характеристик, за якими був здійснений аналіз біографічних даних, наукових, творчих і педагогічних здобутків ректорів університету. При цьому автор слушно визнає, що соціальний узагальнений портрет кожного вищого навчального закладу вимагає детального аналізу траєкторії життя кожного із ректорів як особистостей через дії в конкретних соціально-економічних та політичних умовах, напрямках розвитку освіти, науки й суспільства.

Структура книги логічно складається зі вступу до теми, 26 нарисів та післямови. У рецензованій праці вперше комплексно проаналізовано діяльність усіх 26 ректорів університету, які очолювали його протягом всієї історії існування.

Важливим досягненням видання є те, що його автор досить детально зупинився на висвітленні діяльності ректорського корпусу університету в першій половині ХХ ст. Саме цей період відзначився складнощами початкового етапу діяльності університету, реформами радянської влади у сфері освіти, особливими проявами сталінського тоталітаризму, випробуваннями воєнного часу. Привертає увагу той факт, що із 26 ректорів і директорів за перші 33 роки діяльності (1918–1951 рр.) очолювали навчальний заклад 22 особи, а наступні 67 років (1951–2018 рр.) – 4 особи.

Історія Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара бере свій початок з 20 серпня 1918 р., коли був затверджений статут Катеринославського університету як класичного закладу вищої освіти. У результаті спільної діяльності місцевого самоврядування та громадськості міста, за висновком Комісії по вчених установах та вищій школі, яку очолював В. Вернадський, уряд Української держави гетьмана П. Скоропадського затвердив цей університет як приватний з місцевим фінансуванням. Уже в першому навчальному році новий вищий навчальний заклад за кількістю студентів став третім, після авторитетних, з уже віковим досвідом університетів у Харкові та Києві.

У книзі обґрунтовано доводиться, що біля витоків Катеринославського університету стояв М. Лебедев, відомий вчений-геолог й організатор науки та вищої школи. Випускник Петербурзького гірничого інституту зробив великий внесок у виявлення та розробку кам'яновугільних родовищ на Донбасі, поклавів нафти Печорського краю та на дні Каспійського моря. З переведенням вченого у Катеринослав в 1901 р. він не тільки склав геологічну карту Кавказького краю, а й присвятив себе науково-педагогічній діяльності в Катеринославському ви-

щому гірничому училищі, його реформації в інститут (1912 р). Паралельно він ініціював перед царською владою питання про відкриття вищих жіночих курсів з пізнішим перетворенням їх в класичний університет.

У липні 1918 р. за рішенням Комісії з питань вищої школи, яку очолював В. Вернадський, М. Лебедев був призначений в. о. ректора Катеринославського університету. Це був подвійний тягар, оскільки він продовжував керівництво і Гірничого інституту. Вчений доклав значних зусиль для новоствореного інституту: запрошення відомих вчених із забезпеченням їхнього переїзду до Катеринослава, пошук приміщень для занять студентів. Наскільки важливим для нього було створення умов для наукової діяльності вищого навчального закладу свідчить унікальний лист на ім'я міністра народної освіти «про сприяння через воєнного міністра придбати для науково-викладацьких потреб від правління Шосткінського порохового заводу хімічних речовин».

Перший обраний ректор Катеринославського університет – В. Карпов – продовжив кращі традиції першого призначеного ректора. Відомий вчений-гістолог, ще перебуваючи у Москві, став відомим філософом науки. Його лекції вражали глибоким проникненням у сутність питання, його філософським мисленням, були довершеними за формою. За часів ректорства Володимира Порфирійовича було розпочато нову культурно-виховну традицію. У палаці Потьомкіна (нині – Палац студентів) відбувся перший університетський бал на честь відкриття Катеринославського університету. На вшанування пам'яті видатного вченого й організатора вищої освіти та науки стали традиційними «Карпівські читання» з морфології [3, 34].

Із початку 1920 р. за рішенням Комісії з реформи вищої освіти при Наркомосвіти України Катеринославський університет був перетворений у Вищий інститут народної освіти (ВІНО). Фактично основний склад викладачів Катеринославського університету було сконцентровано в Інституті теоретичних наук (ІТЕН). У цей реформаторський час тягар перетворень з Катеринославським університетом перейняв на себе професор неорганічної хімії гірничого інституту Л. Писаржевський. Це він і ще 6 відомих професорів Київського політехнічного інституту подали у відставку на знак протесту проти свавілля Міністра торгівлі і промисловості 1911 р., після переїзду до Москви він став засновником відомого до сьогодні природничо-наукового журналу «Природа». У 1913 р. переїхав до Катеринослава і працював у гірничому інституті. Він мав пряме відношення, як зараз встановлено автором книги, до звернення перед урядом гетьманату про утворення університету в Катеринославі [3, 39].

Реформаторський період вищої школи 1920-х рр. характеризувався фактичною ліквідацією університетської системи, але Л. Писаржевський через керів-

ництво ІТЕН багато зробив для збереження та організації Катеринославського інституту народної освіти. Він ініціював, попри всі труднощі і бюрократичні перепони, створення науково-дослідної кафедри електронної хімії, навколо якої було згуртовано колектив молодих науковців, відкрив аспірантуру, завдяки якій виростили видатні вчені. Виправдана авторська думка, що після Л. Писаржевського реформована Катеринославська вища школа збереглася коштом сил й енергії молодих фахівців, які кожен окремо не витримували надовго екстремальні умови, бо владі не до вподоби були новаторські здібності та професіоналізм керівників колишнього класичного університету у системі народної або професійної освіти. Йдеться про історика М. Злотнікова, учня школи академіка О. Лаппо-Данилевського Петербурзького університету.

Далі, згідно з пошуками автора книги «Ректори», були зібрані маловідомі та нечисленні документи і матеріали про вихованця історико-філологічного факультету Московського університету М. Кашкарова, який був відданим прихильником радянської влади. У листопаді 1923 р. його призначили ректором Катеринославського інституту народної освіти. Йому вдалося згуртувати навколо університету групу провідних фахівців, професорів, і це за умов хронічної нестачі приміщень для навчального процесу, проблем набору студентів. За його ректорства була запроваджена виробнича практика для студентів різних спеціальностей, відкрито робітфак з переводом його з 2- до 3-річного терміну навчання.

Важливим досягненням рецензованої збірки нарисів є можливість відтворити хронологічну послідовність у рекрутському корпусі. Саме цьому сприяє акцент В. Савчука на поверненні з небуття жертв тоталітарного режиму. Перші спроби з'ясувати долю наступного за М. Кашкаровим ректора ДІНО Н. Александрова приведені зовсім нещодавно. З вдячністю відзначено авторів попереднього, 2008 р. видання «Історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара», деякі документальні матеріали та одну з перших наукових публікацій В. Савчука. Ректор Інституту народної освіти з грудня 1926 р. по липень 1929 р. Н. Александров виявився першим із розстріляних ректорів, звинувачений за однією із «контрреволюційних справ» 1937 р. Така ж доля і кара спіткала за належність до міфічної троцькістської контрреволюційної організації і В. Фідровського.

Влітку 1930 р. за зверненням директора ДІНО В. Фідровського в межах реформи вищої школи директором новоствореного Педінституту професійної освіти став Ю. Тріудіал. За лояльність до проявів «правого ухилу» викладачами соцеківських дисциплін міськомпартії визнано політичні «помилки» директора, що фактично вирішило його долю. Серйозних документальних підтверджень, окрім прохання Наркомпросу УСРР до Дніпропетровського міському партії «ви-

сунути нову кандидатуру», не виявлено. У липні 1932 р. директором (ректором) Дніпропетровського інституту профосвіти було призначено П. Палька. Родом із Закарпаття, як і раніше комбрига УГА Ф. Кондрацького, його Наркомпрос направив до Кам'янець-Подільського інституту. Але за новими дослідженнями В. Савчука, П. Палько був директором там лише одну добу, бо 7 липня його призначили директором (ректором) Дніпропетровського інституту профосвіти. Одночасно він був уповноваженим Наркомом освіти у справі організації державного університету. Тут же директором фізико-хіміко-математичного інституту працювала Р. Ринська та директорами (ректорами) Інституту соціального виховання періоду його трансформації (1932–1933) М. Павлов та П. Шляхов.

Робота з відновлення Дніпропетровського університету, здавалося, повинна б об'єднати зусилля директорів усіх інститутів. Але стосунки з партійним керівництвом, про що свідчить вперше опублікований архівний документ – лист П. Палька до голови Наркомпросу УСРР В. Затонського, не склалися. Ба більше, дійшло до заяви про звільнення. Подальша доля Петра Семеновича – розстріл у 1937 р. «трійкою» НКВС.

До недавнього часу малодослідженою залишалася біографія репресованого Ф. Кондрацького, який був ректором (директором) з квітня 1931 р. по березень 1932 р. Випускник Львівського університету, працював у школі, у роки Першої світової війни служив у австрійській армії. З проголошенням ЗУНР як офіцер ввійшов до складу Української галицької армії. Воював проти денікінців у боях за Київ та на Вінниччині. Після демобілізації працював у Наркомосвіти УСРР, ректором Вінницького та пізніше Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. З весни 1931 р. став ректором Дніпропетровського фізико-хіміко-математичного інституту. Проте, молодий ректор був звільнений з посади, а згодом заарештований за «участь» в контрреволюційній Українській військовій організації і міфічну роботу з підготовки збройного повстання проти радянської влади. Ф. Кондрацький був засуджений на 5 років заслання у табір «Дальлаг» Хабаровського краю. Реабілітований у липні 1989 р.

Вивчення матеріалів засідання УСРР та Міносвіти, які зберігаються у ЦДАВОВ України бюро обкому партії та галузевої періодики авторам нарисів, присвяченому двічі ректору М. Куїсу, значно збагатив рецензовану книгу. Йдеться про цілісне уявлення про весь життєвий і трудовий шлях. Після демобілізації він займався викладацькою, організаторською роботою у сфері вищої освіти за постановою Наркомосу ректор Ніжинського інституту народної освіти (1924–1930 рр.), а в липні 1930 р. його призначено директором Дніпропетровського фізико-хіміко-математичного інституту. За урядовою постановою про відродження університетів і рішенням ЦК КП(б)У 17 травня 1933 р. М. Куїса було при-

значено ректором Дніпропетровського державного університету. До кінця року йому вдалося організувати роботу чотирьох факультетів. Але політична ситуація в країні сприяла владі у звинувачування викладачів у збереженні «троцькістських», або «націоналістичних уподобань».

У липні 1934 р. в газеті «Правда» засуджувалися «українські націоналісти» із професорсько-викладацького складу ДДУ. Низка публікацій в місцевій пресі критичного змісту щодо цілої групи професорсько-викладацького складу на чолі з М. Куїсом за підтримку націонал-ухильників вирішила долю ректора. Призначений на посаду ректора професор М. Комаровський, за визначенням автора книги він був типовим партійцем. Він підтримував політику правлячої партії з боротьби з «національною контрреволюцією». Проте, і сам став жертвою тоталітарної системи. На шпальтах газет ректора згадували як покровителя буржуазного націоналізму і троцькізму. М. Комаровського було звільнено з посади та заарештовано. Попри незгоду з жорстокою неаргументованою наругою «чекістів», без відповіді залишився його лист самому Генсеку з «проханням вислухати його особисто». Доля М. Комаровського була вирішена вироком Військової колегії Верховного суду від 28 березня 1937 р. про розстріл. У вересні 1937 р. аналогічний вирок отримав і М. Куїс.

У передвоєнні роки ректорами були визначні вчені, організатори університетської школи професори З. Морозов (грудень 1934 р. – липень 1936 р.), І. Єфімов (серпень 1936 р. – червень 1937 р.), В. Архангельський (липень 1937 р. – квітень 1938 р.), М. Корчинський (травень 1938 р. – травень 1939 р.), Л. Сафонов (травень 1939 р. – серпень 1941 р.).

Як свідчать нариси ректорського корпусу передвоєнної доби, йдеться знову про короткостроковість перебування, вагомий внесок у розвиток вищого навчального закладу у всіх напрямках життєдіяльності студентів і професорсько-викладацького колективу, значний особистий приклад у наукових дослідженнях. Ба більше, продовжувалася боротьба з міфічними «ворогами», яких відправляли під жорнова сталінських репресій.

Пошук «ворогів народу» в 1930-ті рр., зазначається у книзі, не обійшов і так званих «правих», «бухарінців». Знаного інженера-геолога, організатора нового геолого-географічного факультету, директора НДІ геології, з 1933 р. ректора Дніпропетровського державного університету, ініціатора будівництва університетського містечка професора І. М. Єфремова заарештували 9 червня 1937 р. За сценарієм слідчих НКВС він належав до міфічної контрреволюційної організації «правих». Ба більше, йому приписали відправлення до Москви спеціально підготовлених груп студентів і викладачів для вбивства очільника наркомату Єжова. Військова колегія Верховного Суду 15 вересня 1937 р. засудила І. Єфре-

мова до розстрілу. Дружина ректора за «недонесення про достовірно відоме скоєння злочину» її чоловіком була засуджена на 8 років таборів.

Привертає увагу, що справу безпідставно заарештованого попередника продовжив математик і організатор освіти М. Корчинський (відновлення історичного, за рахунок поділу створення фізичного та механіко-математичного факультетів, розширення заочної освіти). У подальшій розбудові університетського містечка багато зробив новий ректор Л. Сафронов – знаний господарник, партійний керівник. Пояснення було дуже простим – численно зростав склад студентів, особливо нових спеціальностей, кількість кафедр збільшилася з 44 до 51 в 1941 р. На 5-ти факультетах працювали заочні відділення. З нападом нацистської Німеччини Леонід Іванович пішов добровольцем на фронт.

Значно розширені в рецензованій книзі відомості про першого ректора ДДУ у звільненому Дніпропетровську. Комісований з армії В. М. Полежаєв, учень академіка із світовим ім'ям О. М. Динника, ще до війни доцент кафедри теорії пружності та аеродинаміки за призначенням Наркомосвіти УРСР став в. о. ректора ДДУ. Використані автором нарису матеріали Архіву університету дають змогу відтворити картину звільнення міста, відновлення діяльності університету. 6 листопада 1943 р. почалися заняття для студентів. Завдання з відродження факультетів ДДУ в жорстоких умовах повоєнної доби продовжив ректор Н. Хмарський, а у січні 1945 р. він передав свої повноваження Л. Сафронову, який повернувся з фронту. Тоді університет забезпечував заняття 1,5 тис. студентів. Функціонувало 55 кафедр і 3 науково-дослідні інститути, поверталосся евакуйоване до Оренбурга обладнання, створювалися нові лабораторії.

Не меншу увагу читача привертає другий період історії розвитку Дніпровського держуніверситету, що розпочався у повоєнні роки і триває до сьогодні. Перша особливість цього етапу полягає у тривалому перебуванні кожного ректора на посаді. Це дає можливість розглянути не тільки стратегію, але й цікаву тактику на різних етапах розвитку університету України з особливим статусом міста і області.

Восени 1951 р. на посаді ректора ДДУ став Г. Мельников, залишивши за собою керівництво кафедрою гідробіології й іхтіології. Усвідомлюючи тенденції розвитку науки, вчений-біолог зосередився на подальшій розробці започаткованої К. Е. Цюлковським ідеї життєзабезпечення польоту людини в космосі. Зокрема в Інституті фізіології ім. академіка О. Богомольця в Києві затвердили Г. Мельникова керівником нового відділу, а в Дніпропетровському університеті він ініціював створення першої в Україні лабораторії космічної гідробіології.

Під керівництвом професора Г. Мельникова було розроблено оригінальну методику вивчення дії експериментальних космічних факторів (опромінення,

невагомості тощо) для вирішення завдань космічного виробництва. Одночасно він продовжував вивчення гідробіологічного режиму для ведення рибного господарства на Дніпровському водосховищі, в нижній і середній ділянках Дніпра. Напрямом його науково-практичної діяльності були актуальні санітарно-біологічні дослідження. Все це надихало професорсько-викладацький склад і студентів, сприяло підвищенню авторитету і привабливості вищого навчального закладу.

Із любов'ю, великою пошаною у книзі розкрито велич особистості В. І. Моссаковського. Про нього і колектив, з яким він жив «денно і нічно» написано і в «Історії університету», у численних наукових та періодичних виданнях, публікаціях наукових збірників і творах.

Великий досвід наукової діяльності як у теоретичному, так і практичному контекстах завідувача кафедри і декана фізико-технічного факультету Дніпропетровського державного університету у співробітництві із закритим державним підприємством КБ «Південне» дав змогу призначеному у вересні 1964 р. В. Моссаковському ректором навчального закладу проявити свої кращі здібності понад два десятиліття. Він ініціював вперше в СРСР будівництво перспективного університетського містечка. Ректор-будівник блискуче читав лекції й проводив семінари з найскладніших розділів деформівного твердого тіла. Під його керівництвом підготовлено 11 докторів і майже півсотні кандидатів наук. Він очолював Дніпропетровську секцію Наукової ради АН УРСР.

І сьогодні у місті Дніпро його ім'я викликає образ академіка, професора, за влучною оцінкою президента АН України Б. Патона «зірки першої величини на академічному небосхилі» [1, 483]. Реальним підтвердженням тому стало присвоєння першого і єдиного в історії Дніпровського національного університету імені Олеса Гончара Володимирі Івановичу Моссаковському звання Героя соціалістичної праці (1982 р.).

В епоху політичних змін у СРСР його діяльність продовжив вихованець ДДУ В. Прісняков. Він визначався своєю наполегливістю, працьовитістю, особливим науковим хистом. За його ректорства виконана велика робота з комп'ютеризації навчального процесу й наукових досліджень, відкрито ряд нових спеціальностей і кафедр. Зі створеного дослідно-конструкторського бюро «ФОТОН» виріс науково-дослідний Інститут енергетики ДДУ. Палац Потьомкіна було перетворено на Палац студентів, відкрито ліцей інформаційних технологій. Він стояв у витоків Академії педагогічних наук України. За його ініціативи і безпосередньої участі міжнародне співробітництво університету досягло союзного визнання. Він став дійсним членом Міжнародної академії астронавтики. Ректор зосередив навколо себе провідних фахівців з розвитку новітніх ракетно-космічних технологій.

Логічно, останній нарис присвячено М. Полякову. Його життєвий шлях пов'язаний з Дніпропетровським класичним університетом. Після його закінчення

з відзнакою науковий вишкіл видатного вченого і конструктора ракетно-космічної техніки В. Ковтуненко сприяв Миколі Вікторовичу в проходженні по всім шаблям викладацької справи до завідувача кафедри та проректора Дніпропетровського державного університету з навчальної роботи. З призначенням у листопаді 1998 р. ректором М. Поляков створив команду однодумців під гаслом «любити не себе в університеті, а університет у собі». Організував злагоджену роботу науково-педагогічного колективу, з-поміж перших здобутків ректора стала в повному обсязі акредитація за четвертим рівнем вищої школи. У 2000 р., «враховуючи загальнодержавне й міжнародне визнання результатів діяльності», Указом Президента України університету було надано статус національного. А з 2008 р. Дніпропетровський національний університет носить ім'я випускника Олеса Гончара.

Новаторські ідеї монографії М. Полякова «Класичний університет: еволюція, сучасний стан, перспективи» об'єднали професорсько-викладацький колектив у реалізації авторської моделі якісної освіти – багатий класичний університет. Було розпочато новий етап розбудови університетського комплексу: згідно з розробленим проектом з'явився красень-Головний корпус, великий житловий будинок для співробітників, оновлено Палац студентів і збережено його в складі університету. Побудовано сучасну Наукову бібліотеку.

Для посилення морального і соціального заохочення працівників ініціював нову традицію присвоєння почесних звань «Заслужений науковий співробітник», «Заслужений викладач». Ввів нагороду Почесна медаль «За вірну службу ДНУ» (до речі, один із авторів цієї рецензії отримав таку честь). Стало помітним зростання державних нагород. На сьогодні у ДНУ імені Олеса Гончара більше ста університетів-партнерів у країнах Європи, Америки, Азії. Сьогодні Дніпровський національний університет імені Олеса Гончара – науково-навчальне місто в місті Дніпро, в Україні і за її межами.

Зібрані і систематизовані вперше в цій книзі нариси (особливо за 1920–1930-ми рр.) не є в повному розумінні узагальнюючим матеріалом. Вони здебільшого сконцентровані на певних окремих фактах, і саме так дається змога затриматися, задуматися. Цікавим і водночас емоційно складним є нарис про першого ректора відновленого державного університету М. Куїса, що написаний на основі нових архівних документів і літератури. Вони стимулюють до роздумів і бажання ознайомитися далі. У такий спосіб формується повага до долі самовідданих справі освіти організаторів вищої школи.

Логічним продовженням книги «Ректори» стало третє, доповнене і перероблене видання «Професори Дніпровського національного університету імені Олеса Гончара».

У книзі розміщено 480 біографічних описів професорів університету. При цьому у попередньому виданні їх було лише 442. Розширення видання та збільшення кількості описів відбулося не лише за рахунок додавання інформації про професорів сучасності. Автори книги провели ґрунтовну науково-дослідну роботу, результатом якої стала публікація у книзі цілого ряду життєвих описів провідних науковців, педагогів попередніх періодів. Це, на наш погляд, загалом розширює та поглиблює знання з історії університету. Кожен опис містить основні біографічні дані, наукові досягнення та напрями наукових досліджень. Важливим доповненням біографій є перелік основних наукових праць вчених. Перевагою книги є опрацювання джерел і новітньої літератури як важливого підґрунтя для поглиблення змісту вже опублікованих та доданих нових нарисів з життя та творчого доробку професорів університету.

Привертають увагу описані долі професорів університету, що дають змогу простежити історію навчального закладу, починаючи від заснування у 1918 р. Катеринославського університету і завершуючи сьогоднішнім. Важливим здобутком книги «Професори Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара» є досить повне представлення науковців і педагогів, що стояли у витоків університету. Протягом тривалого часу їхні біографічні відомості та наукові праці залишалися малодослідженими. З-поміж них медик-терапевт К.-А. Буйневич, який у Катеринославському університеті був директором терапевтичної клініки та проявив себе знаним професором на медичному факультеті. Студенти навчалися на його підручниках з проблем клініки внутрішніх хвороб [4, 42]. Окремий опис розповідає про життєвий шлях М. Даненкова. Вчений-педагог, випускник Ніжинського історико-філологічного інституту досліджував проблеми історії педагогіки та естетичного виховання [4, 89].

Автори книги висвітлили деякі нові епізоди життєвого шляху та наукові здобутки також фахівця у галузі матеріалознавства А. Виноградова та геодезії П. Леонтовського, юриста О. Ладженського, дослідника історії літератури та мовознавця М. Немировського, історика та славіста М. Бречкевича, педагога С. Смолінського, психолога Д. Франка, ботаніка М. Цингера.

Із Дніпровським національним університетом імені Олеся Гончара невід'ємно пов'язана доля відомого українського історика, етнографа, археолога, організатора музейної та архівної справи Д. Яворницького. Один із ініціаторів, з часу відкриття університету працював професором кафедри історії місцевого краю і Запоріжжя. В 1921 р. він заснував й став завідувачем кафедри історії України. Особливу увагу студентів привертала його курси «Історія місцевого краю», «Джерела до історії запорозького козацтва». Дмитро Іванович започаткував історичну україністику в Катеринославському університеті, формував Катеринослав-

ську-Дніпропетровську наукову школу українознавства разом з численними послідовниками ученого. Провідною темою його наукових досліджень була історія українського козацтва, що знайшла відбиття у численних публікаціях. Його «Історія запорозьких козаків» не втратила своєї актуальності та наукового значення й зараз.

Належну увагу автори видання присвятили професорам університету, що стали жертвами комуністичного режиму. З-поміж них був відомий вчений-літературознавець, історик української літератури П. Єфремов. З 1921 р. він викладав у Катеринославському (згодом Дніпропетровському) інституті вищої народної освіти історію української літератури та історію діалектології української мови. Він виділявся активним науковим та громадським життям. Перекладав літературні твори іноземних авторів, популяризував твори класиків української літератури, редагував ряд українських періодичних видань. Заарештований у 1929 р. за сфабрикованою справою «Спілки Визволення України» як керівник її Дніпропетровської філії. П'ять років перебував у Ярославському політизоляторі. У 1937 р. був вдруге заарештований. Подальша його доля дотепер залишається невідомою [4, 112]. У виданні знайшли висвітлення також біографії жертв тоталітарного режиму професора геології І. Єфимова, професорів-істориків П. Глузмана, Ф. Давиденка та Г. Карпенка, фізика А. Реви, педагога і суспільствознавця В. Фідровського та інших.

У книзі проаналізовано життєвий шлях професорів, що брали участь у Другій світовій війні. Зокрема, учений-філолог В. Власенко воював на Малій Землі у складі морської піхоти, брав участь в обороні та звільненні Керчі, був поранений. З-поміж його бойових нагород – орден Слави III ступеня. Саме він ініціював виокремлення кафедри української літератури і в подальшому доклав значних зусиль для її розвитку. В. Власенко активно співпрацював з іншими науковими установами та навчальними закладами України, організовував проведення низки республіканських наукових конференцій. Саме він після виходу роману Олеся Гончара «Собор» активно став на захист його автора [4, 58].

У воєнних діях часів Другої світової війни участь брали також професори Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара: мовознавець Д. Баранник, професор історії, джерелознавець В. Борщевський, фахівець у галузі літературознавства М. Булгакова, економічної теорії А. Василевський, учений-хімік, електромеханік, методолог природознавства В. Галушко. Гордістю Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара стали фахівці в нових напрямках науки – у галузі балістики і динаміки ракет М. Герасюта, аерогідромеханіки та ракетної техніки В. Давідсон, з астронавтики та аеродинаміки літальних апаратів великих швидкостей В. Ковтуненко. Учений-механік П. Дер-

кач, доктор фізико-математичних наук М. Корнійчук, доктор біологічних наук, фахівець з біофізики та технічної гідробіології І. Луб'янов привертати увагу своїми публікаціями.

Наведено опис життєвого шляху професорів Дніпропетровського університету, які в умовах евакуації продовжували займатися науковою діяльністю. Йдеться про фізиків В. Данилова, Б. Фількенштейна, біологів Д. Свіренко, Л. та О. Рейнгардів.

Чільне місце серед цих науковців посідає постать вченого зі світовим ім'ям Г. Курдюмова. Працюючи в університеті з 1932 р., він зробив ряд важливих відкриттів у галузі металофізики. Створена ним наукова школа з фізичного металознавства досягла всесвітнього визнання. В ній виросло понад 20 докторів і 100 кандидатів наук. Її керівник мав право стати академіком АН УРСР та АН СРСР, почесним членом Національної інженерної академії США, почесним членом Японського інституту металів [4, 174–175].

У другій половині ХХ ст. університет заявив про себе як потужний науковий заклад союзного значення завдяки науковим школам професорів: у галузі математики та механіки – В. Моссаковського, М. Корнійчука; фізики та радіоелектроніки – Ф. Коломойцева, М. Варича, І. Мірошніченко; біології та біотехнології – О. Бельгарда, Г. Мельникова, історичних наук – Д. Пойди, М. Ковальського; філологічних наук – Д. Баранника, І. Меншикова.

Провідним напрямом наукових досліджень учених університету були розробки ракетно-космічних технологій. У цій царині виділявся доктор технічних наук, професор, член-кореспондент АН УРСР М. Герасюта як фундатор Дніпропетровської науково-технічної школи балістики. Саме в ній, в одній із провідних у СРСР, під його керівництвом і за безпосередньою участю створено чотири покоління ракет. Він знайий у багатьох наукових працях та підручниках, навчальних та навчально-методичних посібниках [4, 65]. У галузі ракетно-космічних технологій наросували авторитет ДДУ провідні науковці В. Махін, В. Ковтуненко, М. Дупліщев.

На сьогодні Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара є одним із провідних закладів вищої освіти, який має потужний науковий потенціал і постійно поповнюється професорсько-викладацьким складом, що представляє його.

У рецензованому виданні подано біографії провідних науковців сучасності. Серед них В. Савчук – учений-фізик, біофізик, історик науки і техніки. Створив у ДНУ науковий напрям «Історія науки і техніки». Відрізняються фундаментальними результатами професори-дослідники у сфері математики, член-кореспондент НАН України В. Моторний і Л. Курдаченко; у галузі теоретичної інформа-

тики та кібернетики – член-кореспондент НАН України О. Кісельова; моделювання нейрокібернетичних процесів – С. Корогод; матеріалознавства – І. Спиридонова, О. Шаповалова; геоботаніки і ґрунтознавства – член-кореспондент НАН України А. Травлєєв, електрохімії – В. Варгалюк; аналітичної хімії – Ф. Чмиленко; у галузі органічної хімії та квантово-хімічних розрахунків – С. Оковитий; історичних наук – А. Болебрух, І. Ковальова, Г. Швидько, І. Колесник, В. Якунін, О. Журба, Ю. Святець, О. Шляхов.

Плідністю роботи вирізняються історичні наукові школи професорів В. Іваненка та С. Світленка. Професор С. Плохій після завершення стажування у Колумбійському і Гарвардському університетах США працював з 1991 р. у Канадському Інституті українських досліджень Університету Альберта, з 2007 р. – професором, а з 2013 р. – директором створеного Українського наукового інституту Гарвардського університету. Автор 20 монографій.

Досягнення більшості ректорського корпусу і сузір'я професорів Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара відзначені високими державними та галузевими нагородами, преміями, почесними званнями, переможними грантами українських та закордонних науково-освітніх установ. Їхній науковий доробок і сьогодні привертає інтерес у студентів і викладачів вищої школи, всіх, хто цікавиться розвитком науки та техніки.

Рецензоване видання є важливим внеском зокрема у дослідження історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара та загалом вищої освіти України, що розглядається через призму долі ректорів, професорів, викладачів, співробітників. Саме вони створювали університет, своїм життям і працею склали історієписання одного з потужних закладів освіти України, який є відомим і в інтелектуальному співтоваристві.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Патон Б. Є. Зірка першої величини. *В. І. Моссаковський – вчений, ректор, особистість: до 90-річчя з дня народження акад. НАН України, Почес. громадянина м. Дніпропетровська, д-ра фіз-мат. наук, проф. В. І. Моссаковського* / під ред. М. В. Полякова, В. С. Гудрамовича, А. П. Дзюби. Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2009. 663 с.
2. Повернення із небуття: документи і матеріали про жертви сталінського свавілля у Дніпропетровському університеті / ред. кол.: В. В. Іваненко, В. Ф. Прісняков та ін.; В. В. Ченцов, А. І. Голуб, Є. М. Лисан (упоряд.). Дніпропетровськ: МП «Промінь», 1995. 166 с.
3. Професори Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара: бібліографічний довідник / гол. редкол. чл.-кор. НАНМ України, проф. М. В. Поляков та ін. 3-тє вид., перероб. і доп. Дніпро: Ліра, 2018. 400 с.

4. Савчук В. С. Ректори Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (1918–2018) / Книга нарисів / гол. редкол. чл.-кор. НАН України, проф. М. В. Поляков; В. С. Савчук. Дніпро: Ліра, 2018. 212 с.

References

1. Paton, B. I. (2009). Zirka pershoi velychyny [*The first magnitude star*]. V. I. Mossakovskiy – vchenyi, rektor, osobystist: do 90-richchia z dnia narodzhennia akad. NAN Ukrainy, Poches. hromadianyna m. Dnipropetrovska, d-ra fiz-mat. nauk, prof. V. I. Mossakovskoho. Dnipropetrovsk: Vyd-vo DNU.
2. Ivanenko, V. V. (Eds.) (1995). Povernennia iz nebuttia: dokumenty i materialy pro zhertvy stalinskoho svavillia u Dnipropetrovskomu universyteti [*Returning from Non-Existence: Documents and Materials about the Victims of Stalin's Tyranny at Dnipropetrovsk University. Dnipropetrovsk*]. Dnipropetrovsk: MP «Promin».
3. Poliakov, M. V. (Eds.) (2018). Profesory Dniprovskoho natsionalnoho universytetu imeni Olesia Honchara: bibliohrafichnyi dovidnyk [*Professors of the Oles Honchar Dnipro National University: bibliography*]. Dnipro: Lira.
4. Savchuk, V. S. (2018). Rektory Dniprovskoho natsionalnoho universytetu imeni Olesia Honchara (1918–2018) [*Professors of the Oles Honchar Dnipro National University: bibliography*]. Dnipro: Lira.

Відомості про авторів

Бут Олександр Микитович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Довжук Ігор Володимирович – доктор історичних наук, професор кафедри документознавства Переяслав-Хмельницького державного університету імені Григорія Сковороди.

Докашенко Віктор Миколайович – доктор історичних наук, професор кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов.

Дубяга Андрій Павлович – аспірант кафедри всесвітньої історії та археології Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Грузова Тетяна Сергіївна – аспірантка кафедри історії України Запорізького національного університету.

Клиніна Тетяна Сергіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та документознавства Національного авіаційного університету.

Короткова Олена Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін та методики їх викладання Луганського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, м. Северодонецьк.

Литвиненко Роман Олександрович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та археології Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Мєлєксєєв Кирило Ігорович – кандидат історичних наук, викладач кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Петрова Інна Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та археології Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Прилипко Руслан Дмитрович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Пятницькова Ірина Володимирівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Теміров Богдан Юрійович – аспірант кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Шульга Світлана Анатоліївна – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

ІСТОРИЧНІ І ПОЛІТОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

ВИДАННЯ ДОНЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА, ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

№ 1 (66), 2020

Головний редактор: Темірова Н. Р., д-р іст. наук, проф.

Заступник головного редактора: Гедьо А. В., д-р іст. наук, проф.

Відповідальний секретар: Кузіна К. В., канд. іст. наук, доц.

Редколегія: Аваліані Е., д-р іст. наук, проф., професор факультету соціальних наук Міжнародного Чорноморського університету (Грузія); Бут О. М., д-р іст. наук, проф., професор кафедри історії України Донецького національного університету імені Василя Стуса; Грідіна І. М., д-р іст. наук, проф., професор кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Маріупольського державного університету; Дудко І. Д., д-р іст. наук, проф., завідувач кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»; Задунайський В. В., д-р іст. наук, проф., професор кафедри світової історії нового і новітнього часу Українського католицького університету; Іваницька О. П., д-р іст. наук, проф., професор кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету імені Василя Стуса; Литвиненко Р. О., д-р іст. наук, проф., завідувач кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету імені Василя Стуса; Петкевич К., доктор габ., проф., директор Східного інституту Університету ім. Адама Міцкевича в Познані (Польща); Романова І., д-р іст. наук, проф., професор академічного департаменту історії Європейського гуманітарного університету (Литва); Стяжкіна О. В., д-р іст. наук, проф., ст. наук. співробітник відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України; Тодоров І. Я., д-р іст. наук, проф., професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій Ужгородського національного університету.

Підписано до друку 16.04.2020 р.

Формат 60×84/16. Папір офсетний.

Друк – цифровий. Умовн. друк. арк. 10,7

Тираж 300 прим. Зам. № 27

Донецький національний університет імені Василя Стуса
21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21.

Свідectво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру
серія ДК № 5945 від 15.01.2018 р.